

БУХОРО ТАРИХИ МАСАЛАЛАРИ

уш 1

Ўзбекистон Республикаси олий ва ўрта махсус
таълим вазирлиги
Бухоро давлат университети

Қардош халқлар тарихи
кафедраси

БУХОРО ТАРИХИ МАСАЛАЛАРИ

Мақолалар тўплами

1353
456

БУХОРО — 1996

Бухоронинг 2500 йиллик юбилейига бағишланади

Тўплам Бухоро тарихига, унинг бугунги ҳаётига бағишланган асарларни муҳокама этиб, уларнинг энг яхшилари ни нашр қилишга тавсия этиш масалалари билан шугулланувчи вилоят комиссияси қарори асосида chop этилган.

* * *

Илмий тўплам Бухоронинг 2500 йиллик юбилейига бағишланиб, унда қадимий диёрнинг Амир Темур замонлари дан тортиб фашизмга қарши кураш даври тарихига онд мақолалар ўрин олган. Муаллифлар тарихнинг турли жаб ҳаларида Бухоройи Шарифнинг кескин ва мураккаб воқеалар марказида бўлганлиги, унинг Ўрта Осиёдаги сиёсий, иқтисодий, маданий жараёнлардаги юксак роли ҳақида баҳс юритадилар. Танланган мавзулар архив, даврий матбуот, бой тарихий адабиётлардан фойдаланган ҳолда ҳозирги замон илмий тафаккури руҳида ёритилган.

Тўплам мутахассис-тарихчилар, талабалар, Бухоро тарихи билан қизиқувчи барча китобхонларга мўлжалланган.

Бухара

ИН. № 4993

19

ИЛМИЙ ТЎПЛАМ «БУХОРО» ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ
АССОЦИАЦИЯСИ ҲОМИЛИГИДА НАШР ҚИЛИНГАН

МАСЪУЛ МУҲАРРИР:

тарих фанлари доктори, профессор,

ҚОСИМОВ Ф. Ҳ.

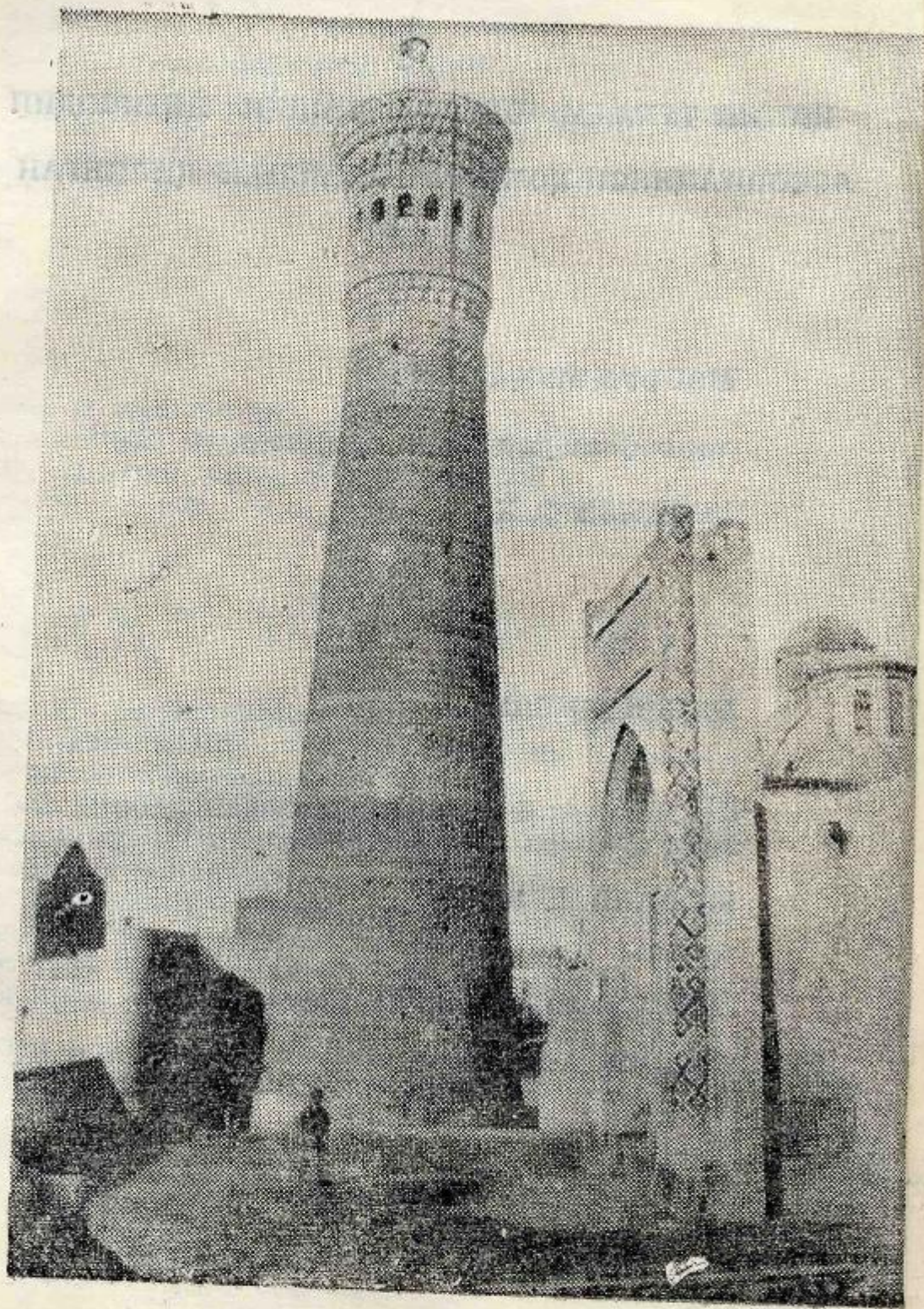
ТАҚРИЗЧИЛАР:

Бух. ДУ умумий тарих кафедрасининг мудари,
тарих фанлари номзоди, доцент

ЖУМАЕВ А. Ш.

Тарих фанлари номзоди, доцент

ҲАЙИТОВ Ш. А.

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ВАЗИРЛАР МАҲКАМАСИНИНГ ҚАРОРИ

БУХОРО ШАҲРИНИНГ 2500 ЙИЛЛИГИ ЮБИЛЕЙИГА ТАЙЁРГАРЛИК КЎРИШ ВА УНИ ЎТКАЗИШ ТЎҒРИСИДА

Бухоро шаҳрининг жаҳон маданияти тараққиётида тутган алоҳида ўрнини ҳисобга олган ҳолда, ЮНЕСКО Бош конференциясининг 1995 йил октябрь-ноябрь ойларида Парижда ўтган 28-сессияси Бухоро шаҳрининг 2500 йиллигини дунё миқёсида кенг нишонлаш ҳақидаги қароридан келиб чиқиб, Вазирлар Маҳкамаси қарор қилади:

1. ЮНЕСКО Бош конференцияси 28-сессиясининг Бухоро шаҳрининг 2500 йиллик юбилейини 1997 йилда ЮНЕСКО раҳнамолигида жаҳон миқёсида кенг ўтказиш ҳақидаги қарори қўллаб-қувватлансин ва асос учун қабул қилинсин.

2. Мазкур тарихий сана тадбирларини тайёрлаш ва ўтказиш бўйича республика ташкилий қўмитасининг таркиби иловага мувофиқ тасдиқлансин.

Ташкилий қўмита Бухоро шаҳри юбилейига тайёргарлик кўриш ва уни ўтказиш юзасидан асосий тадбирлар режасини бир ой муддатда ишлаб чиқсин ва амалга оширишга киришсин.

3. Ўзбекистон Республикаси Маданият ишлари вазирлиги, Молия вазирлиги, Бухоро вилояти ҳокимлиги ва «Ўзбектуризм» миллий компанияси ЮНЕСКО эксперт мутахассислари билан биргаликда бир ой муддатда Бухоро шаҳрининг қадимий марказида ва асосий туристик маршрутида жойлашган ноёб тарихий-маданий обидаларни 1996-2000 йилларда таъмирлаш ва ободонлаштириш дастурини ишлаб чиқсинлар ва ташкилий қўмита тасдиғига киритсинлар.

Шу жумладан 1996-97 йилларда бажариладиган ишлар алоҳида белгилаб қўйилсин ва тегишли маблағ ажратилсин

4. Ўзбекистон Республикаси Коммунал хизмат кўрсатиш вазирлиги, Мелиорация ва сув хўжалиги вазирлиги Бухоро вилояти ҳокимлигининг буюртмасига мувофиқ, «Ўзсувқурилиш» концерни, Давлат геология ва Минерология ресурслар қўмитаси билан биргаликда 1996-1997 йилларда шаҳар акваториясида ер ости сувлари сатҳини белгиланган нормативларда бўлишини таъминловчи чоратадбирларни ишлаб чиқиб, амалга оширсинлар.

5. «Ўзбектуризм» миллий компанияси Бухоро вилояти ҳокимлиги ва бошқа манфаатдор вазирликлар ва идоралар билан биргаликда Бухоро воҳасида хорижий ва маҳаллий туризм инфраструктурасини ривожлантиришга қаратилган махсус маданий туризм дастурларини икки ой муддатда ишлаб чиқиб, бажаришга киришсин.

6. Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитаси Фанлар Академияси билан биргаликда 1996-97 йилларда Бухоро тарихига оид нашрларни тайёрлаш ва чоп этишни назарда тутсин.

7. Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Ташқи ишлар вазирлиги, Маданият ишлари вазирлиги билан биргаликда 1997 йилда Бухоро шаҳрида шаҳарнинг 2500 йиллиги юбилейига бағишланган халқаро илмий конференция ўтказсин.

8. Ташқи ишлар вазирлиги ЮНЕСКО ишлари бўйича Ўзбекистон Республикаси миллий комиссияси ва Бухоро вилояти ҳокимлиги билан биргаликда 1997 йилда Бухоро шаҳрининг юбилейини ЮНЕСКОнинг Париждаги қарор гўҳида юксак даражада нишонлаш тадбирлари бўйича тақлифлар киритсин.

9. Бухоро вилояти ҳокимлиги манфаатдор вазирликлар ва идоралар билан биргаликда 3 ой муддатда Бухоро шаҳрини ободонлаштириш, аҳолини ичимлик сув билан таъминлаш, алоқа-транспорт, соғлиқни сақлаш ва маиший хизмат кўрсатиш тармоқларини ривожлантириш дастурини ишлаб чиқсин ва амалга оширишга киришсин.

10. Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги Бухоро шаҳрининг юбилейини ўтказиш учун 1996-97 йиллардаги тайёргарлик ишларини бажаришга ҳар йили белгиланган тартибда маблағ ажратсин, ушбу харажатларнинг 50 фоиздан тенг улушларда республика бюджети ҳамда Бухоро вилояти маҳаллий бюджети ҳамда ташкилотлар ва корхоналарнинг ихтиёрий бадаллари ҳисобига қопла нишини назарда тутсин.

11. Ўзбекистон Республикаси Давлат телерадиокомпанияси, «Ўздавкинокомпания» ва оммавий ахборот воситалари Бухоро шаҳрининг қадимий тарихи ва маданияти, ўзига хос санъатини тарғиб этувчи видео, телефильмлар яратишни, оммабоп материаллар бериб борилишини таъминласинлар.

Мазкур қарорнинг бажарилишини назорат қилиш Ўзбекистон Республикаси Бош вазирининг биринчи ўринбосари И. Жўрабеков зиммасига юклансин.

Вазирлар Маҳкамасининг раиси

И. КАРИМОВ

Тошкент шаҳри.

1996 йил, 3 январь.

С У З Б О Ш И

Рим ва Самарқанд тенгдоши—Бухоройи Шарифнинг муқаддас тарихи ҳар бир инсон қалбини тўлқинлантира диган мўъжизакор кучга эга. Бу куч ўтмиш саҳифалари ни варақлаётган синчков тадқиқотчиға катта илҳом бағишлайди, қадимий шаҳар тарихшунослигини чуқур ўрганиб, тўпланган улкан илмий маҳсулотнинг сарагини, саракка, пучагини пучакка айиришға ундайди.

Дарҳақиқат, Бухоро ўтмишиға бағишланган нома, рисо ла ва мақолаларнинг сони беадад. Лекин бу кўҳна ва ранг-баранг тарихни тўла ўрганиш учун неча-неча авлод ларнинг илмий кучи ва ғайрати керак бўлади. Кейинги беш йилда мустақил Ўзбекистон олимлари томонидан бу соҳада қилинган ва қилинаётган хайрли ишлар таҳсин га сазовор. Илмий бухорошунослик Наршахий, Рашидуд дин, Жувайний, Хондамир, Ҳофиз Таниш Бухорий, Аб дулкарим Бухорий, Аҳмад Дониш, Мирзо Азим Сомий, Садр Зиё, Мирзо Салимбек, Садриддин Айний каби тарих донишмандларининг ўлмас анъаналарини давом эттириш имкониятиға тўла эга бўлди. Айни пайтда Бухоро тарих шунослиги коммунистик роявийлик тазъийқи остида шаклланган ғайри илмий фикр ва хулосалардан қутулиб бормоқда.

Бу хайрли ва ҳаётбахш жараённинг янги, юксак поро нага кўтарилиши муқаррар: 1996 йил 3 январда Ўзбе кистон Президенти И. А. Каримов Вазирлар Маҳкамаси нинг 6-сон «Бухоро шаҳрининг 2500 йиллиги юбилейи га тайёргарлик кўриш ва уни ўтказиш тўғрисида»ги Қарорга имзо чекди. Бу ҳужжат ЮНЕСКО Бош конфе ренциясининг 1995 йил октябрь ойларида Парижда ўтган 28 сессия Бухоро шаҳрининг 2500 йиллигини дунё миқёсида кенг нишонлаш ҳақидаги қарорига мос келади. Тарихий юбилей ҳақида Бухоро вилояти ҳокимининг махсус қарори матбуотда эълон қилинди. 1997 йилнинг сентябригача режалаштирилаётган ишларда Бухоро тарихига, унинг ҳаёти га бағишланган асарлар тайёрлашға алоҳида эътибор бе-рилган. Вилоятда бундай асарларни муҳоама этиб,

уларнинг энг яхшиларини нашр қилишга тавсия этиш масалалари билан шуғулланувчи комиссия ҳам тузилган.

Бу қарорлардан руҳланган ҳар бир ижтимоий, гуманитар фан вакиллари, жамоаси, тарихчилар ўзларини Бухоро тарихи фани олдида бурчли деб биладилар. Давлат университетидаги Қардош халқлар тарихи кафедраси олимлари шаҳарнинг муборак тўйига атаб ушбу тўпلامни тайёрладилар. Гарчанд кафедрада ўқиладиган фанлар ва олиб бориладиган илмий-тадқиқот ишлар собиқ СССР, ҳозирги МДХ халқлари ўтмиши доирасида бўлса-да, бу илмий соҳа Бухоро тарихи масалалари билан чамбарчас боғлиқ. Ҳурматли китобхон буни тўпламга кирган мақолалар мазмунидан ҳам кўриши мумкин.

Илмий тўпламдан Бухоронинг ўрта асрлардаги ҳаётидан шўро замонасигача бўлган давр масалаларига бағишланган мақолалар хронологик тарзда жой олган. Муаллифлар танланган мавзулар моҳиятини янги очилган манбалар асосида, мустақил Ўзбекистон фанида мустақкам ўрин олаётган ҳозирги замон тарихий тафаккур руҳида очиб беришга баҳоли қудрат ҳаракат қилганлар.

Мазкур тўпламни она-шаҳримизнинг 25 асрлик тўйига тайёрланган камтарона тухфа сифатида қабул қилгайсиз.

ФАРҲОД ҚОСИМОВ,

БДУ Қардош халқлар тарихи кафедрасининг мудирин, тарих фанлари доктори, Бухоро Давлат Университетида хизмат кўрсатган профессор.

Қосимов Ф. Ҳ.

АМИР ТЕМҮР ВА БУХОРО

Қадимий Бухоро ўзининг кўҳна тарихида қатор сулола ва салтанатлар даврини кўрди. Эски манбаларнинг гувоҳлик беришича, сававкийлар давлатидан бошлаб йигирманчи асргача Бухоро катта сиёсий-иқтимоий воқеаларни ўз бошидан кечирган Кушон салтанати, эфталитлар давлати, турк хоқонлигида бу шаҳарнинг макъаи ва нуфузи баланд эди. Араблар келиб, уни ўзларининг диний ҳокимиятларининг марказларидан бири сифатида тан. лари ўрта аср манбаларида акс этган.

9-10 асрларда Бухоро сомонийлар давлатининг пойтахтига айланиб, бу салтанат мусулмон дунёсида давлатчиликнинг энг яхши андозаларидан бирини берди. 13 асрнинг бошларигача сиёсий, иқтисодий ва маданий жиҳатидан ўсиб, ривожланиб келган Бухоро ўрта аср варварларининг ҳужумига дучор бўлди. Муғул истибдодидан, шаҳар ва унинг атрофлари катта талофат кўрди. Ўз тарихининг оғир дамларини кечираётган Бухоронинг кейинги ҳзети дунёга донги кетган булк салтанат - теурийлар давлати ҳзети боглик бўлди.

Ун тўртинчи асрнинг ўрталарида сиёсат ва ҳарб майдонига кириб келаетган Теуыр Мафараунахрдаги турли иқтимоий кўчлар ва қатламлар родини ҳисобга олиш билан бирга муҳим марказлар - Самарқанд, Балх, Урганч, Төр-

миз, Хирот шаҳарлари маҳаллини ҳам назарда тутар эди. Бу катта шаҳарлар каторида албатта, Бухоро ҳам бор эди.

Тарихни, утмиш воқеаларини яхши билган Темур шунинг алоҳида ҳисобга олган эдики, Бухоро ҳали турк ҳоконлиги даврида, ундан кейин, айниқса Сомониёлар салтанати даврида Мовароуннаҳрда давлатчиликка асос солган машҳур пойтахтлардан бири эди. Ҳали Искандар Зулфнайи замонаридан бери Темур замонигача барча сиёсий, иқтисодий, маданий воқеалар маркази бўлиб келган Бухоро, Имом Исмоил ал-Бухорий, Абу Ҳавс Касир, Абу Али ибн Сино, Абдуҳалик Г-ишдувоний, Баҳоуддин Нақшбанд, Сайфиддин Бохарзий ватани бўлиши Бухорони Шариф, бутун мусулмон дунёсида ислом маркази бўлиши олаётган Бухоро, қолаверса, онасини тугатган муқаддас ерт Амир Темурдек булк давлат арбоби ва беназир инсон диққат эътиборини узиға тортмасдан қўймасди.

Тарихий маълумаларнинг гувоҳлик беришича, XIV аср охири-XV аср бошларида Бухоро Мовароуннаҳрнинг катта ва энг нуфузли шаҳарларидан бири бўлган. Академик В.В. Бартольднинг таъкидлашича, уша пайтда Бухоро катталиги, ҳазми жиҳатдан Самарқандга тенг бўлиб, 12 та дарвоза билан ўралган эди.¹ Фақат аҳолисининг кўпчилиги ва ободончилик соҳида Самарқанд машҳурроқ эди. X асрда Сомониёлар давлатининг маркази бўлган Бухородан пойтахтлик оҳдари секин-аста тўкилаётган эди. Исмоил Сомоний макбараси, Минораи Калон, Мағоки Аттори мечитларидан таш-

1. Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Сочинения, том I. Москва, 1963. 135-бет.

кари кўпгина иморатлар нобуд бўлди. шаҳарни ураб олган деворларнинг кўпгина жойлари вайрон қилинди.

Мўғуллар ҳукмронлиги остида бўлган Чигатой улусида Бухоро узининг олдинги шухрати ва мавқеини сақлаб қолишга ҳаракат қилди. XIII асрнинг ўрталарида унинг ҳаётида жонланиш белгилари пайдо бўлди: шаҳар аҳолиси ўсди, ҳунармандчиликда тикланиш аломатлари кўрина бошланди. Абу Али ибн Сино давридаги мактаб - маориф ва таълим анъаналари давом эттирилиб, Масъудия ва Хония мадрасалари қурилди. Бироқ, бу жонланиш узокқа бормади. 1270 йилларда шаҳар яна хоневайрон бўлди. Эрондан ҳаракат қилган мўғул подшоҳи Хулағухон Бухорони қамал қилди. Чигатойнинг навоҳиси Алғухон ўғиллари билан Бухорони жанубдан келган талончилардан "озод қилиш" мақсадида Бухорога отлиқ аскарлар билан кирди ва уни Хулағухондан беш баттар талади. Бу талаш уч йил давом этди, шаҳарда 50 мингга яқин киши ўлдирилди, у қувилаб қолди. Ана шу 7-8 йил мобайнида Бухоро савдо, ҳунармандчилик, маданият маркази сифатида ўз аҳамиятини йўқота борди.¹

XIV аср биринчи ярми мўғул ҳукмдорлари - Ҳозонхон, Кебекхон, Қозонхон, Қозахон даврида Моворуннаҳр маъмурий - ҳарбий туманларга бўлинади. Улка икки йул билан идора қилинарди. Баъзи туман ва шаҳарларни маҳаллий ҳокимларнинг сулоалари бошқарган бўлса, айримлари руҳоний феодал ҳокимиятининг намояндалари қўлида

1. Ҳазратхон халқлари тарихи. Биринчи жилд, Тошкент 1992, 151-бет.

эди. Бухоро ва унинг вилояти садр бончилигидаги рухонийлар мулкига кирарди. Лекин бутун минтақада ягона, марказлашган ҳокимият йук эди. Мовароуннаҳр тарқоқ, парчаланган ҳолда бўлиб, мўғул зулми халқнинг тинчасини куритаётган эди.

Темур шундай мураккаб бир тарихий шароитда дунёга келди. Барлос бегларидан бўлган Муҳаммад Тарағай Шахрисабзда ҳоким эди. У Бухорода садр аш-шарият деб ном қозонган катта рухонийнинг кизи Тегина бегим моҳга уйланади. "Темурнома" китобининг муаллифи Салоҳиддин Тошкандий ёзади: "ушал замонда Бухорои шарифда Садр аш-шарият соҳиби шарҳи вуқоий ушул асрнинг муллоси эрдилар. Бир куни дарс айтиб ултуруб эрдилар, бир каландар келди. Азди: "Тегина бегим моҳ деган кизни куёвга беринг", андин бир ўғул туғуладур, ани жаҳонгир ва соҳибқирон дەرлар. "Тарағай Баҳодир Бухорои Шарифга етгач, туғри Шайх ул аълами олдиларига кириб келди. Шайх ул аълами кўрди, орфилар халқасида мувокабада ултурурлар, андин кейин шайх ул аълам бошларини кўтариб айтдилар: "Мерҳабо, сафо келдинг, эй соҳибқирон отаси". Андин кейин Тегина бегим моҳимни Амир Турағай баҳодурга ақд қилдилар. Куёш жадй даражасида эрди. Ушал нутқай пок соати зухалда ота силабидин она ботинига боғланди" I.

Темур ўз тенгсизлари орасида жасорати, қўли очиклиги, кишиларнинг яхши-ёмонини туғри ажрата билиши, ташкилотчилиги ва бошқа хислат-фазилатлари билан обрў

I. Салоҳиддин Тошкандий. Темурнома. Амир Темур Қўрағон хатномаси. Тошкент, 1990. 43-45-бетлар.

қозонади. XIII асрнинг 60-йилларидан у бошқа маданий беклар қаторида Мовароуннахри мугуллар истилодидан озод қилишга бел боғлаган экан. Ўлкадаги барча шаҳарла-рулардаги социал куч ва қатламлар, диний оқимлар ва уларнинг таъсири касби омилларни ҳисобга олиб, бу вазиятда Бухороий Шарифнинг алоҳида ролини аниқ белгиледи. Темур ўлкада кучайиб бораётган озодлик ҳаракати нуфузли ислом уламолари иштироки ва раҳнамолигисиз муваффақиятга эриша олмаслигига ишонч ҳосил қилган моҳир сиёсатчи бўлиб шаклланаётган эди. Ҳақиқатдан ҳам "Қуббат-ул ислом" номини олган Булоро ва унинг атрофларида дин ахли, ватанпарвар шайху-уламолар (уларнинг айримларини истисно қилганда) исте-лочиларга бош эгмади, аксинча, қураш байроғини кўтера-ётган қасоскорларга ҳар эҳдатдан маънавий меҳад бериб турди.

1361 йилда Темурбек Қозогоннинг невараси амир Ҳус-айн билан иттифок тузади. Кейинги тўрт йил икки амир-нинг энг яқин алоқа боғлаган даври бўлди. Лекин ҳар қайси амир яқин ҳокимликка интилиб, Зарафшон ва Қаш-қадарё воҳаларида ўзларига тарафдор ва хайрхоҳ кучларни ахтарарди. Қайи қилиш керакким, Темур ўз ҳарбий кучла-рини йиғайтганда Бухорога қатта умид боғлади ва бу умид-ларида алданмади.

Алоҳида ҳарбий тайёргарлик куришга Амир Хусайн билан келишган Темур 1362 йилда Марв томондан Бухорога йўл олади. "Икки кун йўл юриб, Қорақўлга қарашли бир қишлоққа етдилар. - деб ёзади Бурибой Аҳмадов, яқинда нашр қилинган "Амир Темур" тарихий романида. Шу ерда

Кеш ҳам ва ҳатто Соли сарой ҳам нотинч эканлиги ҳақида хабар топдилар. Энди нима қилиш керак ? Орқага қайтишнинг иложи йўқ. Қобул тарафларга эса бул берк. Охири кенгашиб , нима бўлса ҳам эски режа бўйича Бухоро тарафга боришга қарор қилдилар. Темурбек оилан хотини мулозимлари ва хизматкорлари билан бир ҳафтадан кейин Бухорони Занданисига кириб бориб, таниш бир савдогарнинг уйини қидариб топдилар. Хайриятки, савдогар уйда экан. Меҳмонларни хурсандчилик билан қарши олди ва ташқаридаги катта меҳмонхонасини уларга бўшатиб берди. Уша кеча Темурбек савдогарни сўраб-суриштирип, мамлакатдаги аҳволни билиб олди. Шундан кейин Темурбек Бухорога ҳам, Самарқандга ҳам бормай, уларни имкони борича четлаб ўтаб, Кеш тарафга боришга қарор қилди. " I

Зарафшон vodiysida siёсий-ҳарбий воқеаларнинг тизимини диққат билан кузатиб бораётган Амир Темур ва Амир Хусайн 1360 йилларнинг ўрталарида Самарқандда кучайиб кетаётган Сарбадорлар ҳаракати натижасидан фойдаланишмоқчи бўлади. Сарбадорларнинг бошликлари асосан Бухородан бўлиб, улар муғулларга қарши қўзғалаётган шахримизнинг исёнкор руҳини Самарқандга олиб кирган эдилар. Самарқанд тарихининг билимдони марҳум профессор Ю. Н. Алескеров " Самарқанд : тарих саҳифалари " китобида таъкидлаганидек, сарбадорлар қўзғолонининг

I. Бурибой Акмедов. Амир Темур. Тарихий роман. Тошкент, 1995, 73-бет.

раҳбари Мавлонзода " Бухоро зодагонларининг вакили"¹
сўлиб, у мадраса талабаси эди. Ҳаракатнинг яна бир раҳ-
бари Хурдак Бухорий " камон мергани " деб ном чиқарган
эди.

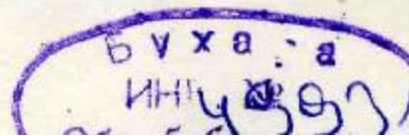
Сарбдорлар Самарқандни мўғуллар хони Илбасқуддан
химоя қилиб, ўз ҳокимиятларини мустахкамлайдилар.

Бу ҳақда хабар топган Амир Темур ва Амир Хусайн
Самарқандга йўл оладилар. Шаҳар яқинига етиб,
сарбдорлар бошлиқларини ўз қароргоҳларига таклиф
қиладилар. Улар амирлар қароргоҳига берганларида асир
олиниб, қатл этиладилар. Фақат Мавлонзода Темурнинг
илтимоси билан ўлимдан қутқариб қолинади.² Баъзи
тарихчилар бунинг сабабини текшириб, Темур аввалдан
Мавлонзода билан алоқада бўлган ва буни Амир Хусайндан
пайхон тутган, деган хулосага келганлар. Бироқ бу
тахмин ҳозиргача факт ва ҳужжатлар билан
тасдиқланмаган.

Ўз шериги ва иттифокчиси Амир Хусайнни кураш
сахнасидан четлаштирган Амир Темур ягона ҳукмдор деб
эълон қилинади. Соҳнақирон ўз давлатини берпо этип, уни
сиёсий, иқтисодий ва ҳарбий жиҳатдан мустахкамлашга
киришишдан олдин қароргоҳ, тахт жойи, яъни мамлакат
пойтахтини танлаш керак эди. Урта асрларда ҳокимиятни

1. Ю.Н.Алвскероя. Самарқанд. Страницы истории. Тошкент,
1967 йил. 59-бет.

2. Ўзбекистон халқлари тарихи, I ҷилд, Тошкент, 1992
йил. 154-бет.

қўлга киритган ҳар бир феодал ҳукмдор, саркарда аввал бошқа шу муҳим вазифани ечилиш лозим эди. Темур бу борада кўп ўйлади. Унинг назарида она шаҳри Кеш, шараф шаҳар саналган Бухоро, бахт кулиб боққан Самарқанд пойтахт қиёфасида бирма-бир ўтарди. Маъхур шис-қанлардан бири бўлган Кеш "Қубоатул илм ва адаб" унвонига эга бўлиб, соҳибқироннинг унга маҳри бонқача эди. Закирқулдин Бобур Ёзганидек, Темурбекнинг зоди-буди Кешни учун уни шаҳар ва пойтахт қилурга кўп сарф ва эҳтиромлар қилди. Олий иморатлар Кешда бино қилди. Чунки Кешнинг қобилияти шаҳар буларга Самарқандча эмас эди, охир пойтахт учун Темурбек Самарқандни ихтиёр қилди " 1.

Амир Темур ўз пойтахтини танлаётганда Бухороини Нарайга алоҳида эътибор билан қараган бўлса ажаб эмас. Қалъи милоддан қўллариги даврларда Турон заминдаги барча сўбсай, иқтисодий ва маданий жараёнларнинг марказида бўлган шаҳар, Сомониёлар даврида мусулмон диндорчилигининг иссоқ намунасини берган Бухороини Нарай, илгулларга қарши беайб қурашнинг олдинги сафлариде турган қўрғон, қолаверса, онасини туққан табарруқ замин Соҳибқирон кўз ўнгиде пойтахт қиёфасида тавалланмадими дейсиз?

Биз бир мулоҳаза. Мусулмон оламида ҳокимиятнинг тақлимининг бир томондан катта амалдорлар, дарбор аҳли-

1. Қаринг : А.Мухаммадхоннов. Темур ва темурийлар салтанати. Тарихий очерк . Тошкент, 1994 йил, 46-бет.

нинг обрўйли вакиллари, иккинчи томондан диндорлар фаолияти билан ҳамбарчас боғлиқ бўлган : Олий ҳокимият, амир, хонлар катта мусулмон рухонийлари, дин пешволарининг қўллаб-қувватлашларига доимий муҳтож бўлган; бу жиҳатдан олганда XIV асрнинг 70-йилларида Мовароуннахрда Бухороини Шариф диний даражасига етказиладиган шахар топишмасди. Абу Хафс Кабир замонларидан бошлаб (9 аср) " Кубратул ислом " номини олган муқаддас Мадина Темур салтанатининг маркази бўлишга тарихан тайёр эди. Бироқ бу далиллар бунки соҳибқироннинг жаҳоний режалари олдида бирмунча чекин . Нафақат диний, балки дунёвий ҳокимиятнинг куч-қудратини барпо этишга бел боғлаган, бобол маҳаллий ҳукмдорларнинг ўзбошимчилигига чек қўядиган марказий ҳокимият тузишга киришганга⁴, ҳолдан тойган мамлакатни бирлаштириб, унда адолатли қонун ва тартиб жорий этишни уйлаган, наҳоят, жаҳонгирлик камарини тайёрлаётган Амир Темур Мовароуннахрнинг қоқ уртасида жойлашган машҳур Самарқандни пойтахт деб эълон қилди. Шарқнинг бу бобомалон шахри ўзининг сиёсий, тарихий, иқтисодий, жугрофий, маданий хусусиятлари билан устун келди.

Бухоро иккинчи пойтахт сифатида салтанат таянчи бўлиб хизмат қилди.

Амир Темур ҳукмронлик қилган 35 йил (1370-1405) давомида Бухоро пойтахт Самарқандга масофа ва маънавий жиҳатдан энг яқин турган марказ нуфузини саклаб турди. Бу даврда Бухородаги сиёсий ва маданий ҳаёт ҳақида Шарофиддин Али Яздийнинг " Зафарнома ", Ғосиқ

Хавофий-нинг " Мулжал-и Фосихий ", Хофиз Абрўнинг " Маъму ат-Таворих ", Абдураззоқ Самарқандийнинг " Матлаъ ус-саъдайн ", Ибн Арабшохнинг " Ажойиб ал-мақоур ", Мирхонднинг " Равзат ус-сафо ", Х.Вамберининг " Бухоро ёхуд Мовароуннаҳр тарихи " ва бошқа асарларда қimmatли маълумотлар келтирилган. Бу тадқиқотларда таъкидленишича, Амир Темурнинг амру-фармони билан Бухорода саройлар, масжидлар, хонақоҳлар, савдо расталари ва бошқа иморатлар қад кўтареди. Буёқ ипак йулида жойлашган Бухоро катта савдо марказига айланди. Шаҳар гавжумлашиб, янги мавзёлар, аҳолисининг касб-хунари, ички ва ташқи савдоси туфайли урта аср Шарқининг намунали хунарсандчилиги ва савдо марказига айланди.

Маълумки, Амир Темур ўз мамлакатида ишлаб чиқариш кучларининг ривожланишига, деҳқонлар зироетига, умуман, мул-кўлчилик ва феровонликка ниҳоятда катта эътибор берган. Буни Соҳибқирон ички ва ташқи сиёсатида акс эттирадиган тузумларидан ҳам билса бўлади. " Темур туз-уклари " да айтилишича, хароб бўлиб ётган ерлар эгасиз бўлса, давлат даромадлари ва ерлари билан шуғулланувчи мансабдорнинг бундай жойларни обод қилиш тошпириғини олган. Ариқлар ўтказилган, дарёлар устида қўприклар қурилган, йўللар чиқарилган. Бундай ирригацион ва ободонлаштириш ишлари Бухоро воҳясида ҳам кўп ўтказилган. XIX асрнинг охирида Бухорода бўлиб, ариқ ва каналлар тизимини ўргатган рус олими Н. Ф. Ситняковский Когодан шарқий-жанубий томонга қараб чиқарилган ва халқ хотирасида Темур - ариқ ҳақида

маълумот берадигим, бу канал Амир Темур фармойиши билан қазилган. ¹

Мугуллар босқини даврида бутунлай вайрон этилган Бухоро воҳасининг сув ҳужалиги Темур даврига келиб тўла тикланди. Бу музофотда деҳқончилик майдони кенгайиб, Хоразм чулларига томон 5-6 км кириб боради. Ҳайинчалик ўз бобосининг яратувчилилик ва ободончилик айъаналарини давом эттирган Мирзо Улугбек даврида Бухоро вилоятининг жануби-шарқий чегарасига туташган Сомонхук даштига сув чиқарилади ва янги ерлар ўзлаштирилади. ²

Бухорода илму - фан, маданият тараққиёти учун кенг йўл яратилди. Херман Вамбери қайд қилганидек, "Нисепур, Боглод, Марв, Хоразмнинг уламо ва мударислари, Бухоро, Самарканд ва Кеш мадрасаларида илгари бўлганидан ортиқ маош ва бөлгиланган иш ҳақи олдилар. Умуман, Темур давлатининг қудратли даврида мадрасалар таъсис этиди, улар хайр-саховат туфайли кенг миқёсда тараққий этилди. Ҳозирги кунда ҳам Бухорони зиёрат қилган кишилар бу осори - атиқаларга хайрон қоладилар. Темур бу ишнинг ташеббускори бўлгани учун унинг хонадони аъзолари, вазирлари ҳам мамлакатнинг бойлари-бозрча яхшилар мадрасалар-масчитлар.

И. Н. Ф. Ситняковский. Заметки о Бухарской части долины Зарафшана. Известия Туркестанского отдела русского географического общества, т. VII, 2, Ташкент, 1900. 139-бет.
2. Ш. Каримов, Р. Шасуддинов. Сохибқирон Амир Темур ва унинг салтанати. Андижон, 1995. 94-бет.

иқроатхоналар, касалхоналар таъсис этиш ҳамда уларга эҳсон беришда ўзаро мусобақа уювган. "1

Темур Ёшлгида Бухорога тез-тез келиб турган. У тахтга ўтирганидан кейин ҳам бу одатига эмал қилган. Тарихий манбаларнинг гувоҳлик беришича, Амир Темур ҳар гал ҳарбий юришлардан зафар билан қайтганда албатта Бухорои Шарифга келиб авлиё-анбиёлари зиёрат қилар экан. сунг пойтахти Самарқандга ўтар экан.

Сохибқирон келиб тавоф этган зиёратгоҳлардан бири Чашмаи Аёб мақбарасидир. У XII асрда қурилган бўлиб, унинг таъмирати ва ободончилигига Амир Темур алоҳида эътибор билан қараган. 1379 йилда Темур фармойиши билан мазор-гўрхона устида катта гўмбаз қурилади. Бу ҳақда гўрхона деворида ҳам ёзиб қўйилган. Шундай таъмирот иллари ягона маъмуини ташкил қилган. Сайфиддин Бохароний ва Баёнқулихон мақбараларида ҳам олиб борилади. Темур даврида Бухородаги энг катта мечитлардан бири Намозгоҳда маҳроб деворига янгича зеб берилди. Миноран Калон ёнида катта мечит қуриш билан боғлиқ тайёргарлик иллари олиб борилади. Темур ва темурвайлар даврида Бухорода илмий ва адабий ҳаёт раванж топиб, бухоролик олимۇ фозиллар салтанат маънавий муҳитини кўн шайхатдан белгилаб берганлар. XIV аср охири - XV аср бошларида Бухорода Носир Бухорий, Муҳаммад ал-Бухорий, Хўжа Исмат Бухорий, Саъдулдин Тафтаъзоий, Муҳаммад Порсо каби алломалар яшаб ишод

З.Х. Вазъери. Бухоро ёхуд Манорауннаҳр тарихи. Тошкент, 1990. 67-бет.

этганлар. Амир Темур ўз саройининг кутубонасига доруга сифатида (китобдор) Мавлоно Ориф Бухорийни тайинлагани ҳам манбаларда акс этган.

Мовароуннахрдаги кенг тарқалган диний тариқатлар ичида Амир Темур Баҳоуддин Нақшбанд асос солган таълимот-га алоҳида ҳурмат билан қаради. Улар замондош эдилар. Кураш ва тус-туполонларга бой бир даврда ярим асрдан кўпроқ вақт давомида бирга яшаган табаррук хотлар бутун куч ва ақлу-заковатларини мамлакатни ҳам моддий, ҳам маънавий жиҳатдан мустаҳкамлашга бағишладилар ва шу тарихий хизматлари билан халқ дилида ўчмас хотира қолдирдилар. Бу улуг бобокалонларимизнинг авлодлари олдидаги хизматлари мазмун ва соҳа жиҳатидан турлича бўлса-да, уларнинг дунёқарashi ва маънавияти бирбири билан чамбарчас боғлиқ эди. Нақшбандия тариқати муассисининг "Даст ба қору, дилба ёр" деган оушқ шиорига асосланган ҳолда ривожланиб кетган ишлар чиқариш кучлари, касибчилик, ҳунармандчилик, халқ амалий санъати Зарафшон vodiисида янги поғонага кўтарилди.

Фаровонликка, яратувчиликка катта эътибор берган Амир Темур нақшбандия тариқатининг бунёдкорлик моҳиятини ҳаммадан кўра тез пайқаб олди ва ўрнини озоишталиги, ободончилиги, истиқболлиги ўз ичига олиб олишнинг маънавий дунёси ва ҳаётбахш шиорлари билан боғлади. Буш бухоролик шайх тариқатига асосланган ҳолда теуурииллар давлати ҳар жиҳатдан раvнак топди.

Амир Темурнинг 35 йиллик ҳукмронлик даврида сал-тенатнинг иккинчи пойтахти Бухоро катта таянч ролини ўйнаган. Шу давр ичида Сохмоирон ҳаёти ва

сиёсий-ҳарбий фаолиятининг Бухоро билан боғлиқ нуқталари анчагина. Бу ҳол Бухоронинг Мовароуннаҳрдаги стратегик урни билан белгиланар эди. Олтин Урда ва Ок Урда қонлари Чигатой улусига қарашли шаҳар-қишлоқларни ўз тасарруфига киритиб, Хоразм ерларидан, Шарқи-жанубий томондан Мовароуннаҳр марказига ҳаф соғлиб турарди. Талон-тарошлик, оломоя айниқса қил фаслида, озик-овқат ва ем-ҳашак танқис бўлган вақтда қучаярди. Хоразмнинг Олтин Урда таъсирида қолиши Бухоро вилояти, унинг Қорақўл, Жондор туманларига доимий ҳаф тугдираб турарди. Бу ҳафни бартараф қилиш мақсадида Амир Төмүр Хоразмни марказий ҳокимиятга бўйсундириш, уни Олтин Урда ва Ок Урда таъсиридан ажратиш олиш чора-тадбирларини кўрди. Бюда соҳибқирон илми яхшилик билан, дипломатия ишлатиб ҳал қилмоқчи бўлди. 1371 йилда у Хоразмга ўз элчисини мақсус мактуб билан юборди. Элчи ўрганчада бир неча кун туриб, мактуб жавобини кутди. Лекин Хоразмнинг қайсар ва мутакаббир ҳушдорини Хусайн Суфи жавоб берини га юшимасди. Элчи бир кунини унга "жаноби олийлари кайтганга ижо зот берсалар, соҳибқирон ҳазратлари маҳтал бўлиб қолмасинлар" деб мурожаат қилган. Хусайн Суфи "ўша соҳибқироннинг ким бўлубди, ўзи? Элчи юбориб ўлтургондин кўра ўзи қалса бўлмасму эрди, "деб истехзоли қулиб қўяди ва ҳақоратли сўзлар ила ёзиб жавоб мактубини элчининг қулига тутқизади.

Шу тариқа Амир Төмүрнинг Хоразм устига биринчи билиш бошланади. Бухоро даштларидан утиб, лашкар Хоразм қалъаларини ишғол этди. Хусайн Суфи қонли муҳорабада

ҳалок бўлди. Унинг ўринини укаси Ёсуф Суфӣ эгаллади. У марказий ҳокимиятга бўйсунгани ҳохламаган кучларга қанчалик таянмасин. Амир Темур кучига бардош беролмай сулҳ суради. Бухоро вақтинча бўлса ҳам хавф-хатардан озод бўлди.

Бироқ бу осойишталик узокқа бормайди. Амир Темур хизматида бўлган бир неча амиру-лашкарбошилар соҳиб-қиронга қарши фитна уюштирдилар ва унинг ғазабидан қўрқиб Хоразмга қочдилар. Улар орасида Темурга содиқ хизмат қилган Маҳмудшоҳ Бухорий ҳам бор эди. Қочоқ амирлар Ёсуф Суфӣ билан тил бириктириб, унда марказий ҳокимиятга нисбатан душманлик ҳиссини уйғотадилар. Натижада Ёсуф Суфӣ қўшин тўплаб Бухорога ёриш бошлади. Ушанда Амир Темур Кешда турарди. У лашкарларини тўплаб Бухорога етганда вазият ўзгариб кетди. Ёсуф Суфӣ 1371 йида сулҳга содиқ қолиши ва фитначи амирларни тутиб беришга тейёр эканлигини билдириб, элчи юборди. Амир Темур ўз лашкарини Бухородан Самарқандга қарай бурди. Хоразмдаги иккинчи ёриш қопсиз гугулланди.

Учинчи ёриш 1375 йида бўлиб, унда Амир Темурнинг ўлтин Урдага муносабатидан норози амирлар Бухоро ва Самарқанд ўртасидаги шаҳар ва қишлоқларда исён уюштардилар. Соҳибқироннинг тўнғич ўғли амирзода аҳонгир ота сининг кўрсатмаси билан исёнчиларга қарши йўланган 20 мингга яқин қўшиннинг илғор қисмига қаршилик қилиб, Қарمانда душманга қаттиқ зарба берди. Соҳибқирон аса шу пайтда ўз қароргоҳини Работиликда ўрнатиб, исёни бостиришга раҳбарлик қилди.

Орадан уч йил ўтгач, Амир Темур яна Ёсуф Суфи билан туқнашди. Сабаби: соҳибқироннинг мамлакатдан узоқда, Ок Урда хони Улусхонга қарши урушда бўлганидан фойдаланиб, Ёсуф Суфи яна Бухоро чегараларига кирди ва унинг қатор туманларини талабди. Амир Темур ўз вакиларини юбориб, бу моҳароларни тинчлантирди, лекин Хоразмдан вақти-вақти билан чиқиб турадиган хавфни узиб-қосиб бартараф қилишни режа қилиб қўйди. Бу ниятга Амир Темур тез орада етди. Ургач тула ишрол қиланди, мамлакатнинг шарқи-жанубий қисми марказий ҳокимиятга тобеъ этилди, "Баъзи тарихнависларнинг айтишича, - деб қайд қилади академик Бурибой Аҳмадов, - Хоразм лашкарининг Бухоро ва Қорақўлга қилган ёвузликларига жавобан Амир Темур шаҳарнинг тамом бузилиб қотган қисмини омон билан қайтаб, туз септириб юборган эмиш".¹

Салтанатнинг соҳиб 1381-82 йилнинг қилини Бухоро-ли Шарифга утказди. Бироқ бу ерда дам олишнинг имкони бўлмади. Икки нарса соҳибқиронга тинчлик бермасди: уша кузлари унинг бошида оғир кулфат^{тушганди} - суякли қизи Ога бегим оламдан кўз юмган эди. Ундан бир яшар Султон Хусайн номли ўғли ёдгор бўлиб қолганди. Иккинчидан, Алибек билан амир Вали Эроннинг. Сабзавор шахрини олишга ҳозирлик қурбўтгани ҳақидаги ташвишли хабар олинди. Бир неча кун қайғуга ботган соҳибқирон ахир ором олди ва яна салтанатни мустаҳкамлаш масалаларига қайтди. 1382 йилнинг

1. Б. Аҳмадов. Амир Темур. Тарихий роман, 193-бет.

январда у лалчарини отаклаб, Бухорои Шарифдан чиқди ва Марв орқали Эрон чегараларига утиб, исёнчи амирларга қарши муваффақиятли ҳаракатларни олиб борди.

Сохибқирон сиёсатида Бухоро XIV асрнинг 80-йилларида, Олтин Урда хони Тухтамышхон билан бўлган курашларда яққол намоён бўлди. Тухтамыш вақтида Оқ Урдадан қочиб, 1376 йилда Самарқандга Амир Темур қузурига келган ва унга хизмат қилишга розилик билдирган эди. Сохибқирон Тухтамышхонга кўп илтифотлар кўрсатади, унинг Оқ Урда тахтини эгаллашга қўмақлашади. Лекин макиор Тухтамышхон кўрдамакшилик қилиб, Темурга қарши сиёсат йўлига киради. У Олтин Урда ҳудудини кенгайтириш мақсадида Темурга қар-аши ерларга қриш қилади, улуғ давлатчилик сиёсатини олиб бориб, Самарқанд салтанатини заифлаштиришга уринади. 1387-88 йилларда Тухтамышхон Амир Темурнинг Мовароуннахрда йўқлигидан фойдаланиб, Зарафшон vodiysига ҳужум қилади. Тухтамышхон лашкарининг бир қисми Бухоро вилояти чегараларига бостириб киради ва асир қилишларни талайди. Ёиллий қаршиликка учрамаган бўлиб Бухорони олиш нияти туғилади. Шаҳар қамал қилинади. Бироқ Бухоро қалъаси Амир Темур томондан муштаракм қўрғонга айлантирилган эди. Қонли жангларда бухороликлар шаҳарни ҳимоя қилиб қоллишга эришдилар. Тухтамышхон ўз ниятига етмай, чекинади. Бу воқеалардан хабардор Амир Темур сотқин Тухтамышхон адабини берил лозимлигини сезади. 1395 йилда у душманга ҳал қилувчи зарбани етказади, шундан сўнг Олтин Урдадан Мовароуннахрга солиниб туралган қавф узил-кесил бартараф қилинади.

Бундан уч йил муқаддам, 1392 йилнинг ёзида Амир Темури катта лашкарлари билан Самарқанддан Бухорога келади. Шу ерда икки ҳафтача туриб, энди йулга чиқиб олдида нохосдан касалланади. Хасталикка эътибор бермасдан қўшин билан Бухородан чиқадилар, лекин унинг ёнгиниёсидаги Жуи Зар деган мавзёга (бу жой шаҳардан 4-5 км масофада бўлиб, ҳозирги Бухоро тумани "Маданият" ҳамма ҳўжалиги ҳудудида) бортганда касал зўраяди. Сохибқирон бир ойча шу ерда қолиб даволанади. Шифо топгач 1392 йилнинг августида Бухородан Астробод томон йул олади. Эндиги муҳорабалар Эрон замин ҳудудида муъжалланган эди.

У ерда сохибқирон Форс, Сеистон, Язд ва бошқа вилоятларда бошланган кибилларни бостирди. Бу жангларга у Ҳамадонда туриб раҳбарлик қилди. Бу шаҳарнинг осоруятқалари билан танишди. Ҳамадонда буёқ бухоролик табиб, Абу Али ибн Сино қабри борлигини билган сохибқирон бу муבורак мақбарани бориб зиёрат қилади. Бухоронинг муқаддас туяроғига, унинг буёқ аллюмаларига бундай ҳурмат ва эҳтиром туйғусини сохибқирон фарзандларига ҳам сингдиради. Унинг ўғли Ҳаконгир Хонзодабегим исми билан машҳур бўлган Сулқбекани ўз никоҳига олиш учун Хоразмдан Самарқандга олиб келаяётганида Бухоройи Шариףга тушиб, Чашмаи Аюбининг муқаддас сувидан ичиш, ундан кейин йулини давом этиб, Самарқанд яқинидаги Ҳартанг қишлоғида буёқ олим, ҳадис ўлмининг султони Имом Имомид ал-Бухорийининг муבורак мазорини тавоф этиш маслаҳатини айнан падари бузрукўридан олган эди.

Ўз тарихида бехисоб жангу-жадал, ур-йиқит ва туғ тар-ишларни кўрган кўҳна Бухоро Амир Темури даврига келса унинг ягона, марказлашган салтанатига тинч ва осойишта ҳаёт кечирди. Салоҳиддин Ташкандий "Темуринома"да қайд қилганидек, "Соҳибқирон эртни андоғ адолат билан сўрадиларким, етти туман Бухоро барча офарин дедилар"¹. Амир Темури Мовароуннахрни дунё тараққиёти билан бевосита боғлаб, ўз давлатини жаҳоннинг буюк салтанатлари қаторига қўшган экан, Бухоро ҳам бу жаҳоний шухратга эришишга ўзининг салмоқли ҳиссасини қўшди ва шундан баҳраманд бўлди.

Маъхур немис тарихчиси Ф. Шлоссер (1770-1861) Карл Маркс муталаа қилган "Бутуи жаҳон тарихи" китобининг 8-жилдида "Саодатли жангчи, дунёнинг фотиҳи, айни вақтда энг узоқ Шарқни ўз қонунига қаратган" Темури ҳақида қимматли фикр билдиради. Бу фикрни тентсиэ олим, коммунистик мафкура эъравоиылиги шароитида Амир Темури ҳақида бор ҳақиқатни берамла айта олган академик Иброҳим Мўминов ўз рисоласида келтиради: "Умрини иришларда утказадиган Темури тез-тез Бухоро ва Самар-қандга қайтиб турар ва ўзининг янги давлатига қонунлар тақдим этар эди. Бу қонунлар татар галалари томонидан қилинадиган ваҳшийлик, шафкатсизлик ва

1. Салоҳиддин Ташкандий. Темуринома. Амир Темури қурагоний жангномаси, 95-бет.

районагарчи-лисларга хайрон қоларли даражада қарши турарди¹.

Амир Темурининг Бухоройи Шариф ҳақида доимий ғам-хурлик қилганини XIV асрдан ҳозиргача халқ орасида берадиган ривоятдан ҳам англаш мумкин. Бу ривоятни теурийлар даврининг машҳур муаррихи Давлатшоҳ Самарқандий ўзининг "Таскират уш-шуаро" номли китобида келтиради. Соҳибқирон Шероз шаҳрини ишғол қилгандан сунг у ерда яшаб ижод этган шоир Ҳофиз Шерозийни ўз ҳузурига чақираб унинг кўпчилигига маълум байтини асслатади:

Агар он турки шерози ба даст орад дили моро,

Ба холи хиндуян бахшам Самарқанду Бухоро.

Байтнн ўқиб, Амир Темури шoirга қараб: "мен қиличим зарби йла минглаб шаҳар ва қишлоқларни забот этдимки, севинки ватаним Самарқанд ва Бухоро обод бўлсин деб. Уларни дунёнинг гузал шаҳарларига айлантириш учун кўп ва меҳнат сарфлаганман. Сен няхот нозаниннинг бир ^{кўз} холи учун Самарқанду Бухорони бахшида этсанг?" дейди. Бу сав-олга Ҳуза Ҳофиз орни ўқиб: Эй, султони олам, мен шундай сахий бўлмасам, шу ахволга тушармидим?" деб жавоб беради. Бундай жавобни кутмаган соҳибқирон мамнун бўлиб, шoirга ишлом-ишоятлар қилади.² Ҳар бир ривоят-афсона ҳақиқатининг синиги деган гап бор. Бу мисолда ҳақиқат парчаси шундан иборатки, Соҳибқирон

1. И.Муминов. Амир Темурининг Урта Осиё тарихида тутган ўрни ва роли. Тошкент, 1968, 41-бет.

2. Абдулохон Афсаҳзод. Ҳофизнн Шерозн. Душанбе, 1971, 7-бет.

Самарқанд билан Бухоро обрўини, марказини, шўхратини кўтариш учун катта хизматлар қилган.

Бу хизмат ва эътиборни бугунги кунда шунинг учун ҳам алоҳида қайд этиш лозим, айрим тарихий тадқиқотларда Темурнинг фақат Термиз сайидлари, Самарқанд уламолари, Шахрисабз шайхлари билан мустаҳкам алоқаси ва яқинлиги булганига урғу берилиб, унинг Бухоро руҳонийларига унча таянмаганлигига ишора қилинади. Бу фикрга қўшилган кийин, чунки соҳибқирон парчаланган Мовароуннахрни бирлаштириш ва ўзининг буюк салтанатини тузишга бел боғлаган экан, диний тариқатлар таъсири каби муҳим омилларни ҳисобга олган эди. Бу вазиятда ислом маркази ва қуввати унвонига эга булган Бухороий Шарифнинг алоҳида роли ва урнини у аниқ белгиллаб, шу асосда сиёсий, иқтисодий, маданий, ҳарбий режаларини амалга оширди. Бухоро жаҳонга машҳур салтанатининг мустаҳкам таянчларидан бири эди.

Амир Темури вафотидан кейин Мовароуннахрда тоғ-тахт учун ўзаро кураш бошланиб кетди. Турли феодал гуруҳ ва сулолалар Самарқанд, Бухоро ва Ҳирот каби марказий шаҳарларда ўз манқаларини мустаҳкамлаш учун тизмалар ҳаракат қилдилар. Темурий сулолаларининг ўзаро кураши кучайиб, мамлакат иқтисодийоти, хўр ободончилигига катта зарар etkazди.

Темурийлар инқирозини диққат билан кузатиб турган Дашти Қипчоқ ўзбек кучманчи қабиладлари ҳужум учун қулай вазият этилиб келганини англадилар. 1500 йилнинг ўзида Муҳаммад Шайбоний лашкари Бухорони қамал қилди. Обруйли амалдорлардан булган Боқи тархон шаҳар

мудофасини ташкил қилади. Қонли жанглардан сўнг шаҳар ишғол қилинади. Боки таржон кочиб ҳозирги Зиёвудин темир йул бекати ёнида жойлашган Давусия қалъасига бориб яширинади. Муҳаммад Шайбоний ўз укаси Маҳмуд Султонни Бухорога ҳоким этиб тайинлаб, ўзи қўшини билан Мовароуннаҳрнинг жанубий вилоятларини, Темурийлар давлатининг пойтахти Хирот бўлган иккинчи қисмини бўйсундириш учун юришни давом эттиради.

Темурийлар тахтини душмандан сақлаб қолишга ҳаракат қилган Мирзо Бобур Зарафшон водийсида ҳарбий куч тўплашга қарор қилди. У Самарқанд ва Бухорони эгаллаш учун янча уриaldi. Лекин шайбонийлар Мовароуннаҳрда ўз мавқеларини тобора мустаҳкамлашга эришдилар. 1512 йилда Гиждувон ёнидаги жангда Мирзо Бобур қўшини енгилди ва Бухоро ҳамда Мовароуннаҳрда темурийлар ҳокимияти бут-ундай тутади. Бухорода Маҳмуд Султондан сўнг тахтга ўтирган ўғли Убайдулло бошда шу вилоятнинг, кейинчалик 30-йилларда Шайбонийлар давлатининг хони деб аталган қилинди. Тахминан шу пайтларда Темурийлар салтанатида ва ундан олдин Мовароуннаҳрда иккинчи пойтахт унвонида бўлган Бухоройи Шариф биринчи ўзбек давлати, Шайбонийлар мамлакатининг бош шахри, марказига айлана борди.

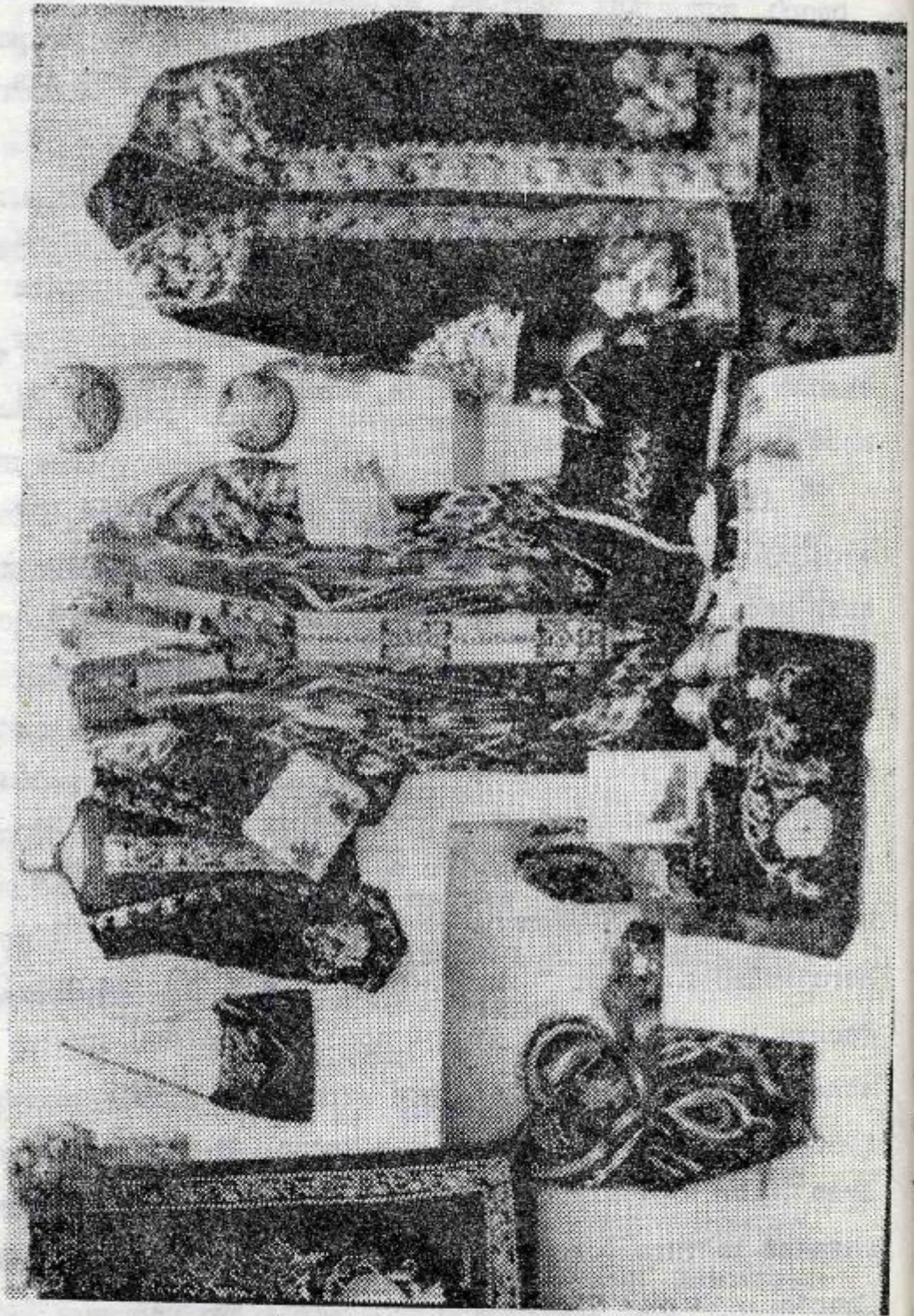
Бу олий унвонга Бухоро 1750 йилларгача, яъни Аштар-хонийлар давлати уч қисмга бўлингангача, кенг меънода олганда 1870 йилларгача, Урта Осиё Россия томонидан босиб олинганга қадар эга бўлиб туради. Тарихий адолат назаридан айтганда, 3 аср давомида қадимий давлатда бундай юксак шарафга муяссар бўлиш замирида жаҳонга донги кетган Темурийлар салтанатидаги

катта обрўй ва мавкe, буюк сохибқирон томонидан Шаркнинг аллома шахрига курсатилган эътибор ва эъзоз ётади.

Хулоса қилиб айтганда, Темур ва Темурийлар даврида қадимий Бухоро осмонийлардан сунг узининг иккинчи кесалиш палласига кирди. Давлатчиликда, маданият ва санъатда дахон стандартларининг юксак намуналарини берган темурийлар бунёдкорлик ва яратувчилик ғасолиятига мададкорлик қилиб Бухороёи Шариф уз навбатида буюк сулала ва салтанатнинг қуқарти, маънавий дунёсидан бекиёс даражада бахраманд бўлди.

Амир Темурнинг Бухоро билан боғлиқ меросини ҳар тарафлама урганишда тарихчи, адабиётчи, ғайласуфларнинг масъулияти катта. Негаки, сохибқирон салтанати тарихи ғанимизда кенг ёритилган ҳолда бу мавзунинг Бухоро билан боғлиқ қирралари ҳали старлича урганилмаган.

Ўзбекистонда ҳақиқий темуршунослик энди шаклланипти. Иттимсий ғанимизнинг бу соҳаси олдинги ғайри илмий хулоса ва умумлашмалардан қутулиб, ҳақиқат йулига чиқиб олмоқда. Темуршунослик касоини бурилиш арафасида турибди дейишга маъдҳ асос бор, негаки бобокалонларимизнинг буюк ишлари эво оттирилган ўрта аср манбалари янидан очилапти. Шубҳасиз, бу манбаларда Амир Темур ва темурийлар даврида Бухоронинг сийёсий ва маданий ҳаётига онд ранг-баранг маъдҳотлар тспилада. Ғинобарик, "Амир Темур ва Бухоро" мавзуси дия ҳам қангайиб, қуқурлашиб, янги тарихий тафаккур руҳида самарали изланишлар олиб бориш имконияти тугилада.

ҚИЛИЧЕВ Р. Э.

XIX аср охири-XX аср бошларида Бухоро шаҳрида ҳунармандчилик

Урта Осиёнинг энг қадимги ва машҳур шаҳарларидан бири бўлган Бухоро қадим замонлардан ўзининг ҳунармандчилиги ва ҳунармандчилик маҳсулотлари билан оламга ном-тартиб келган. Бухоро шаҳрида бўёқчилик, бешиксозлик, бўйрачилик, гиламдўзлик, дўппидўзлик, заргарлик, кулолчилик, кигизчилик, мискарлик, муҳракчилик, муковасозлик, мўйнадўзлик, тоштарошлик, темирчилик, тандирсо^н, аравасозлик, тўқимачилик, тикувчилик, тароқчилик, телпан^{дў}, ... қолв^а-нишолд^апазлик, эгар-жабдуқчилик, этикдўзлик, сартарошлик, совунгарлик, сандиқсозлик, шамсозлик, нонвойлик, чўнгарлик, чопондўзлик каби ҳунар турлари бўлиб, минглаб ҳунармандлар шу соҳада фаолият кўрсатишган.

Урта Осиё Россия томонидан забот этилгандан сўнг, рус босқинчилари ўлкани ҳам энг базасига айлантириб, катта миқдорда табиий бойликларни талаб олиб кета бошладилар. Айни пайтда Россия фабрика- заводларда тайёрланган маҳсулотлар билан маҳаллий бозорлар тўлдириб ташланган. Бу ўз навбатида ўлкада ҳунармандлар саноатини ишқорозга олиб келди. Лекин шунга қарамастан ҳунармандларнинг тадбиркорлиги, замон талабига мос маҳсулотлар тайёрлай олишлари натижасида у сақланиб қолган.

Биз қўйида ҳунармандчилик санъатининг баъзи бир соҳалари ҳақида маълумот бериб ўтамиз. Бухоро қадимдан ўзининг тўқимачилик санъати билан донг таратиб келган. X асрда яшаган Муҳаммад Наршахий ўзининг "Бухоро тарихи" китобида заанданийча мато ҳақида "Хуросоннинг ҳеч бир шаҳрида ҳам шундай ажойиб матоларни тўқий олмайдилар" ¹ деб ёзган эди.

Биз урганаётган даврда Бухоро шаҳрида пахта ва шилладан чит, қалами, доқа, рўмол, алоча, бөкәсаб, адрас, банорас, баҳмал, шоҳи, атлас, хонатлас ² каби ички ва ташқи бозор учун катта миқдорда матолар тайёрланган. Бухоро шаҳри ва унинг атрофидаги қишлоқларда 10-12000 тўқимачилик дастгоҳи бўлиб ³, уларда меҳнат қилган усталар ўзалари тўқиган матога қараб алочабоф, читгар, пойбоф, баҳмалбоф, рўмолбоф, қалғайбоф, атласбоф деб аталган.

Тўқимачиликда матога ранг бериш катта ўрин тутган. Ранг-резилар бўёқ тайёрлашда табиий минерал ва ўсимликлар - чуянбук, малғам, қора мис, ложувард, мис мағил, рўян, гулхайри, қирмак бузғунч, қизил ва қора бакам, асилранг, испарак, тухмик, нарпус, ширач, нил (индиго) дан ⁴ фойдаланилган.

1. Муҳаммад Наршахий. Бухоро тарихи, Мерос туркумида. Тошкент, 1991 йил, 101 бет.

2. ЎзР МИА. Фонд 575. I-руйхат, 6-ш, 126-127 барақлар.

3. История Бухары с древнейших времен до наших дней. Тошкент, 1976, 164-бет.

4. ЎзР МИА. Фонд Р-27, I-руйхат, 10 ш, 8-9 барақлар.

Бухоро шаҳридаги энг кўп тарқалган пахта матолар
буз ёки қалами ва чит бўлган. Буз қалин оқ мато бўлиб,
икки тўпқили қўл дуконида тўқилган. Буздан қўйлак,
лозим, ятак, чопон, халта, пашахона тайёрланган.
Читгарлар томонидан тўқилган читдан кўрпа ва кўрпача
ҳамда чопон учун астар, кўрпачилинчиқ, дастурхон,
сандалиқ, жойнамов, салла, балисғ, румол,
кийим-кечаклар, бугъома, бугъобанд тайёрланган.

Читгарликда асосий меҳнат кўроли турли гул ва
нақиллар уйиб тўқирилган ёроч қолиплар бўлган. Қолип
тайёрлашда таша, эғов, балисғ қалам, искана қалам, шичок
каби асбоблардан фойдаланилган. Қолиб бўёққа ботириб
олиниб, мадонинг устига босилган ва қолипдаги нақш бўёқ
билан матога ўтган. Қолипининг қобули, шаҳри, кокилча,
кокин, бугъома, босбанд, сабзи каби хиллари бўлган.¹

Алоча пахта ишдан тўқилган йўлли мато бўлиб,
йўлларнинг турли ранглардан иборатлиги сабабли алоча
деб номланган. Ундан асосан чопон ва халатлар
тайёрланиб, бир довв халат 5 сўмга² баҳоланган. Қалами
оқ ип тандасига ҳар қил рангдаги чизиқлар ўтказилган
мато бўлиб, чизиқлари қизил, кўк, яшил ранглардан
иборат бўлган. Қаламининг 30 эршини 1 сўм 20 тийин
бўлган.³ Хоса оқ пахта мато бўлиб, ундан салла, астар

1. Бухоро вилоят бадиий ўлкашунослик музей кўрикхонаси.
337/5, 4255/6, 4266/6, 4315/6, 4259/6, 5185/5 - сонли
бўғимлар.

2. УЭР МДА, фонд 596, I-руйхат, 3- иш, 40- барак.

3. Ушв манба , II-барак.

ва ўликларга кафен тайёрлашда фойдаланилган. Бухорода салланнинг саллаёи Гуломжони, саллаёи номери, саллаёи амири, саллаёи матҳали¹ каби турлари бўлган. Бир салланик хоса 4 сумга сотилган².

Бухоро шаҳридаги энг кўп тўқинадиган матолардан бири баҳмал бўлиб, ундан аёллар кўйлаги, калтаўшак, болалар этикчаси, халатлар, дўши, халатча, юлчиқча, сўзана, гулкўрпа, зардавор, дастурхон, кўрпа ва кўрпачалар тайёрланган. Баҳмалбофлар лампа, тошбоқа, шер думи, писте дарахт каби нақшлардан фойдаланилган. Баҳмалбофлар шаҳарнинг Шайх Жалол, Хонақо, Абдулахўжа, Чукур маҳалла, Миржон Али, Миржон келди маҳаллаларида истифодат қилинган.

Тўқимачилар пахта матолардан ташқари кўйлаб миқдорда турли-туман ярим ипак ва ипак матолар ҳам тўқиб чиқарганлар. Бу матолар нафақат ички, балки ташқи бозорга ҳам кўйлаб чиқарилган. Бундан ташқари рус ҳукумати катта миқдорда сифатли ипак ва ипак матоларни Россия бозорларига етказиб бериш мақсадида XIX асрнинг 70- йилларида 200000 сумлик капиталга эга бўлган " Москва- Тошкент шеркати " тузиб, унга асосий вазифа қилиб Туркистон улқаси ва " мустақил " Бухоро ва Хиёв қонликлари ҳудудларида ипакчилик корхоналари ташкил қилиш, вижарага олиш орқали матолар тўқиб чиқилиш белгиланган эди. ³

-
1. Ушв манба, фонд Р- 48, I-руйхат, 16-ш, 650-парақ.
 2. Ушв манба, фонд 596, I-руйхат, 3-ш, 44- варақ.
 3. Ушв манба, фонд И-1, I-руйхат, 2280-ш, 3-варақ.

Бухоро шаҳрида металлни қайта ишлаш саноати тарихий қилган бўлиб, бу ерда челонгарлик, илтигарлик, зергарлик, чулгарлик, рехтагарлик каби саккаларига бўлинган. Биз урганаётган даврда шаҳарда 150 та ном чиқарган челонгар бўлиб, шундан 30 таси кетмонсозлик, 50 таси ўроқсозлик билан, қолганлари занжир, зулфин, миҳ, сувлик, тушов, нағал, инчок, камар қалқаси ва бошқа буюмлар тайёрлаган².

Челонгар устанинг асбоблари жуда оддий тузилишга эга бўлиб, улар тўртта болға (даст-хойска, хойска изрдоз, хойска ташчини, путк) дан, учта омбир (рост омбир, кая омбир, қалам) омбир) дан, икки хил эгов (сувени пахам, сувени сараха) дан, сангдон, қайчи, қайроқ, том, циркул, дәмгир³ дан иборат бўлган.

Челонгарлик устаконаларида энг камида 3 киши меҳнат қилган. Уста энг оғир ва мураккаб ишлар бажарса, халфа энг оғир болға-путк билан буюмни болғалашда устига ёрдам берган, шогирд эса босқон ёрдамида оловни алашга ётиб турган.

Бухоро амирлигининг Қарши беклигида челонгар усталар пичоқсозликлари билан машғур бўлишган. Пулатдан ясашиб дастасига олтин ёки қумуш қопланган Қарши

1. Сухарева О.А. Бухара XIX-начало XX в. Позднефеодальный город и его население. Москва, 1966 йил, 190-бет.

2. УЗР МДА, фонд 596, I-руйхат, 3-иш, 41-42 барақлар.

3. Уш манда, фонд Р-48, I-руйхат, 181-иш, 448-барақ.

пичоклари бозорда 7-8 сўмга баҳоланган . Бойсун, Коратегин, Хисор бекликлари темир рудасига бой ҳудудлар бўлиб, биргина Бойсун беклигида XX аср бошида 25 та руда эритиш печлари бўлиб, уларда 50 киши меҳнат қилган. Чалонгарлигининг яна бир соҳаси қурул-яроқсозлик бўлиб, XIX аср ўрталарида қилч, ханжар, совут, 7-8 каби буюмлар тайёрлаганлар.

XX аср бошига келиб Бухоро шаҳри ва унинг атрофидаги қишлоқларда 40 га яқин чўян қўйиш корхоналари бўлган. Шундан Мўғулониқори қишлоғида 2 та, Зармавоқ қишлоғида 1 та, Вожиқли қишлоғида 3 та бўлиб, улар омонч, позаси, қозон, чирог, манқалдон, пешара, чойник, ароба тилдириклари учун сербەر ташка, ҳаммомлар учун катта сийғали қозонлар посетган. Дегрезлар тайёрлаган қозон, манқалдон 2 сўмдан , кўза 70 тайиандан ² сотилган.

Чуянтар /дегрёз/ усталар ойда икки марта чуян қўйишган. Чуян қўйиш жуда мураккаб жараён бўлиб, бир туркум чуян эритиш учун 30 га яқин киши иштирок этган: 3 уста , 10 та ёригтар / ёрдамчи/, 10 дамтар, 5 та қоллигга қўйувчи. Маҳаллий чуян қўйишмаси силлиқ бўлмай, ташки кўриниши нотекис бўлган. Бунга асосий себаб ўчоқда ижори температура таъминлаб берилмаганлигидан чуян ётарли равишда суякланмаган. Шунинг учун буюм тайёр бўлгандан сўнг у яхшилаб эгровлашиб элликланган.

1. Суҳарева О. А. Позднефеодалный город Бухара. Ташкент, 1962 йил, 33-бет.

2. УзР МДА, фонд 596, I-руйхат, 3-ил, 41-146-варақлар.

Дегрез усталар тайёрлаган буюмларини уёлари сотишган ёки савдо растаси бўлган баққолларга кўтарасига бозор нархидан анча арзонга сотишган. Смоч позаси тайёрлайдиган дегрезлар бир кўйида 1200 тагача поза тайёрлашган. Хар бир позани кўтарасига 3 тангадан сотишса, бозорда эса бир позанинг нархи 8-10 танга бўлган.¹ Дегрезлар шаҳарнинг дегрези маҳалласида истикомат қилиниб, бу ерда дегрезлик маҳсулотларини сотувчи 19 та дўкон бўлган. Дегрезлар ўз маҳсулотларини фақат ички бозор учун тайёрлашган, чунки ^{ташқи} бозорга чиқиш учун маҳсулот сифатининг пастлиги йул бермаган.

Бухоро хонлигида энг кўп тарқалган хунар соҳаларидан бири рехтагарлик (бронза кўйиш) бўлган. Бухоро шаҳрининг Қоракўл дарвозаси яқинида жойлашган Зангуласози қишлоғидаги 28 хўжалиқдан 12 таси бронза кўнгирок ва шикилдоқлар кўйиш билан шугулланишган.² Бухоро хонлигида бронзани усталар оловга чидамли тупрокдан тайёрланган сопол тигил / бутта / да мис ва қалайни қориштириб тайёрлашган. О. А. Сухареванинг маълумотларига кўра, 5 мисқол қалайга 7,5 мисқол сариқ мис ва 7,5 мисқол қизил мис қўшилган.³ Сопол бутани усталар Шаҳрисабз ёки Ҳисордан туяларда олиб келинган оловга чидамли тупрокдан уёлари тайёрлашган. Олов устига кўйилган сопол бутадан бир марта фойдаланилган.

1. Сухарева О. А. Позднефеодалный город. Бухара, 36-бет.

2. О. А. Сухарева. Позднефеодалный город.... 40-бет.

3. О. А. Сухарева. Уша асар.. 38-бет.

Чулки у оловдан олениб совутгандан сўнг мўрт бўлиб, парчаланиб кетган. Сопол буталар турли катталиқда тайёрланган. Энг катта сопол бутата 4 кг гача метали солинган¹.

Рехтагарларнинг ўчоқ-кўраси баландлиги 40 см, кенглиги 75 см. бўлган. Таванок ёки "нар-мода" деб аталган турт бурчакли, икки бўлақдан иборат ва бронзадан ясалган қолибга клей (ширач) ҳамда кум аралашмаси (10 кг кумга 0,5 кг ширач қушилган) солиб котирилган. Таванокнинг ҳар бир бўлагига ширач ва кум аралашмаси алоҳида солинган. Ушбу аралашма қотгандан сўнг, унга керакли бузманинг формаси ўйилган ва таванокнинг икки бирлантирилиб, темир занжир билан маҳкам қилиб боғланган. Тик ҳолатда қўйилган таванокнинг тена қисмида эритилган бронзани қўйиш учун махсус тешикча бўлиб, рехтагар сопол бутани узун дастали омбур билан оловдан эритилган бронзани шу тешикчадан қуйган. Маълум вақт ўтиб эритилган бронза таванок ичида қотгандан сўнг, таванок икки қисмга ажратилган ва тайёр бузманинг ичидан олинган. Бузм сувани серах ёки сувани пахам деб номланган эловлар ёрдамида силликланган. Шундан сўнг бузмни бозорга олиб чиқиш мумкин бўлган².

Рехтагарлар бузмларни қуйиш учун ҳафтанинг 5 кунини давомда тайёргарлик қўриб, қолган 2 кунда бузмларни

1. О.А.Суҳарева. Ушб ерда.

2. Дала материаллари. Бухоро тумани. 1993 йил.

қўйиш билан шугулланишган. Бухоро хонлигида рехтагарлар манқал, катта-кичик қўнғироқлар, давот /рангдон/, тугма, усмажшак, бронза узук, агар-жабдуқлар учун бронза безаклар, узанги, камар тўқалари, эшик ва дарвозалар учун зулфин ва тўқмоқчалар, шам қайчи, чойжўш ва офтобалар учун даста ҳамда қуббачалар тайёрлашган. Қўллаб буюмлар алоҳида қисмларга бўлиниб қўйилган ва кавшарлаш йўли билан улар бирлаштирилган. Масалан, рехтагарлар ҳар хил формадаги манқал деворлари, оёқлари, таг қисми, дастасини алоҳида қўйиб, кейин кавшарлашган. Манқалларга бадийй тўзаллик бағиш — мақсадида унинг деворларига чиройли қилиб ясалган пенжаралар, тўтиқуш ҳайкалчалари ўрнатганлар. Манқалларнинг думалоғидан тортис, тўрт қирралигини, катто ўн икки қирралигини ҳам учратиб мумкин эди. Манқалнинг қанча қирреси бўлса, шунча оёғи бўларди. Манқалнинг одатда ички ва таги ва ён деворлари лой билан суваб қўйиларди. Манқални кўтариб ёриш учун икки томонига қўлок қилинар эди.¹

Тўрт, олти қиррали манқаллардан дўконларни иситишда фойдаланилса, саккиз, ўн икки қиррали манқаллардан асосан маҳмонхоналарни иситишда фойдаланишган.

Рехтагарлар уй ҳайвонлари бўлган қўй-эчкиларнинг бўғинга осиб учун алафи дўб номланган қўнғироқ, туяларнинг бўғинга осиладиган янсазан, тосок, оёғига

1. Б. Сергеев. Ўзбекистонда мисгарлик. Тошкент, 1960 йил, 16-бет.

боғлиб қўйиладиган занубанд номли кўнгироклар ясаган¹. Бўйнига кўнгирок осилган ҳайвонлар ўз хўжайнлари уйдан узоқлашиб кетишса, уларнинг бўйига осилган кўнгироклар чикартган товушдан уларни қидириб топиш осон бўлган.

Раққосалар ва дорбозлар учун зангулайи дастбанди номли кўнгирокчалар ясалиб, улар рақсга тушганда кўнгирокчалардан чиққан товуш даврага мусиқий кайфият бағишлаган. Умуман олганда кўнгирок (зангула) ларнинг 100 дан ортиқ хили бўлган.

Бухоролик кенсаларнинг гувоҳлик беришча, инекилобга қадар Бухоро шаҳрида 100 дан ортиқ рехтагарлар ва 60 дан ортиқ дўконлари бўлган.² Олиб борилган қидирувлар натижасида 1885-1915 йилларда Бухоро эмирилигида фаолият кўрсатган Қулижон, уста Абдуҳаким, уста Гуломжон Иноят угли, уста Қодиржон рехтагар, уста Тўхтамаш, аямарга қарашли корхонада меҳнат қилган уста Очил рехтагарларнинг номини аниқлаш мумкин бўлди.³ Ҳозирги кунда Бухоро шаҳрида бор - йўғи бирта рехтагарлик дўкони бўлиб, унда Уста Қодир шоғирди Муроджон Маъмуров билан ишляпти. Уста Қодир Ҳазрати Имом Абу Ҳафс Кабири Бухорий масжидлари гүмбазига бронза қубба, Ҳазрати Боҳоуддин Нақшбанд, Масжиди Калон ҳамда масжидлари дарвозаларига зулфин, ҳалқа, қуббали

1. О.А.Сухарева. Позднефеодалный город... 39-бет.

2. Дала материаллари. Бухоро шаҳри. 1933 йил.

3. Дала материаллари. Бухоро шаҳри ва тумани. 1933 йил.

мих тайёрлаб берганлар.¹

Заргарлик Урта Осиё халқлари орасида энг қадимги ва кенг тарқалган металлни қайта ишлаш соҳаларидан биридир. XIX-XX аср ошларида заргар усталар қўшлаб шаҳар ва қишлоқларда: Бухоро, Хива, Қўқон, Самарқанд, Шаҳрисабз, Қарши, Тошкент, Марғилон, Наманган, Андижон, Урганч, Гяждувон, Асақа, Чуст, Нурато, Косонсой, Бойсун, Денов, Халқошод, Учқўрғон, Шаробод, Китоб, Ургут, Қўнгирот, Чамбой, Тўртқўл, Тошлок ва бошқа ерларда меҳнат қилинган.²

Инқилобга қадар чиққан ва ундан кейинги давр ада' рини ўрганиш натижасида шу нарса аниқландики, заргарлик соҳъатининг энг янрик маркази Бухоро бўлиб, бу ерда " XX аср бошида 400 га яқин заргар " ³ меҳнат қилган. Бухоро шаҳрида заргарларнинг қўнчилиги Тоқи Заргарон савдо растасида уз дўконларига ега бўлиб, улар шу ернинг ўзиде тайёр маҳсулотлар билан савдо қилинган. 1820 йилда Бухорога келган Е. К. Мейендорф бу ерда унчалик қиммет бўлмаган қимметбаҳо тошлар - Эрон ферузасини, Бадахшон ва Арабистон ёкутини, тиллақовларни кўрганлигини ёзиб қолдирган.⁴ Бухоро

1. Дала материаллари . Бухоро шаҳри, 1933 йил.

2. Д. А. Фахриддинова. Ювелирное искусство Узбекистана. Ташкент, 1938 йил, 71-бет.

3. Л. И. Ремпель. Далекое и близкое . . ., Ташкент, 1981 йил, 241-бет.

4. Е. К. Мейендорф. Путешествие из Оренбурга в Бухару в 1820 г., 1975, 101-бет.

хонлигининг Қарши беклигида ҳам қўллаб заргарлар бўлиб, томонидан улар бу ерда асосан айшаар учун қаройи тақинчоқлар ва кумуш, мис, тилладан ишланиб, рағли тошлар билан безатишган туморлар учун гилофлар тайёрланган.¹

XX аср бошларида амирликда заргарлик санъати энг иқори чўққисига етган эди. Бу даврда жуда қўллаб заргар ижод қилинган. Масалан, амир Музаффархон / 1860- 1895 й / даврида Уста Ходд Назир, Уста Имомкул, амир Аҳадхон / 1885- 1910 й / даврида Уста Қора Шариф тўқсабо, Уста - Насриддин, Уста Камолалдин, Уста Абду Наби, Уста Хожя Исокул, Уста Ёдгор Хужа, Уста Мирак; амир Олимхон 1910 - 1920 й / даврида Уста Насриддин тўқсабо, Уста Абзал, Уста Астархон, Уста Садриддин Почаев, Уста Амир Хужа, Уста Мир Калол, Уста Қилич Наимов, Уста Нугмон Хужа, Уста Мир Ҳозик, Уста Маъруф, Уста Баҳром Маъруф, Уста Мултор Муқсимов, Уста Қосимхон Миреков ва бошқа ушшаб заргар усталар меҳнат қилинган².

Бухоро шаҳрида фаолият кўрсатган заргарлар жуда қўллаб иш қуролларига эга бўлиб, уларнинг барчаси маҳаллий темирчи, мискар, рохтагар усталар томонидан тайёрланган. Заргарларнинг иш қуроллари қуйидагилардан иборат бўлган : тароз, дам, дихандам, учок, бутя, сандон, минсал, дастамансал, дастакчуб, раг-коса.

1. М.Е. Массон. Столичные города в области низовьев Амударьи с древнейших времен. Ташкент, 92-бет.

2. В. С. Затворническая. Скульптурные изделия Бухари, 1947, кўлбзма, 3-4-бет.

оташтирак, резак, сувой, болта, болтача, омбур, омбурча, чисток, санги манак, дуноя, босма дам, сумба¹.

Бухоро амирлигида меҳнат қилган зергарлар " дунёда аёл зоти бор экан, зергар ишсиз қолмайди" деган мақолага амал қилиб, аёллар учун жуда қўнғаб хилма-хил бўлган буюмлар, қўлоққа тақилладиган ҳалқалар - "халқан бешбёк", "халқан янпоя", "халқан Муҳаммад", "халқан сепоя", "халқан маржон", "се хол пачанок", "қозик иссиқ" лар, бурунга тақилладиган "арабак", "халқини" лар, сочга тақилладиган "соч попуқ", буйин ва кўкракка тақилладиган "қаламшир мунчок", "тави", "мурғок", "танга жовз", "тоғини дил", "қиз тумор", "қўлтик тумор", "бозбанд", ақиклар, қўлга тақилладиган силек узуклар уч хил бўлган - "панжеракори", "дастпона", "дастпонаи донатор", пешона ва чакка қисмга тақилладиган "тилла қош", "бибешак", "боло абору", "тилла берг", "силсила"лар, бармоқларга тақилладиган турли хил қўриқчидаги жуда қўнғаб узуклар тайёрланган.² Шунинг тақдирини ҳисобга олганда, XIX-XX асрларда зергар томонидан тайёрланган ва асосан эркакларга мўлжалланган узукларнинг талаб-хўш қисмига буюртмачининг истағига кўра унинг муҳрини ўрнатилган. Бундай узук муҳрларни барча мансабдорлар,

1. В. С. Затворнишкая. Давелирние изделия Бухары, 1947.

Улбэма, 3-4-бет.

2. Дале материаллари. Бухоро шаҳри. 1993 йил.

амир, қушбеги, тупчибеги, кози, эшон, шайхлар таниб
пришган.¹

Қўллаб заргарлар муҳр тайёрлаш билан шуғулланиб,
уларни муҳрканд деб аташган. Масалан, Садриддин Почев,
Қосимхон заргар, Шарифхон заргар, эшони Нуъмон хожя,
мухтор наққош, Мирзо Абдукарим, Мирзо Абдулло Ҳисори,
Қори Шариф тўқсабо², С. Айний уз "Эсдаликлар"ида тоғаси
Содиқ хожя Гулшаний ҳақида шундай ёзади: "Бухороликлар
уни хужа муҳрканд деб чақиритар эди".³

Заргарлар билан муҳркандларнинг ил қурооллари жуда
ўхшаш бўлган: тарози, бута, учок, сандон, қайчи, омбур,
шинанжа, дөкдам, зирдам, сувон, муҳрқалам.⁴

Заргарлар турли безакларни тайёрлашда металл/тия-
ло, қумуш, мис/дан ташқари янқирок тошлар – қизил ёнғут,
лаъл, зумрад, сардоллик, ложувард, денгиз инъомлари бўл-
ган – дур, маржон, садефдан фойдаланганлар.⁵ Заргарлар
нинг энг сеvimли ранглари – қизил, яшил ва кук бўлган.
Бухоро заргарлара қўпинча қимматбаҳо тошлардан ферузани
қўн ишлатишган. XIX аср охирида Бухорода Истамбулда
тайёрланган сунъий тошлар, Эрондан сунъий феруза,
кейинчалик Москвадан сунъий қимматбаҳо тошлар олибқелиш

1. Д. А. Фахридинова. Уша асар, 159-бет,

2. Г. Курбанов. Бухарские печати XVIII- XX веков. Таш-
кент, 1987 йил, 18- бет.

3. С. Айни. Воспоминания. Собр.соч. т.III. М.1960, 299-
бет,

4. Г. Курбанов, Уша асар....., II-бет.

5. Дале материаллари.Бухоро шахри. 1993 йил.

кент тарқалган.

Бухоро зергарлари тилло ва кумушни соф ҳолида иллатмаганлар, чунки тилло жуда қimmat бўлиб, табиатда тоза ҳолда утраса, кумушни боқа рудалар ичидан ажратиб олишга тўғри келган. Шунинг учун кумушда бир оз мис учраган. Тилло ва кумушни бироз қаттиқроқ ва чидамли қилиш учун унга мис, бронза қўшилган.¹

Тилло оксидланмайди, уни 1037 иссиқликда, кумушни 980 градуcга яқин иссиқликда эритиш мумкин. Урта Осиё зергарлари турли буюмларни тайёрлашда кўpinча кумушдан фойдаланишган. Чунки тилло буюмлар жуда қimmat бўлиб, аҳолининг қўпчилиқ қисми уларни харид қила олмаган. Самбағал кишилар "кумушдан қилинган узун ҳалқа, билак-қушларни афсал кўришган: бай кишилар ... ўз хотинларига тилло безаклар сотиб олишган"².

Шунинг учун Бухоро зергарлари тилло буюмларини эридорлари оқлигини назарда тутиб, кумуш буюмларга илло суви аралашган. Бу учун маълум миқдордаги тилло ланиб "ҳали симоб" га солишиб, сонал бутада наст олов илан эритилган. Сўнг эритмани совуқ сув солишган идишга қуйишган. Маълум бир вақтдан сўнг идишдаги суви тўлиб таллаб, идиш остидаги кулранг тусга кирган эритмани иб, керакли буюмга суркашган. Бу буюмни оловга тутатиб натижасида, "ҳали симоб" бўғланиб кетган ва буюм

Дала материаллари. Бухоро шахри. 1933 йил.

А. П. Хорошкин. Сборник статей, касающихся до
красноостанского края. СПб. 1876. 220-бет.

изеси миқда, лекин муштаҳкам тилло қатлами остида қолган¹.

Маълум бир буюмни тайёрлаш учун заргари керакли миқдорда тилло ёки қумушни олиб, уни ўтга чидамли туңроқдан қилинган сопол "бута" га солиб сопол ўчоқда ёниб турган қумир устига қўйган. Олов дам ёрдамида алаңгалашиб турилган. Металл эригандан сўнг, уни оташгирак билан олиб, "резак"га қўйилган. Металл маълум бир миқдорда совутганидан сўнг, уни резакдан олиб сандон устига қўйилган ва болгача ёрдамида болгалаб, унга маълум бир қўрғини берилган.

Тайёр буюмга нақш берилганинг 4 кил формаси мавжуд :
1/ Махрақалам ёрдамида буюмга чизилган суратнинг иза қисми кесиб олинган, 2/ "Қолибаки" - тайёр қолибларга зрятиб қўйил, 3/ Шабоба ўйма нақш, 4/ "Панжара" ёки "силкори" - буюмни тўрсимон қилиб ясаш.²

Бухоро заргарлари "панжара" ёки "силкори" усулини қўлимада иккори малеката этга бўлишган. Керакли миқдорда қиздирилган қумуш маълум бир қалинликка келгунча сандон устида болгаланган ва "кирио" - майда тешикчалари бўлган металл доскадан сим шаклида ўтказилган. Хар бир ўтказилганда қумуш сим оловда қиздирилиб "кирио" нинг қойини майда тешикчасидан ўтказила берилган. Қачон керакли узунлик ва қалинликдаги қумуш сим тайёр бўлса, уни тилло суви билан бўяшган.

Агар қумуш симнинг иза қисми потекисе чиқса, уни 3

1. Дала материаллари. Бухоро шаҳри. 1993 йил.

2. В. С. Затворнишкая. Уша асар. 7-бет.

хил "сувон" эгов билан текислаб, сийликлашган. Бухоро зергарлари кумушни сийлик ва ялтироқ қилишда яна бир усулни қўллашган. Бунда тайёр кумуш оғуш "зоқ" - шикор солинган қозонга ташланиб, қайнатилган. Кейин қозидан олиб уни Нурато тоғларидан олиб келинган "заргари кум" билан иллов беришган.¹

Зергар усталар ўзларига керакли барча маҳсулотларни бозордан харид қилишган. Бозорда тахта шаклидаги 1 пуд кумушнинг нархи 21 сўму 50 тийин, турли рангли шилваларнинг 100 донеси 30 тийиндан 1 сўмгача, тевакорнинг 1 фунти /409, 5 гр/ 50-60 тийин, Хитойдан олиб келинган амал шилва Ёки минонинг 1 фунти 1 сўму 90 тийин бўлган.²

Агар уста зергар бозордан бирон-бир асбоб сотиб олувчи бўлса, анча-мулча пул сарфлашга мажбур бўлган. Бозорда "катта ёғоч кундага ўрнатилган сандон 10 сўм, кичик кучма сандон 5 сўм, резакнинг 1 донеси 60 тийин" бўлган. Майда, лекин керакли бўлган асбобларнинг нархи анча паст бўлган. Масалан, оташтирак 20 тийин, жуфт-тоқ /пицет/нинг бир донеси 20 тийин. Кирис-металл доска, /кумуш сим унинг тешикларидан ўтказилиб илтичкалаштирилган/ нинг бир донеси 3 сўм, омбирнинг бир донеси 1 сўму 50 тийин³ бўлган.

1. Дала материаллари. Бухоро шахри. 1993 йил.

2. И. Гейер. И. Назаров. Кустарные промыслы в Ташкенте. Ташкент. 1903, II-13 бетлар.

3. И. Гейер. И. Назаров. Уша асар... 13-бет.

Бухоро зергарлари томонидан тайёрланган безаклар тилла ёки қумудан тайёрланганлигига қараб турли нархларда сотилган. Айларнинг тақими учун мўлжалланган барча безаклар узининг тузилиши, нақшланишига қараб масалан "тумор" ... "тиллақош", "баррак" нархи 1 сумдан 50-60 сумгача, "зебитулла", "қўлтиқ тумор", "билак узук" ва "ҳалқа" нинг нархи 1 сум 50 тийинда 10-12 сумгача бўлган.

Бухоро амирлигида хусусий зергарлик корхоналаридан ташқари давлат, аниқроғи амирга қарашли корхоналар ҳам бўлган. Бухоро аркида жойлашган бу "Зергархона" 3 бўлимдан иборат бўлиб, ҳар бир бўлимнинг тепасида "мироҳур" ёки "қоровулбоғи" унвонига эга бўлган уста турар эди. "Зергархона"да умумий рақбарлик тўқсабо унвонига эга бўлган уста томонидан амалга оширилган. Абдулақадир даврида қаринлик машҳур уста Саъдий Шариф, кейинчалик Қори Шариф тўқсабо рақбарлик қилган.

Аркидаги зергарлик устахонасида бирта "зергарбоши", бирта бош зергар ва 20 га яқин доимий зергар усталар ишлаган. Зергарбошининг вазифаси усталарни тилло, қумуш ва қимматбаҳо тошлар, ҳамда зергарликда қорак бўладиган бошқа маҳсулотлар билан таъминлаш ва тайёр маҳсулот қабул қилиб олиш бўлган.

Агар ҳудуд куп буюмларни қисқа муддатда тайёрлашга эҳтиёж сезилса, шаҳардаги зергарлар цехи орқали керакли миқдордаги усталар сарой ишларига жалб қилинган. Бу зергарлар бир ҳафтада алмаштириб турилган. Агар уста қори малакага эга бўлса унга бир кунда 5 танга, паст малакали устага кунига 3 тангадан ва кунига уч маҳал

лар

ли овқат берилган.¹

ган

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, Бухоро шаҳри Урта
б. Осиёнинг бошқа ҳудудларига қараганда ўзининг
5 тижмачилик ва металл қайта ишлаш саноати билан донг
қаратган. Шаҳарда тайёрланган турли-туман матолар
дан нафақат амирлик аҳолиси эҳтиёжини қондиришга
қарфланган, балки қўллаб чет эл давлатларига ҳам катта
ан шикдорда чиқарилган ва у ерларда Бухоро матолари ёксак
ам аҳолига берилган.

3

Металлни қайта ишлаш соҳалари бўлган челопазлик,
ўян қўйил, рехтагарлик, мисқарлик, зергарлик ҳам кен
га аракчий қилиб, усталар ҳозирга қадар инсонни лол
қолдириб қолган ёксак дидли ва тўзал буюмлар
тайёрланган.

М. С. Андреев, О. Д. Чехович. Арк. Бухари. Душанбе.
72, 71-74 бетлар.

ҚИЛИЧЕВ Р. Э.

Бухоро ҳунармандчилигида бошқарув услуби

Осиё ва Европа мамлакатларида бўлгани каби Бухоро шаҳрида ҳам барча ҳунармандчилик соҳаларини бирлаштирган алоҳида ушма (цах) ла бўлиб, уларга ушма аъзолари томонидан сайланган "бобо" ва "оқсоқоллар" бошчилик қилган. Бобо яшн обрўга эга бўлган ижори малакали усталар орасида танлаб олиниб, ушма аъзолари йигинида сайланган, сўнгра шаҳар кози калони томонидан тасдиқланган. Бухоро аҳолиси бобони "пирзода" ёки "рисолзчи" деб атаган. Бобонинг асосий вазифаси диний – ахлокий масалалар билан шугулланишдан иборат бўлган.

Барча ҳунарлардаги "бобо" вазифасини бажарувчи усталар ўз ҳунарларига оид "Рисола" ни ёддан ва тўлиқ билишлари шарт бўлган. Бобо бошчилигидаги ҳунармандлар ушбу "Рисола"да баён қилинган барча қонун – қоидаларга сўзсиз риоя қилишга мажбур бўлганлар.

"Рисола" арабча суз бўлиб, "нома" маъносини беради. Илмий жиҳатдан "рисола" ларни урганиш Россия Урта Осиёни забот этгандан сўнг бошланган. П. А. Комаров томонидан бўбқчилар, шох-

тукувчилар, туқимачилар, пишчоксозлар "Рисола"лари урганилган бўлса,¹ С. М. Смирнов томонидан 23 касб-хунарга оид "Рисола" Россияга олиб кетилган. Н. П. Остроумов ўз қўлида тушланиб қолган 15 та "Рисола"ни урганиб чиқиб, уларни эски ўзбек ва форс тилидан таржима қилиб, 1901-1903 йилларда матбуотда нашр қилдирган.²

Рус олимларидан қимқи "Рисола"лар билан шуғулланган бўлса, албетта уларнинг қачон ва қаердан келиб чиққанлиги ҳақида ўз фикрини билдиришга ҳаракат қилган. Бизнинг назаримизда, И. Ликошиннинг "...рисолалар ислом динининг биринчи асрларида пайдо бўлган бўлса керак", деган фикри бошқа фикрларга қараганда ҳақиқатга яқиндир. А. Ф. Миддэндорф "Рисола"лар келиб чиққанини XVI асрга боғлайди. Чунки у баъзи "Рисола"ларда машҳур суфилар Ҳазрати Баҳоуддин Нақшбанд ва Ҳўла Ахрор Валиларнинг номлари учрашини назарда тутган.

Қуш, ушбу рисолаларда асосан нималар ҳақида фикр билдирилган? "Рисола" бошида Оллоҳга ва унинг пайғамбарларига ҳамду-санолар айтилган. Шундан сўнг Оллоҳнинг буйруғи билан фаришталар Ёброил ёки Макоил "Рисола"да қўрсатилган хунарс соҳасини Ўлом Мафарга олиб келиб, ушбу хунарни унга қандай қилиб ургатганини

-
1. Комаров П. А. Несколько слов о рисолях.
 2. "Туркестанские ведомости", номер 45, 1901 г.
 3. "Туркестанская туземная газета". 1901-1903 г.

ҳақида сўз боради. Имом Жафардан сўнг бу ҳунарни кишилар давом эттирганлиги ва улардан бошқа одамларга тарқалганлиги турли диний ривоятлар билан баён қилинган. Шундан сўнг "Рисола"да кўрсатиб ўтилган ҳунарга оид урф - одат ва анъаналар ҳақида сўз боради.

Ҳунаремандлар ўз пирларини доимо ёлда туташлари, пирлар руҳини шод қилиш учун қурбонликлар қилиб туришлари, улар хотирасига бағишлаб хатини Қуръон қилишлари шарт бўлган. Ушбу қурбонлик ва хатмлар қилинмаса, пирлар қарғишига дучор бўлишлари, у дунёда Оллоҳ ғазаби ва дузах азобларига учраши, пирлари улардан кўз ўтиришлари ишонарли мисраларда баён қилинган. "Рисола" кўрсатмаларига амал қилмаган ҳунаремандларни бу дунёда ҳам турли жазолар - қирқ дарра уриш, хотинидан жудо қилиш, ҳунаремандлар жамоаси ёки шаҳардан бадарга қилиниши каби жазолар кўрсатилган.

"Рисола"да санитария - гигиена масалалари жуда қаттиқ қўйилган. Ҳунареманд ўз дўконини доимо тоза-озода, покиза тутishi, ишга киришишдан олдин қўйиқ-тараниши ва иш давомида Қуръон сураларини айтиб туриши кераклиги айтиб ўтилган. Шу билан бирга ҳунареманд харидор билан яхши муомалада бўлиши, маҳсулотни сифатли қилиб таъйириши, уста ва шогирд муносабати доимо яхши бўлиши, илмли одамлар билан ҳамсуҳбат бўлиб туриш, тоза биҳдонли, сабр-тоқатли ва инсофли бўлиши кераклиги таъкидланган.

"Рисола" охирида айтиб ўтилган кўрсатмаларга амал қилмаган ёки уни бузган ҳунаремандларни қаттиқ жазоланиши ҳамда қиёмат кунда Муҳаммад алайҳис-салом,

уни уз паноҳига олиб Оллоҳдан унинг гуноҳларини сўраб олмаслиги баён қилиб берилган. Кимки ушбу "Рисола"ни муқаддас билиб, уни исраб- авайласа ҳамда унга риоя қилса уша хушарманд қиймат куни Оллоҳ ва унинг расули Муҳаммад жамоати муайраф бўлиши ва жаннатга кириши жуда ишонарли равишда тасвирланган. "Рисола" Оллоҳга ва унинг расули Муҳаммад, унинг oilаси ва издошларига ҳамду - санолар айтиш билан тугалланган.

Барча касб - ҳунарларга оид "Рисола"лар тузилиши ва мазмуни, икорида айтиб ўтилганидек, бир хил бўлиб, фақатгина ҳунарлар ва маҳсулотларнинг қандай тайёрланиши бошқача қилиб тасвирланган. Бобо ҳафтанинг пайшанба ва якшанба кунлари кулида "Рисола" билан ўзига тегишли бўлган барча дўконларга бирма-бир кириб чиққан ва дўконларда фаолият кўрсатаётган уста, халфа, шогирди икорида баён қилинган "Рисола" мазмуни билан таништириб, улардан унга қаттиқ риоя қилишни талаб этган. Бобо таъриф бўзган дўконда есбоблар тартибсиз сочилиб ётган бўлса, уста, халфа ва шогирдининг уст-бошлари ифлос бўлса, харидорга қунол муомалада бўлган бўлсалар уларга қаттиқ танбех бериб, бундан кейин бу ҳолатларни такрорламасликка чақирган.

Бобо ушме аъзоларининг барча маъракаларига бошчилик қилиб, уни ўтказиш тартибини қаттиқ назорат остида сақлаган. Шогирд усталик даражасига эришганлиги учун ўтказадиган "камарбанди - майнбанди" /бел боғлаш/ маросими ҳам бобо бошчилигида ўтказилган. Бундан ташқари ҳунармандлар ҳар йили ўтказиладиган "Тули сурх" байрамида бобо бошчилигида Ҳазрат Баҳоуддин Нақшбанд

кабристонда "арвоҳи пир" маросимини ўтказишган. Бир ой давом этган "Тули сурх" байрамидининг бир ҳафтаси тулек хунармандларга берилиб, улар шу ҳафтани кабристонда ўтказиб, умуман ишлашмаган ва ўз хунаrlарга "пир"ларининг арвоҳига бағишлаб турли урф-одатларни бажарганлар.

Бундан ташқари "арвоҳи пир" маросими бирон -бир уста гуноҳ ил — асбобларни тепса, синдирса, биронни ҳақорат қилса ҳам ўтказилган. Бобо бундай устани илдан четлаштириб, дўконни ёптирган. Гуноҳкор уста ўз гуноҳини ювиш учун ушша аъзоларига ўз асбобидан "арвоҳи пир" маросимини ўтказиб берган. Маросим охирида бобо бошчилигидаги усталар унга насиҳатлар қилилиб, тавба калдирганлар. Шундан сўнг уста ўз дўконини очиб ишлашга ҳақли бўлган.

Бобо ўз дўкони,халфа ва шоғирдларига эга бўлиб, бошқа усталар каби ўз меҳнати орқасидан кун кечирган. Масалан, Хиёбон маҳалласида яшаган уста Хурабой "бобо" вазифасини бажаришдан ташқари, ушга қарашли бўлган 12 та дастгоҳда бахмал тукиб чиқарган. Шаҳардаги барча хунармандчилик соҳаларининг биртадан "бобо" си бўлган бўлса, туқимачилар қўпчилигини ташкил этганлигидан, улар шаҳар бўйича тўртга бўлиниб, ҳар бирига биртадан "бобо" бошчилик қилган. XIX аср охирига келиб туқувчиликда уста Нийз, уста Хурабой, уста Анвар, чармгарликда уста Нарзи, заргарликда ота Баҳромжон "бобо"лик лавозимида фаолият кўрсатганлар.

Оқсоқол бободан кейинги ўринда турувчи ушша раҳбари бўлиб, у бажарадиган вазифалар "бобо"ликка

қараганда кенг камровли бўлган. Оқсоқол ҳам усталарнинг барча оилавий марока- маросимларида ва "арвоҳи пир" , "камарбанди" - бел боғлаш маросимларида актив иштирок этган. Оқсоқол ўз хизматлари зафзига ҳеч қандай маош олмаган. Усталар унга бобо каби вон, ширинлик, пул, чопон ёки арзон совға қилишган.

Оқсоқол ушша аъзолари турмушнинг иқтисодий , маиший томонлари билан шугулланган. У уста, халфа, шогирд ўртасидаги муносабатларни , улар орасида пайдо бўладиган низоли масалаларни ҳал қилган. Бундан ташқари Бухоро амирлигининг сўнгги ҳукмдорлари Абдулҳаҳдон ва Сайидхон Олимхон даврларида Ширбўдин ва Ситорай Моҳи Хосса саройларида Наврўз арафасида ҳар йили ташкил қилинадиган бозор сайиларда ҳунармандларнинг ўз маҳсулотлари билан катнашишларини таъминлаш оқсоқол бўйнида бўлган.

Наврўз байрами амирнинг Ширбўдин боғида 4-6 ҳафта, Ситорай Моҳи Хоссада 2 ҳафта давом этган. Ширбўдин саройи олдида 500 га яқин чодирлар ўрнатилиб, шундан 200 таси олғи даражали мансабдорларга , 300 таси боғлар савдо ва ҳунармандчилик ушшмалари аъзоларига мўлжалланган¹. XX аср бошида зардўзларга усто Ҳайт, усто Саъдулло, зергарларга усто Баҳром, тукувчиларга усто Мўминхон, курувчиларга усто Абдулло, усто Ҳожи Малик, усто Ибод, қомуттарларга усто Нуриллобой, усто

1. Рампель Л. И. Далёков и близкое. Страницы жизни, бита, строительного дела, ремесла и искусства Старой Бухари. Ташкент, 1981. 63-бет.

Нарзи, касибларга усто Абдишукур "оқсоқол"лик қилишган.

Устакор - бироз йирикроқ дукон хужайини бўлиб, уларни икки гуруҳга ажратиш мумкин: 1) 3-4 халфага эга бўлиб ва ўз оила аъзолари билан биргаликда дуконда оғаб-баровар меҳнат қилувчи устакорлар; 2) бир неча дукон ва ушлаб халфага эга бўлиб, ўзи ишлаб чиқариш процессида иштирок этмайдиган ва ҳаттоки ўша ҳунарни билмайдиган устакорлар. Масалан, Хиббон маҳалласида яшаган устакор Қазоқжоннинг 120та дастгоҳи бўлиб, у шаҳардаги энг йирик устакор бўлган¹. Йирик устакорларнинг бозор расталарида ва карвон саройларда савдо дуконлари бўлиб, уларда устакорларнинг ўзлари савдо қилганлар.

Уста - икки тартибда мустақил иш қилувчи ҳунаرمанд бўлиб,² уларни Бухоро шаҳрида "устай худбаф" деб аташган. Бундай усталар кўпинча ўз оила аъзолари ёки 1-2 халфа, вағирд билан бирга меҳнат қилганлар.

Уста худбаф барча ҳунаرمандчилик соҳаларида бўлганideк ўз дуконига, маълум миқдор маблагга, керакли асбоб-ускуналар ва ҳом-ашёга эга бўлган. У ўз қўли остидаги халфа ва шогирдини ҳунар урганишига маъсул бўлиб, уларнинг мустақил ишлаб олишларини устанинг ўзи ҳал қилган. Усталар укувли, чакқон ва ҳалор-покиза шогирдларни ўз қўлиларидан чиқармаслиққа ҳаракат

1. Сухарева О.А. Позднефеодалный город Бухара конца XIX века - начала XX века. Ремесленная промышленность. Ташкент, 1962, 86 - бет.

2. ЎзР МДА, ф.Г-53, 1-руйхат, 8-ин, 123-бет.

қилинган. Уста ўз ҳисобидан халфа ва шоғирдни у
қийинтирган, одирган ва маълум миқдор иш ҳақиси тулаган.

Халфа шоғирликдан усталик даражасига эришган
қунарсманд бўлиб, у ўз устаси ёки бошқа усталар қўлида
ёлланиб меҳнат қилган. Агар халфанинг мустақил иш
бошлашига етарли маблағи бўлса, у мустақил равишда
дўкон очиб ишлай берган. Қўшанча халфалар маблағлари
озлигидан ўз хоҳишлари билан ўз усталари олдида
қолганлар ёки бошқа устага ёлланиб ишлаганлар.

Халфалик шоғирлик каби маълум бир давр (3-5 йил)
давом этмаган, чунки халфаликдан усталик даражасига
эришиш унинг ўзига боғлиқ бўлган. Қўллаб халфалар
устакорлардан бунак олиб (500 тангача) бир умрга
устакордан қарздор бўлиб қолишган. Бухоро шаҳрида
бундай халфаларни халфайи бунак, бунак олмасдан
ишловчи халфаларни халфайи орият деб аташган. Халфайи
орият халфайи бунакга қараганда анча эркин бўлиб, у ишга
хоҳлаган пайтда келиб-кетган.

Барча ҳунар соҳаларида халфа бажарадиган ишлар
бир-бирига ўхшаш бўлиб, умуман олганда, у устанинг энг
илончли ёрдамчиси бўлган. Темирчиликда халфа уста билан
баровар меҳнат қилиб, қўшанча сандон устига қўйилган
темир парчасини уста билан илбати-илбати болғалаб,
керакли буюм тайёрлаган. Бундай халфаларни чўшқичан
деб аташган.

Чўянгарликда халфа бажарадиган асосий ишлардан
бири қўйилиш лозим бўлган буюмлар формасини
тайёрлашдан иборат бўлган. Чўян қўйишда қўп қашининг
иштирок этиши талаб қилинганлиги сабабли чўянгар

усталар 4-5 тагача халфа сакланган. Заргарлик ёшек касб хисобланиб, у авлоддан-авлодга мерос сиреттеда колдирилса-да, баъзи ишбилармон заргарлар I-2 халфа сакланган. Бунда халфа заргарлик буюмларининг унчалик кийин булмаган қисмларини тайёрлаган.

Тўқимачилик саноатида фаслият курсатган халфаларнинг бир қисми халфа- уста вазифасини ҳам бажарган. Бу ҳолни устакорлар қўлга ишлаган халфалар мисолида кўриш мумкин. Ёқорнда таъкидлагандек, устакорларнинг кўпчилиги ишлаб чиқарish процессини умуман билмаганлар. Шунинг учун улар барча ишларни халфа - усталарга ишониб топширганлар. XIX аср охирига келиб шаҳар аҳолиси ўз фэрзандларини яхшакўл усталарга эмас, балки йирик корхона эгалари - устакорларга шогирдликка бера бошлаган. Устакорлар эса ўз навбатида уларни халфа - усталар қўлига топширишган.

Халфа - уста билан шогирд уртасида муносабат энди илгаритидай булмаган. Энг аввало халфа устасга тайёрланадиган маҳсулот тегинли булмаганидан, у шогирд меҳнатидан манфаатдор булмаган. Хунар ўрганмоқчи бўлган шахс халфани бўнакка шогирд тулса, у бўнакнинг бир қисминини ўз буйига олишга мажбур бўлган. Бундай халфа бўнакларга шогирд тушганларга устакор иш ҳам қўлаган. Халфа - уста шогирдлик муддатига чўзко ўттирмаган, чунки у бундан манфаатдор бўлмас эди. Шогирднинг камарбанди маросимига халфа - уста бошчелик қилган ва бошқа усталар касб шогирдига оқ фотида берган.

Шогирд - бирон бир хунар соҳасини эгалламоқчи

булган шахс. Ота - она ўз фарзандини маълум бир касб устаси булган ҳунарманд олдиға олиб келиб, ундан фарзандини шогирдликка олишни сўраган. Бунда ота- она устаға атаб нон , ширинлик , бугирсок , чопон ёки ёзго қўйилган дастурхон тузатиб, уста дўконига келган. Ота - она уста дўконига дастурхон ёзиб, ундаги таомларни: биргаликда тановул қилишган ва шу орада фарзандини шогирдликка олиш масаласи ҳам ҳал қилинган. Масала кибий ҳам булганидан сўнг , " эти сизники, суягга бизники " деб болани уста ҳузурига қолдириб қотишган. Шогирдликка олиш ҳақида улар ўртасида бирон бир ёзма шартнома тузилмаган, барча масалалар оғзаки келишиб олинган. Лекин XVI асрга оид булган қозилик ҳужжатларида^I шогирдликка олиш , унинг муддати ва тўланадиган ҳақ ҳамда шогирднинг таъминоти масалаларига оид ҳужжатлар учрайди. Биз ўрганаётган даврда шогирднинг таъминоти, асосан уста бўлида бўлиб, шунинг учун ҳам у шогирдга олиш ҳақи тўламаган. Шогирд биринчи йилларда устанинг уй - рўзгор ишлари — қовил , дўконни тозалаш, сув келтириш , ўтин тайёрлаш каби маъда - чўйда ишларни бажариб юрган.

Кейинчалик шогирд устанинг рухсати билан дўконга кириб ўтириб, уста ва халфанинг бажараётган ишларини кузатиб ҳунар сирларини аста - секин ўрганиб бorgan. Уста баъзида унга унча мураккаб бўлмаган оуим

I . Қазийаские документи XVI века. Ташкент, 1937. 24 - 25 бетлар.

қисмларини тайёрлашни буюрган. Шундай қилиб шогирд 93
малакасини ошириб бораверган.

Зардузлик , заргарлик , қандакорлик ,
каштадўзлик , дўшидўзлик каби ҳунарларга 10 - 14
ёшли болалар шогирдликка олинган бўлса, кулолчилик ,
чилянгарлик , чармгарлик, темирчилик каби оғир
меҳнатга асосланган ҳунарларда 16 - 17 яшар ўспиринлар
шогирдликка олинган.

Шогирд маълум бир давр ўтгандан сўнг мустақил
ҳолда керакли буюмларни ясай оладиган даражага
етган. У ўзининг етук уста бўлганлигини исботлаш учун
ўз касбига оид бўлган бирон - бир буюм тайёрлаб уни
оқсоқол ва устара кўрсатган. Агар бу буюм уларга
маъқул турса, уста рўхсати билан шогирд "миёнбанди"
маросимини ўтказишга тайёргарлик кўра бошлаган.

Шогирд " миёнбанди " маросимини ўтказиш учун бутун
шогирдлик даврида тўплаган маблагни сарф қилган. Бу
ҳолат кулолчиликда бошқача кечган. Бунда уста
маросимни ўтказиш учун ўз ҳисобидан бир , қумдон
идишларни янашириб ундан тушган маблагни шогирдига
бەرган. Шогирд пулни олиб оқсоқол ҳузурига берган.
Оқсоқол шогирднинг моддий аҳволини ҳисобга олиб, унга
маросимни қандай ўтказиш кераклиги , кимларни
таклиф қилиш ва дастурхонни қандай бозаш кераклиги
ҳақида маслаҳат берган. Белгиланган кунда таклиф
қилинганлар шогирднинг уйида тўпланишган. Маҳалла
ишони бешнавалигида фотиҳа ўқилгандан сўнг маросим
бошланган.

Уста шогирдини давра ўртасида тик турғезиб қўлиб

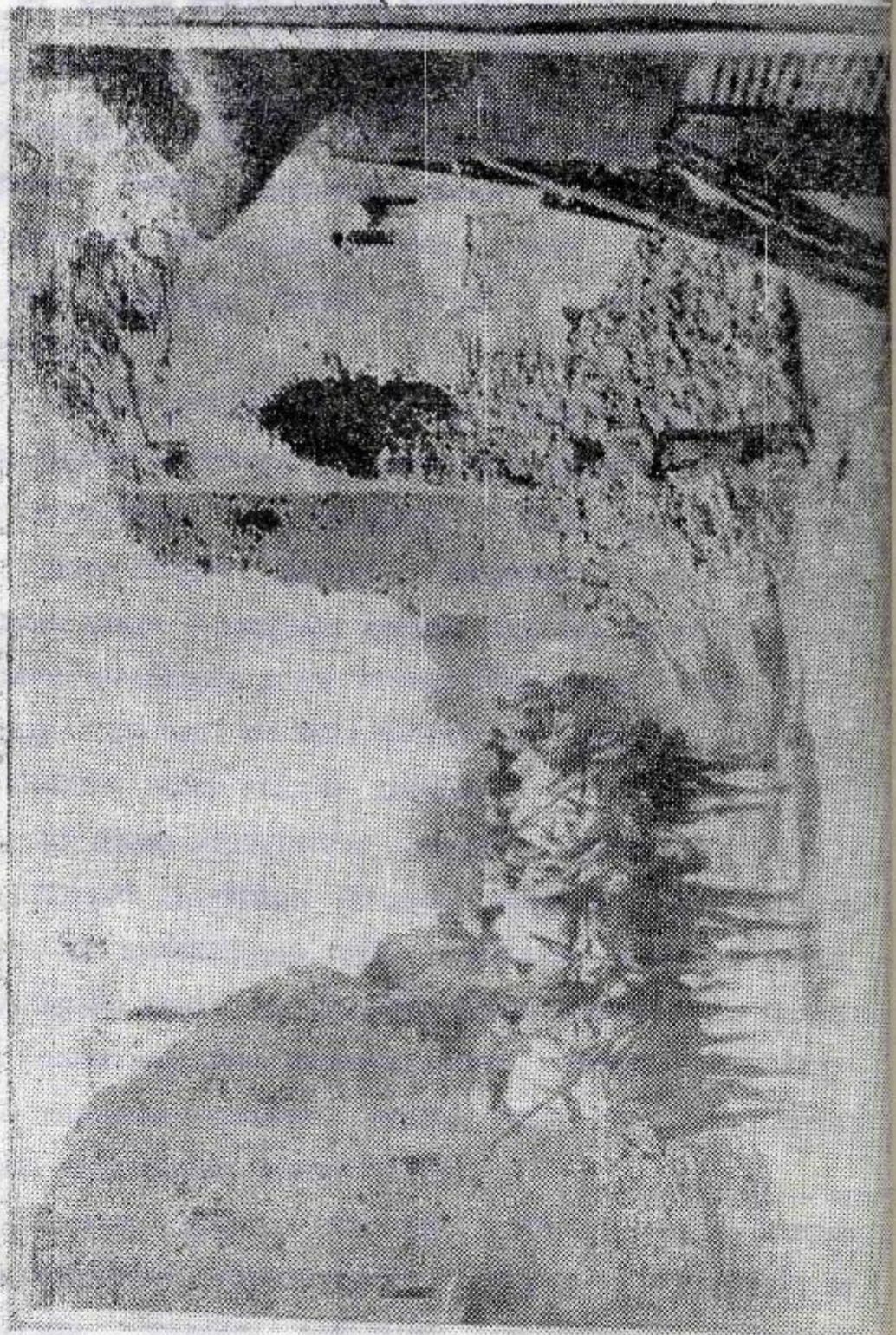
унга қараб "таъбир" айтган. Шогирд ўз навоҳидида унга айтилган сўзларни такрорлаб бортган. Шундан сўнг унга бөлбоғни олиб, шогирдининг белига маҳкам сиқиб боғлаган ва бөлбоғ-та бир неча донга асбобларни тикиб қўйган. Ҳамда шогирдига қараб "Энди сиз усто бўлаверасиз. мен сиздан розиман, омин" - деб изига ботиқда тортган. Шогирд устаси олқасига чопон тақилган.

Шундан сўнг оқсоқол шогирд қўлига иккита қўйган зон бортган ва шогирд ноиларни тўрт булакка бўлиб давра қатнашчаларига "арвоқи кирга" деб улашиб чиққан, сўнг бобо қўлида "Рисола" ни ушлаб олиб, шогирдга ундаги қонун - қоидалар ҳақида ваъз ўқиган ва "Рисола" - даги талабларга доимо сўзсиз бўйсинишни талаб этган. Шогирд "Рисола" га амал қилишга сўз бериб, оқсоқол ва бобого чопон тақдим қилган.

Шу билан маросимнинг асосий қисми тугаб мазкурларга дастурхон ёзилган. Дастурхондаги таомлар истомом қилингандан сўнг махалла имоми Куръон сураларини ўқиб, дастурхонга фотиҳа ўқиган. Шу билан бөл боғлаш маросими ниҳоясига етиб, келган мазкурлар уй - уйларига тарқашган. Шундай қилиб шогирд мустанкил дўхон очиб ишлари мумкин бўлган.

Дулоҳа қилиб айтганда, қўриқлаётган даврда дунермандчилик тармоқларида бошқарув услуби ва тузиллиши қадимги даврларда шаклланиган тартиблар асосида ҳукм сурган бўлсада, лекин XX аср бошидан капиталистик муносабатларнинг кириб келиши натижасида бошқарув услуби ўзининг аввалги ҳолатини

йўқотиб борган. Бобо ва оқсоқол вазифаларига эҳтиёж уз
- ўзидан йўқолган бўлсада . лекин уста ва шогирд
муносабатлари ялғаридагидей давом этаётган.

THE CLIFFS OF THE GREAT CANYON, ARIZONA, U.S.A.
THE CLIFFS OF THE GREAT CANYON, ARIZONA, U.S.A.
THE CLIFFS OF THE GREAT CANYON, ARIZONA, U.S.A.

ҚОСИМОВ Ф. Ҳ.

РАШИДОВ У. Ж.

Бухоро Амирлигининг тугатилиши

Илгирма беш асрлик тарихига эга бўлган Бухоро ҳаё-
тидаги энг кескин бурилишлардан бири унинг республика
давrigа кириши билан боғлиқ бўлди.

1920 йилда Бухорода из берган тўнтариш асл моҳияти
билан билан халқ инқилоби бўлмай, балки Россияда боғлиқ
кетган катта ва зиддиятларга бўй тарихий ҳаракатнинг бир
лавҳаси эди. Каттакон давлат масли қўрилмаган тарихий
бурилиш даврига киргач, унинг галдираги чексадаги Бухоро
амирлиги ерларида ҳам ўзининг қонли изини қолдирди ва
айни пайтда бу ерларда яшайдиган халқлар тақдирини кескин
ўзгартириб, "Совет, социалистик" тараққиёт йўлига киритди.

1920 йил "инқилобгача" амирликда вазият қандай эди?
Россиядаги Октябрь тўнтаришидан сўнг гарчанд Бухоро амира-
лигининг мустақиллиги тан олинган бўлсада, лекин чегаралар-
нинг асосий қисми Россия ихтиерида бўлгани сабабли Бухоро
ташки дунедан эхраниб қолди. Натижада амирликдаги
26 та пахта тозалаш заводи, 4 та ег, 10 та совун,
3 та вино ^{забон маҳсулотлари} ҳамда қорақул тери, хун ва Бухоро

учун хос бошқа маҳаллий ишлаб чиқариш маҳсулотлари четга чиқарилмай ошборларда тупланиб қолаверади, вақт ўтиши билан аса улар кадрсизлана бошлади.

1919 йилга келиб четга пахта чиқариш 20 мартаба, қорақул тери соташ 10 мартаба қисқарди. Қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг нархи ҳам тушиб кетди, жумладан 1917 йил бошларида I пуд пахта II сўм бўлса, 1919 йилга келиб 2 сўм 80 тийинга, I пуд жун 6 сўмдан 2 сўмга, I дона қорақул тери 7 сўмдан I сўм 20 тийинга тушди.

Натижада Бухоронинг Европа ва Атлантика орти мам-лакатлари билан савдоси ҳам таназулга ³ эо тутди. Агар 1913 йили Бухоро Константинополь ва Марсель бозорларида 50 минг пуд маҳсулот, Германияга 80 минг пуд кунжара ва қўй териси, Англия ва АҚШ га 50 минг пуд жун сотган бўлса 1919 йилга келиб бу маҳсулотлар 40-50 фоизга камайди. ¹Натижада бундай қулайликдан фойдаланган Россия. Бухоро молларини арзон гаровга ташиб олиб, кета-бошлади.

Россиядаги сиёсий ва ишқилобий воқеалар натижасида заифлашайтган ва издан чиқайтган Бухоро иқтисодиёти ва савдоси 1918 йил бошларида яна бир шикаст этди. Уриятилганига эндигина 4 ош бўлган Совет ҳокимияти эзилган миллиятларга нисбатан ўзининг "халоскорлик" ҳаракатини бошлади. Бошда, 1917 йилнинг декабри - 1918 йилнинг январиде Туркистондаги Қудон мухторияти тор-мор

1. Б. И. Искандаров. Бухара (1918-1920г) Душанбе, 1970, 20 бет.

этилди. Бу воқеани Туркистон худуди ва ҳокимияти доирасида олиб қараш мумкин бўлгани ҳолда ундан кейинги Туркистон-Бухоро тўқналувиани халқаро ҳуқуқ нормалари ўлчовида баҳолашга тўла асос бор. Тарих гувоҳ: Бухоро амирлиги Советлар Россиясининг Туркистондаги қўшинлар ёрдамида ушштирган дастлабки интервенция объекти бўлди. "Ёаҳон инқилоби ёнғини" ғоясидан сармаст большевиклар икки-уч кун ичида Бухорони шўролаштиришга уринди. Туркистон Халқ Комиссарлари Советининг раиси Ф.И. Колесов (1891-1940) 1918 й март ойининг бошларида Когонга (Янги Бухоро) келиб Бухоро амирлигига қарши ҳужумга ўтди. Лекин амирликни тугатиш унга насиб этмади. Мағлубиятга учраб 1918 йил 25 мартда Қизил-Тепла станциясида амир билан битим тузиб қайтиб кетишга мажбур бўлди. "Колесов юришида 10 минг бегуноҳ кишининг қони тўкилди. Когонни Термиз, Китоб билан боғлаб турган темир йуллари бузиб ташланди." ¹ "Бу ҳужум пайтида, деб ёзган эди Тошкентдаги эсерларнинг "Янги Туркистон" газетаси, бутун рус демократиясига кўиб бўлмайдиган шармандалик қонли доғ келтирадиган ишлар амалга оширилдиким, бу демократия вакиллариининг бунчалик жирканчликларга йўл қўягани ҳайратлидир" ². Газета бу ўринда макталган большевикона демократияни назарда тутган эди.

"Колесов воқеасидан" сўнг Бухоро амири ўз чегара-

1. В. Генис. Разгром Бухарского эмирата в 1920 году.

"Вопросы истории". 1993, № 7. 41 бет.

2. "Новий Туркестан". 1918, 5 апрель.

ларини куриқлаш ва мустақилликни сақлаб қолиш учун ҳарбий сафарбарлик ўтказиб, армиясининг жанговорлик ҳолатини кучайтиришга мажбур бўлди. Чунки шўро давлати Қизил Армиясининг Бухорога қайта ҳужум қилиш эҳтимоли муқаррар эди.

Амирликда ўтказилётган бу ҳарбий чораларни большевиклар ғаразли ниятлар билан талқин қилиб "Бухоро зўрбериб ҳужумга тайёрланмоқда" деган миш-мишларни тарқата бошладилар, эмирлик чегараларида Қизил Армия гарнизонларини сон ва сифат жиҳатдан кучайтириб, ҳарбий ҳаракатларга тайёргарлик кўра бошладилар. Қалъусида бўладиган ҳарбий ҳаракатларнинг асосий таянчи эса Бухоро амирлиги ҳудудидан ўтаётган ва Россия давлати тасаруфидида бўлган Чоржўй - Когон (Янги Бухоро), Термиз-Когон темир йўллари ва амирлик ҳудудидagi рус шаҳарлари (Чоржўй, Термиз, Кашгари, Когон) эди.

Амир Олимхон вужудга келаятган аҳволдан ҳавфсириб Туркистон ва Бухоро ўртасидаги муносабатларни музокара-лар йўли билан ҳал қилиш мақсадида 1920 й. апрель-май ойларида РСФСР ташқи ишлари халқ комиссари Г.В. Чичеринга бир неча мактуб йўллади. Айни пайтда Тошкентдаги Турккомиссия бошлиғи Ш.Элиев ва ҳам РСФСР ташқи ишлари Халқ Комиссарлигига мурожаат қилиб Бухоро амирлиги масаласини қуролли куч билан ҳал қилишни таклиф этди.

Анча тортитувлардан кейин Г.В. Чичерин В.И. Ленинга 1920 йил 18 май куни қуйидагиларни маълум қилди: "Пошлинча равишда Сизга шуни маълум қиламанки, бу ерга келган

урт.Ш. Элиава ва Турккомиссиянинг бошқа аъзолари арта-индинга Бухоро мустақиллигини тугатишга қаратилган қарор қабул қилишимизни қаттиқ талаб қилмоқдалар.Агар биз шундай қалтис қадам қўядиган бўлсак,бутун Шарқдаги сиёсатимиз барбод бўлиши мумкин... Чунки Бухоро бутун мусулмон дунёсида катта ўрин тутеди".¹

Аммо В.И.Ленин бу мактубга ва ундаги огоҳлантиришга унча эътибор қилмади,аксинча,бир неча кундан кейин ташқи ишлар Халқ Комиссарининг ўринбосари Л.М.Карахоннинг мактубини олиб Бухоро амирлиги масаласини у айтганидек ҳал қилишга розилик берди.Хатда шундай ёзилган эди:"Бухоро биз билан эмас,у бизга қарши.Шунинг учун Турккомиссия фикрига қўшилган ҳолда амирликни тугатишни ва коммунистлар раҳбарлигидаги демократик Республика тузишни таклиф қиламан.

...Янги ҳукумат тузилгач биз қўшинларимизни киритиб темир йўллар ва чегарани мустаҳкам қўриқлаймиз."

РКП(б)М.К.Сийсий бюроси ҳам 1920 йил 23 майда Л.М.Карахан таклифини қабул қилди ва маъқуллади.Демак, Бухоро амирлигига"инқилоб"Қизил Армиянинг найзасида олиб келинадиган бўлди.Сийсий бюро йиғилишида бу вазифаларни Бухоро Коммунистик партияси билан ҳамкорликда амалга ошириш тўғрисида кўрсатма берилди.Бухоро коммунистик партияси эса ҳали унча

1.Вопросы истории,1993,№ 7,43-44 бетлар.

нуфузга эга эмас эди, чулки ишчилар сини
шаклланмаган, деҳқонлар оmmasи esa унинг сиёсатини
тушунмас ва улардан кўрқарди. Шу тариқа Бухоро масаласи
ундан анча узокда, яъни Москвада ҳал қилинмоқда эди.

Бу воқеалардан хабар топган амир Саид Олимхон вазиятни империализм, интервенциянинг олдини олиш мақсадида 1920 йил 8 июлда Мирзо Маъди Хужабой ботчилигида Бухоро элчиларини Москвага жўнатди ва улар Г.В.Чичерин билан тинч-тотув яшаш, ички ишларга аралашмаслик, савдони ривожлантириш масалаларига тааллуқли шартномалар имзолаб қайтдилар.

Амир элчиларининг бу муваффақиятидан ташвишланган Бухоро коммунистларининг сардори Назиб Хусаймов амирликка қарши тайёрланган ҳужумнинг барбод бўлаётганлигининг олдини олиш мақсадида 1920 йил 16 июлда М.В.Фрунзе номига телеграмма жўрди. Унда "...ахволнинг кескинлашганлиги сабабли 1000 та милтик, 300 та туфлонча, 150 та бомба ва 3 та пулемёт жўриш ва ўзлари билан 3 млн.сўм пул олиб келишни² сураган эди.

✓ Туркистон Республикаси ҳарбий қўмондонлиги Бухоро амирлигини тутатиш учун барча чора-тадбирларни кўраётган шу дамларда РСФСРнинг айрим сиёсий раҳбарлари бўлаёзак ҳунрезликнинг олдини олишга уриниб кўрдилар.

1. Вопросы истории, 1993, номер 7, 44 бет.

2. А.Крушельницкий. Диктатура по телеграфу. "Родина", 1989,

№ II, 34 бет.

Думладан, Бутунроссия Марказий Ижроия Комитети ва Халқ Комиссарлар Советининг Туркистон ишлари бўйича Комиссия бўлим бошлиғи Г.И.Брайдо 1920 йил 13 июнда В.И.Ленинга қуйидаги мазмундаги хатни жўнатди: "Бизнинг айрим ҳарбий-сийсий раҳбарларимиздан амирликни тор-мор қилиш учун бора йўғи 2-3 юзга етган деган мин-минларни қўй эшитаямиз. Аслида ундай эмас. Мендича, амир армиясини яқсон қилиш мумкин, аммо Қизил Армия узоқ муддатга қўзиландиган фронтга дучор бўлади ва босқинчи деган номни олади. Бухоро партизанлари эса ўз юрти мустақиллиги учун курашни даром эттираверади. Натижада Бухоро fronti учун катта миқдордаги доимий оккупацион армия сақлаб туриш лозим бўлади"¹. Бу вазиятни ҳолиқона баҳолаш намунаси эди.

Орадан сел вақт ўтиб В.И.Ленин шундай мазмундаги яна бир хужжат билан танилди. Бу РСФСРнинг Бухоро амирлигиндаги собиқ мухтор вакили А. Е. Аксельроднинг қиссоти эди. Унда қуйидаги сатрлар бора эди: "Биз учун ўрта Осиёда қали вулкони сўнмаган кратерда янги фронтнинг мутлақо кераги йўқ. Бизнинг эгрессив ҳаракат-ларимиз, ҳоҳ уруш, ҳоҳ зўравонлик билан бағарилган тўн-тарин, фақат Бухорони эмас, балки Туркистон, Хева ва туркман мусулмонларини ҳам хилсизлантиради. Бухоро армия-сини тор мор этиш ҳеч гап эмас, аммо яримдан қўни тор-ларда яшайдиган икки ярим миллионлик Бухоро халқини энгил мутлақо мумкин эмас"². Бу хатлардан хабар толиган Туркфронт қўмондони Г.В.Генко. Қўрсатилган мақола. 39 бет.

2. Ушб ерда.

М.В.Фрунзе ҳарбий ҳаракатларни тезлаштиришни сўраб, 1920 й. 31 июлда В.И.Ленинга қуйи-даги телеграммани юзлатди: "...Бухоро амири бизга қарши ҳужумга зўр бериб тайёрланмоқда. У Афғонистон билан ҳарбий иттифоқ тузди. Амирлик шу тариқа янаб турса Шарқдаги бизнинг барча сиёсатимиз қўл-оёқсиз қолади.

Туркистон fronti Ҳарбий инқилобий Кенгаш Турк-комиссия ва ўлкадаги бошқа ҳукумат ташкилотлари билан келишиб амирлик масаласини яқин кунларда ҳал қилишга қарор қилдик. Бу соҳада қуйидаги тайёргарлик ишларини амалга оширдик: Уч тур қурол билан қуролланган 1200 кишилик Бухоро Қизил Армиясини тузи охирига өтказилди.

Ҳукумат таркиби тузиб чиқилди. Барча органлар ҳукумат идораларига лойиқ кишилар танланди.

Амирликни тугатишга бизнинг қизил қўшиқларимиз асосий ишларни амалга оширишга тайёр. Бухоронинг ҳалқаро вироли ҳам яхши эмас.

Ҳамол Пошио билан бўлган суҳбатдан шу нарсани биландики, Туркия томони амирликни тугатишга қаршиллик қилмайди, Амониллохон эса Афғонистондаги ички қурал билан банд, Бухорога ҳеч қандай ёрдам бөролмайдик. Эҳтимол масаласига келсак, у ердаги ишларни бизнинг маддиётларимиз ҳал қилади. Шуларни ҳисобга олиб қўлуқ фурсатдан фойдаланиш учун Марказ руҳсат берса эи августда ҳал қилувчи ҳаракатларни бошлаш мумкин. (Фрунзе кумондон М.В.Фрунзе)".¹ Бу ҳужжатда факт ва воқо

Г.Н.А.Шевцунов. Страницы истории гражданской войны в Афганистане. М., 1992. 180-181 бетлар.

бузиб кўрсатилган: Ирим асрдан бери Россияга қарам бўлиб турган, кучли армия, замонавий қуроолларга эга бўлмаган Бухоро давлати Россияни қулатишга "зўр бериб" тайёрланаётган экан. Бу сатрларни ёзаётганида Туркфронт қўмондони жаҳон пролетариати дохийисининг унга ишоншига қанчалик умид боғлаган бўлса? Фронтлар халқасидан қутилаётган қизил Россияга феодал Бухоро таҳдид сололмаслиги ҳаммага аён эди.

Тегинли жавоб олинган, М.В.Фрунзе 1920 й., 12 августда амирликни тугатиш мақсадида тўрт гуруҳдан иборат ҳарбий корпус тузилиш тўғрисида фармон берди. Чоржўй, Когон, Каттакўрган ва Самарқанд гуруҳларидан иборат бу қўшинлар ягона Самарқанд-Бухоро бўлимига бўсундирилди. Самарқанд-Бухоро гуруҳасининг шахсий таркиби 7 минг кишида, 2,5 минг отлик аскар, 5 та оғир артиллерия, 25 та энгил тўп, 5 та броневтомобиль, 230 та замбарак, 5 та бронепоезд ва 11 аэропландан иборат эди.

Амир армиясида 16 минг сарбоз бўлиб, сафарбарлик бўлиб қилинса 28-30 минг халқ навқари тўплаш мумкин эди. Бу армияда 55 та эскирган тўп ва 12 та пулемёт бор эди. Тирик кучлар нисбатига қараганда амир армияси сон жиҳа-тидан кўпроқ бўлсада, аммо техник ва ҳарбий маҳорат жиҳатидан Қизил армия устунлиги муқаррар эди. Чунки Бухоро сарбослари учун мутлақо нотениш бўлган вихрланган автомобиллар, поездлар, аэропланлар феодал армиясига қарши турарди.

XX аср бошларида тараққиёт йулларидан маълум даражада четда қолган Бухоро амирлигида ислоҳот ва чуқур социал ўзгаришларни амалга ошириш тарихан давр талабига

айланган эди. Буни демократик ҳаракат бошида турган
жадидлар ва ёш бухороликлар ҳам чуқур ҳис қилардилар.
Лекин Бухородаги давлат тузумини бундай зуравонлик
тарзда, "большевикчасига" ўзгартиришни на амир ва унинг
ҳукумати, на уларнинг муҳолифлари-жадидлар қутмаган эди.

Бу тарика мустақил Бухоро амирлиги тақдирини қурол
ли йул билан ҳал қилишга киришилди. 1920 йил 16-18
августда Чоржуда БКПнинг IV съезди чақарилиб, унда 86
ҳал қилувчи, 24 маслаҳат овоз билан жами 110 делегат
иштарок этди ва мутлақо кўпчилик овоз билан амирга
қарши кўзғолон кўтариш тўғрисида қарор қабул қилинди.¹

Большевикларнинг усталик билан уйлаб топган режа-
лари амалга оша бошлади. Бу сценарийга биплан тарихда
"инги кўзғолон" деб ном олган ҳаракат 23 август куни
Бешим Сардор бошчилигидаги ёлланган туркман
отлиқларининг Чоржуй яқинидаги Сақар-бозорни ишғол
қилиш билан бошланди. Бешим Сардор ва маҳаллий
коммунистлар дарҳол Эски Чоржуйни ишғол қилдилар. 100
дан ортиқ бек амалдорлари асир олинди, беклик хазинаси
қулга киритилди. Дарҳол Чоржуй раёноми тузилди,
ҳокимият унинг қўлига ўтди, бек эса асир олинди.²

Келишилганидек, шу куни "Чоржуй раёноми" бутун Бухоро
халқи" номидан Туркистон Фронтига ёрдам сўраб муҳофизат

1. Сборник статей к десятилетия Бухарской и Хорезмской
революции. Ташкент. 1930. 47-бет.

2. А. И. Исламов. Бухарская Народная Советская Республика.
Ташкент. 1969. 187-бет.

қилди. Олдиндан тайёрланган сценарий бўйича Туркистон фронтининг кўмондонлигига шундай "оқловчи" хужият берур эди. Бухоро эҳли иқорида эслатилган съезд қароридан ҳам, Бошим Сардор "кўзгўлобидан" ҳам бохабар эди. Энди Бухоро тақдирини Қизил Армия ихтиёрига топширилган эди.

Боқааларнинг кўзланган тартибда давом этаётганини Михаил Фрунзени қониқтирар эди. Чорхўй "ревком"нинг мурожаатини олган кўмондон 25 август соат 13 да 3667 рақамли мутлақо махфий буйруқни эълон қилди: "Бухоро халқига инқилобий Ғридам бериш мақсадида Самарқанд-Бухоро йўлини 26 август кечгача ҳарбий тайёргарликни тугатиб 1 августдан эътиборан ҳарбий ҳаракатларни бошласин. Асосий кучларни Эски Бухоро атрофига тўплаб. Бунраман: Эски Бухоро эгаллансин. Душман кучлари шимоли-шарққа улоқтирилиб ташлансин. Сўнг Чорхўй, Когон, Каттакўрган гуруҳлари ҳамкорлигида душмanning Вобкент, Гўлдувон, Ванғозе ва Бадхўддиядаги кучлари тор-мор этилсин. Туркфронт кўмондони М. Фрунзе-1

29 августдан бошлаб Туркистон фронтининг Самарқанд-Бухоро гуруҳи тўрт йўналишда ҳарбий ҳаракатларни бош-лади. Самарқанд гуруҳи, 3-Туркистон ўқчи полки, 1-Туркистон отлик дивизия, алоҳида Туркистон отлик бригадаси, инженерлар ротаси Ғридамда Шахрисабз-Қатоб йўналишида ҳаракат қилиб, Қашқадарё воҳасига чиқсин. Қарши ва Гузори эгаллашга ҳаракат эди.

И. Е. Козловский. Красная Армия в Средней Азии.
Ташкент. 1928. 44 бет.

Каттакўрғон гуруҳи аса шу кунлари иккинчи байналмилал кавалерия полки билан Хатирчи ва Зиёвуддин-ни олишни мўлжаллади.

Чоркўй гуруҳи аса таркибиде 4-ўқчи полки, 8-ўқчи полkning бир батальони, эртдивизия, отлик дивизия ва туркманлар отряди ёрдамида 29 август кунини эрталаб соат 4⁰⁰ да Чоркўйни ағдариб олинган сўнг Бухоро-Термиз ва Амударё чизиғини кузатиб Афғонистон чегарасини назорат қилишни лозим эди.

Асосий вазифа Ногон гуруҳи элмасига тўшди. Унинг таркибига Янги Бухоро (Ногон) ва Қарин гарнизони, 4-отлик полк, I-гарқий мусулмон полки ва 7-ўқчи полк кириб, гуруҳга Эски Бухоро қалъасини ағдариш вазифаси қў-ланган эди. Операциянинг ўта махфийлигини таъминлаш мақсадида М.Бруззенинг 27 августдаги 017 рақамли буйруғи билан Каттакўрғондан Ногонгача бўлган масофада ярабган эшелонларнинг бэрча айвоналарига ғилоф тортелиб фақат томдаги туйнуқлар очилсин; Вагонларга фақат РКП(б) вакилларида ташқари ҳеч ким яқин келмаслиги огоҳлантирилди. 29-августда 23-сон броненоезд Ногондан 14 км жануби-ғарбдаги Мангит қишлоғида тўхтади. Соат 5 да вагонлардаги аскарлар тушиб икларини керакли омборларга жойлаштира бошладилар. Шунде ҳам аскарларнинг кўпчилиги қарга келганини билмасди.

Шу кундан бошлаб Ногонга кириш йўллари очик бўлса-да, у ердан ҳеч ким чиқмас эди. деб хотирлайди шу воқеаларнинг ичиде бўлган дивизия қўмондоми

В.Клементьев.¹

Эски Бухорони қўлга киритиш учун асосий зарбани Когон гуруҳининг чап қаноти Шайх Жалол ва Қорақул дарвозалари орқали бериши керак эди.²

29 августда бронепоезддан туширилган десант Авлор маҳалла қиллогини эгаллаб, Шайх Жалол дарвозасига яқинлашди. 31 август куни 10 нчи, 5 нчи Туркистон уқчи полки 4 - нчи отлик полк, 28-сонли бронепоезд, 53 - нчи автобронепоезд ва оғир артиллерия батареяси Қарши дарвозасига келиб тўхтади. Қарши дарвозаси яқинигача келиб, ир йўлда турган 28-сон бронепоезд шахарни шафқатсизлик билан уққа тутди. Шаҳар ўт ичида қолди, фақат августнинг охириги кунлари ва сентябрнинг 1, 2 кунлари Бухоро шахрига 12 минг снаряд ва бир неча миллион патрон сарфланди.

Бу кучлар билан белгиланган вақтда шахарни олиш мушкул эди. Шунда уни ҳаводан туриб бомбардимон қилиш

1. В. Клементьев. Освобождение Бухари (Бухарская операция 1920 г.) "Военно-исторический журнал". 1940, 10-сон, 72-бет.

2. В. Медведев. Начальная революция. Бухара, 1920 год. "Дружба народов", 1992, 1-сон, 162-бет.

мумкин деган қарорга келинди ва 31 август куни Чоржуидан 25-чи авиаотряд ёрдамга чақирилди, улар келгунгача 43-чи авиаотряд шаҳарни бомбардимон қилишни бошлади. Қотон яқинидаги аэродром Туркистон fronti тарихида масли қўрилмаган кизик бир томонани эслатарди. Бу ерда самолётларнинг "Фарман", "Сопвич", "Ньюпорт", "Буазон" ва "Альбатрос" каби турли маркалари ишга солинди. Бу самолётлар биринчи жаҳон уруши даврида Англия, Франция, АҚШ каби иттифоқчи давлатлардан рус армиясига ҳарбий ҳамкорлик йўли билан ўтган эди. Энди улар Туркистон fronti авиациясининг асосини ташкил қилиб, Бухорои Шариф гузарлари, мечит, мадраса ва миноралари устидан ажал уруғларини сочишга киришди.

Қадимий Бухоро ҳам ердан, ҳам қаводан бомбардимон қилина бошланди. Шаҳарнинг Қарши, Самарқанд дарвозалари остига порох (динамит) қўшиб портлатиб юборилди ва вайрон бўлган дарворлар орқали Қизил Армия қўшинлари шаҳарнинг ичкарасига кирдилар, кўча жанглари бошланиб кетди. Шаҳар аҳолиси айниқса, аэропланлар ҳужумидан ваҳимага тушди. Амир Олимхон шаҳарни тўла вайрон бўлишдан саклаб қолиш мақсадида 31 август куни Моҳи-Хосса орқали Гўлдунонга, сўнг Шарқий Бухоро томонга қараб кочиб кетди. Бундан хабар тошган Бухоронинг бир неча минг аҳолиси эса ўз она шаҳрини ва ертини ташлаб амир орқасидан кетишга мажбур бўлди. 1 сентябрь куни Қизил Армия қисмлари шаҳарга кирди. Арк еталланиб, ундаги сойликлар қўлга киритилди. Амирнинг қочибга улгурмаган онаси, синглиси, хотини ва уч ўғли ҳамда Олимхоннинг худда қўп қариндошлари ва амалдорлари асир олинди.

Аммо Бухоро фозласи шу билан тутамеди. Шаҳарни бомбардимон қилиш ва хазинани талаш давом этмоқда эди. Шаҳар қамалининг бошлиғи Н.Зиновьев шундай хотирлайди: "Шаҳар асосан ёнгиндан кўп зарар кўрди. Кучаларда уликлар шунча кўп эдики, биз уларни йиғиб олишга улгурмас эдик". Бу воқеалар "халқ инқилоби" деб номланган бўлса-да, аслида у босқинчиликдан бўлак нарса эмасди. "Шаҳарни уч кун мобайнида II та аэроплан бомбардимон қилди. Унинг бир қисми вайрон этилди.¹ Шаҳар ва қуролсиз кексалар, аёллар ва болалар устига 8 мартаба учиб қилиб бомбардимон қилган учувчи Лоскин Қизил Байроқ ордени билан мукофотланди.²

Шуро аэропланлари I ва 2 сентябрь кунлари амирни қидириб топиш баҳонаси билан Бухоро атрофидаги қишлоқларни ва аҳолиб обида, амирнинг ёзги сароёи Ситораи Мохи-Хо. ҳам бомбардимон қилишди.

Бухоро бомбардимонида иштирок этган учувчи Саусек аэродромга қўнғач, шундай деб мақтанеди: "Биз Бухорони бомбардимон қилдик. Қадимий амирликни вайрон этдик. Хусусан машҳур "Улғам минорасига" тушган бомба моҳиятан мутлақо бефойда бўлса-да, манга алоҳида завқ-шавқ бағишлар эди.³

1. "Вопросы истории", 1993, № 7, 49-бет.

2. История гражданской войны в Узбекистане, том 2. Тошкент, 1970, 153-бет.

3. Война в песках. Материалы по истории гражданской войны к XII тому. Под ред. М. Горького, И. Минца, Ф. Колесова. Москва, 1935, 303-бет.

Яна бир учувчи мақтанари: "Қўлимга бомбани ушлаб
пастга қарамай, бэхайбат мачит, унинг гумбазини мулкка-
лаб бомбани ташлайман, гумбаз гумбурлаб яксон буларди.
Кейинчалик менга "қумкул" (гумбаз) деб лақаб қўйдилар."
Ана шу гувоҳликларнинг узидан Бухоро халқига "ёрдамга
келган" армиянинг ҳақиқий башараси ва нияти нимадан
иборат эканлигини аниглаш мумкин.

Бухородаги қизил аскарлар зўравонлиги ва теловини
озми-кўпми очиб ташлашга ҳаракат қилган Туркистон "инки-
лобий-ҳарбий бюро-учлиги"нинг аъзоси А. Мәшинский 1920
йил сентябрнинг бошида Бухорода кўрганларини В.И. Ленин-
га қуйдагича баён қилади: "Шаҳар маркази яксон қилин-
ган. Регистон ёндирилган... Бухоро олингандан сўнг ён-
гин ва мисли қўрилмаган теловлар ва қарандузлик бош-
ланди. Регистон ертўлалари ва омборлардаги барча бой-
ликлар таланган, каттакон ёнмайдиган сандиклар бузил-
ган... Теловда Қизил Армия иштирок этиб, мол-мулк
ортилган икки афёлон Тошкентга (яъни Шуро Россияси
худудига - Ф.К.У.Р.) жўнатилди, қимматбаҳо тошлар билан
ишланган ўттиз тўнқиз қилич Тошкентга юборилди, уларнинг
баъзиларида ўттиз бештадан бриллиант бор"¹. Бу муҳим
хужжат яқинда Россия давлат архивларида топилди.

Амирлик пойтахтини ёр билан яксон қилиб, бойлик-
ларини талашга ва тинч аҳоли устига бомбалар ёғдиришга
бош-қош бўлган Туркфронт қўмондони М.В. Фрунзе ва рев-
вопсовет аъзоси Ю. Иброҳимовлар Бухоро инқилобиди фаол
иштирок этганлари учун олтин қилич билан ҳам мукофот-

1. В.Генис. Қўрсатилган мақола, 49-бет.

ланганлар.¹

"Иккилоб тантанаси" ҳали бу билан тугамаган эди. Амир ва Бухоро бойликларининг хазиналари, оддий фуқаролар хонадонининг таланиши ҳам катта фожиаларга олиб келди.

Шаҳарнинг бундай шайқатсиз бомбардимон қилиниб, минора, мечит, медреса ва мақбараларнинг vayрон этилиши ҳақида Туркистон Республикасининг масъул сиёсий ходимлари Г.Сафаров, А.Мамичкин ва бошқалар Москвага ўз вақтида маълумот етказишларига қарамай, марказ бу ваҳшийликларга эътибор ҳам бермаган.

Фикримизнинг исботи сифатида қуйида Туркфронт қўмондони М.В.Фрунзенинг 1920 йил 3 сентябр-даги буйруғини келтирамиз: "Бўча озиқ-овқат захиралари (пон, гапша, ^атўғич, ам-хашак) амир армиясини таъминловчи бекларнинг ^аарбий ва озиқ-овқат омборлари тезда Туркистон фронт ҳисобига ўтказилсин.

Эгалланган қурол-аслаҳа ва бинолар Туркфронт мулки деб эълон қилинсин... Қўлга киритилган Аркдаги барча бойликлар назорат қилинсин. Бирорте темир сандик ва халталар (қоплар) очилмасин. Барча олтин ва қимматбаҳо буюмлар рўйхатга олиниб, муҳрланган ҳолда тезда Самарқанд банкига топширилсин".²

Шу ўринда ҳақли савол тугилади: нега Самарқанд банкига? Ахир, Бухоро бойликлари шу ерда сақланса

1. Война в песках, 304-бет.

2. ЎзР МДА. 46ф., I-рўйхат, 8I-ил, I-варақ.

булмасмиди? Жавоб аниқ: Бухоро бойликлари Марказга керак эди. Бухорода қарийб 15 сентябргача давом этган таловларни ўз кўзи билан кўрган Турккомиссия вакили Г. Сафаров бу воқеаларни қуйидагича таърифлайди: "Бухорога келган рус қўшинлари ва қизил гвардиячилар энг аввало талончилик ва зуравонлик билан шуғулландилар. Улар ҳам-мани ва ҳамма нарсани таладилар. Умуман, улар Бухорони талаш учун келган эдилар".¹ Бу воқеаларни ўз кўзи билан кўрган, қизил қўшинларга раҳбарлик қилган Г. В. Зиновьев Москвага қуйидагича ҳисобот берган эди: "Уч кунлик таловдан сунг эски Бухоро асосан ёнғиндан куп зарар кўрди, амир қалъаси таланди, куп олтин уғирланди".²

Сентябрнинг дастлабки кунларида Бухоро бойликлари-ни очикчасига талаш шариоитида "халоскорлар" қимматбаҳо буюмларни "инқилобдан эсдалик" тариқасида бир-бирига совға қилишдек хунук бир қилиқ ҳам чиқардилар. Бухоро воқеаларида қатнашган ҳар кимса олтин ёки кумуш ашё олиб кетмаса ўзини ноқулай сезарди. Шунинг учун булса керак, Самарқандга юборилган қимматбаҳо буюмлар билан тула кздан ортинқ сандиқлар ҳақида ёнаётган Бухорога алоқида хабар юборилиб, унда сандиқлар тулалиги ва ашё-лар⁸⁴ тўлиғига кафолат берилмаслиги, негаки, улардаги муҳр ва ишларнинг жазирама иссиқлик туфайли чириб кетганлиги айтилган эди.

Халқ бойликларининг талон-тароҳ қилиниши жадидчи-

1. Г. Сафаров. Колониальная революция. (Опыт Туркестана). Москва, 1921. 80-бет.

2. "Навигирон Бухоро", 199, № 4, 28-29-бетлар.

лик ҳаракатида фаол қатнашган ва 1920 йил август-сентябрида ҳарбий воқеалар гирдобига тортилган маҳаллий инқилобчиларнинг бошда норозиликчини, кейинчалик қаттиқ ғазабини келтирди. Улар "большевиклар Бухорони талайитилар" деб ҳақли равишда ҳисоблаб, амир хазинасини мамлакатдан четга олиб чиқишга бутун вужудлари билан қарши эдилар. Лекин Бухоро халқига "ёрдам"га келган большевикларни уларнинг фикри энди қизиқтирмасди.

Таловлар натижасида қўлга киритилган бойликлар олтин, қумуш, қимматбаҳо буюмлар ва қоракўл тери кишлари маълум вақт Тошкентда сақлангандан сўнг 14 вагонга жойлашиб тўғри Москвага юнатилды. Шу ўринда Х. Узоқов ва С. Холбоёвлар УЭР Марказий давлат архивидаги ҳужжатлар асосида ёзилган "Бухоро амирлигининг олтинлари" номида фактларга бой мақоласидан Арқда сақланган ва инқилоб кунлари талаб олиб кетилган бойликлар рўйхатини келтириш мумкин. "Қушбегги томонидан амир хазинасидаги рўйхатга олинган бойликлар қуйдагилардан иборат эди..

Бухоро тилласи 1.148.380 донга (5 млн. 741 900 сум) рус тилласи 4.365.100 сумлик. Ёмчи ҳолатидаги Гамбург тилласи 1108 пуд (17 тонна 728 кг) Ёмчи ҳолатидаги Гамбург қумуши 2844 пуд (45 тонна 404 кг) Рус қумуш тангалари 731 пуд (23 тонна 160) Бухоро тангаси 62834.730 донга, Бухоро мис тангаси 731 пуд (5 донга 696 кг), тилла қукун 16 пуд (1 тонна 56 кг), Рус банкн қумуши 864 пуд (13 тонна 724 кг) ва ҳоказо... Уларнинг ҳами 73 млн. 252

нинг 380 сумни ташкил этади". I

Муаллифларнинг ёзишича, амир ва бадавлат хона-
донларга совга қилинган ва Карманада сақланган қиммат-
баҳо антиқа буюмлар бу рўйхатга кирмаган. Ёзининг
фикримиъча, Туркистон фронтининг Каттакўрғон гуруҳи
1920 йил августнинг охири-сентябрнинг бошида Карманани
ёшғол қилган^{да} бу бойликлар ҳам таллоб олинган.

"Инқилоб" кунларида фақат амирнинг бойликлари эмас,
балки кўп амдорларнинг мол-мулки ҳам мусодара этил-
ган. Иқридийга мақолада келтирилганича, Қозимқалоннинг
бойлиги шуд билан ҳисобланганда қуйидаги миқдор ва
сумми ташкил этган. Гамбург тилласи ёмбалари 38 шуд
(608 кг), тилла буюмлар 85 шуд (I тонна 360 кг), қумуш
буюмлар 90 шуд (I тонна 440 кг), қумуш буюмлар 14 шуд
(234 кг), бриллиантлар 920 карат, қўмметли тошлар 14
шуд 8 фунт (1 фунт 400 гр), ўрис тилла тангалари 865 000
сум, чет эл тилла тангалари 4403 тўнлам- бир тўнламда
бир печа 50-100 ҳатто 1000 танга ҳам бўлиши мум-
кин. Бухоро тиллалари 280014 тўнлам, Бухоро тангалари 7
млн 149156 тўнлам, ўрис банки қумушлари 128987 сумми
ташкил этган экан.

Бу бойликлар санокли шахсларга тегишли бўлган,
лекин кексаларнинг ҳикоя қилишларича, Бухоро шаҳри ва
бекликларда минг-минглаб катта бойлик-олтин, қумуш ва
қимматбаҳо буюмларга эга бўлган бадавлат кишилар яша-

И.Х.Узоқов, С.Холбоев. Бухоро амирининг олтинлари.

"Ўзбекистон адабиёти ва санъати". 1992, 14 август.

ган, уларнинг бойликлари ҳам шу тариқа тортиб олинди. Чунки чегара постлари ва божхона хизмати четга кетадиган кишиларни жуда сиққовлик билан текширувдан ўтказиб, қимматбаҳо моллар ва буюмлар мусодара қилингандан сўнг уларни чегарадан ўтказгнлар. Натижада ҳукумат ихтиёрида катта ўлжалар келган. Бундан ташқари турли фармон ва буйруқлар билан ҳам амр, беклар ва бойларнинг мулки мусодара қилинган.

Тувоҳларнинг маълумот беришича, "Амир хазинасини талаб давомида кишилар олтин ва кумушлар устида приб. қадимги қимматбаҳо санъат буюмларини ўғирладилар".¹

Қизил аскарларнинг Бухородаги ҳатти-ҳаракатларидан хабардор бўлиб турган ВЧКнинг Туркистондаги вакили Я. Петерс 1920 й. сентябрда В.И. Ленинга қуйидаги воқеани маълум қилди: "...Бир неча кун олдин мэн Бухоро группасининг собиқ қўмондонини қамоққа олдим. Чунки тинтув пайтида ундан Бухорода талаб олинган бир қоп олтин қўймаси, олтин буюмлар, пул ва кумуш топилди. Менинг назаримда, Бухоро приши изасидан алоҳида текширув комиссияси ташкил этилиб, бу тартибсизликларни аниқлаб чиқиш лозим". Аммо бу талаб бажарилмай, 31 кун ян 31 кунгача қолаверади. "Бухоро инқилоби" галабасидан бир неча кун ўтгандан сўнг Москванинг Қозон вокзалига етиб кел-

1. "Вопросы истории", 1933, № 7, 51-бет.

- 90 -

ган Туркистон fronti қўмондонии поездида ВЧК ходимлари томонидан қилинган тинтув ҳам беғиз ўтказилмаган.¹ Бу масала 1920 йилнинг 25 сентябрида Туркистон Республикаси ҳукумат доираларида муҳомама қилинади. Шуро ҳукумати Бухоро таловини давом эттириб, 1920 йил 7 сентябрда Бухоро республикаси мулкани ҳисобга олиш ва қўриқлаш комиссиясини тузди. Комиссия сентябрнинг бошларида ўз вакилларини Чорғўй, Кармана, Зиядин, Хатирчи, Шаҳрисабз, Китоб, Термиз, Ғузор ва Чироқчиға юбориб қочиб кетган беқларнинг мулкани мусодара қилди. Комиссия аъзолари Бухоро ва унинг атрофидаги 200 хонадонни муҳриаб, тинтув ўтказди. Натижада 25 пуд қўйма олтин (400 кг), 5 минг пуд (80 тонна қумуш), 7 млн. сўмлик қимматбояхо қорғоз мусодара қилинди.²

Шаҳрисабзни эгаллаган қизил аскарлар у ерда катта миқдордаги олтинни қўлга туширдилар.³ Қарқини эгаллаган қизил аскарлар ҳарбий интизомни қўпол равишда бузиб, маҳаллий аҳоли ўртасида талончилик билан шугулландилар ва оддий фуқароларга катта зиён ўтказдилар. Бунинг оқибатлари шундай ҳам давомли ва оғир эдиким, 1920 йил 9 ноябрда Бухоро Республикаси Марказий Инқилобий Комитети 34-сон фармойиш чиқариб, унда РСФСРнинг

1. И. К. Гамбург. Как это было. Воспоминания. Москва. 1965, 167-бет.

2. ЎЗР МДА. 46 ф. I рўйхат, 7 иш, 6-бет.

3. Қаранг: "Боевой путь войск Туркестанского военного округа". Москва, 1959, 133-бет.

БХШдаги фанкулудда ва мухтор элчиси В.В.Кувшинев иштироғи билан бу тартибсизлик ва талончиликнинг айбдорларини аниқлаш ва жазолаш мақсадида алоҳида комиссия тузилганини хабар қилди. Комиссия таркибига Россия ҳукуматида 2 киши, Бухоро республикаси ҳукуматидан бир вакил киритилган эди. Қарқидаги жабрланган, ночор аҳволда қолган оилаларга БХШ Марказий Инқилобий Комитети 10 млн. сум пул, 10 минг пуд бугдой, 1000 пуд кишимш, 30000 аршин газмол, 50 пуд чой, 50 пуд қанд ва бошқа маҳсулотлар юборишга қарор қилди.¹

Булардан ташқари пахта захиралари, жун, ипак, қорекултери, қуритилган меъвар ҳам мусодара қилинди. Бу ҳам камлик қилганидек, Бухоро чегаралари тўлиқ РСФСР қўшинлари билан қўриқланганидан бўлди, яъни "Ҳозирги кунларда Бухоронинг қўшинлари етарли бўлмагани сабабли" чегараларни Қизил Армия томонидан қўриқлаш тартиби киритилди.² Бу, албатта, сиёсий найренг ёки мустамлақчиликнинг янги кўринишидан бўлак нерса эмас эди. Шу тариқа Бухоро жаҳондан ажралиб қолди, болшевиклар сиёсати ғирдобига тушиб қолди. Бухоро ҳам моддий, ҳам маънавий ғўшатдан бениҳоя зарар кўрди. Айниқса, мечит-мадраса-

.История Бухарской Народной Советской Республики (1920-1924 гг.) Сборник документов. Ташкент, 1976, 2-63-бетлар.

. ЎЗР МДА. 9 ф, 1-руйхат, 2-иш, 32-бет.

ларнинг вайрон этилиши, бузилмай қолган маҷит-мадраса-ларнинг эса қизил аскарларнинг отқончаларига айлантири-
лиши, муқаддас китобларнинг оёқ ости қилиниб, ҳатто
тамаки урашда фойдаланишдан Бухорои Шериф аҳли ниҳоятда
норози бўлди. Натижада шўролар хизматига утган бухоро-
ликлар ҳам уни тарк этиб янги тартибларга қарши кураш-
га, мустакил давлатни қайта тиклашга бел боғладилар.

Бунинг устига Шўро ҳукуматининг укувсиз нотиклари
Бухоро "инқилоб"^ини ташвиқот қилиб, у фақат амирга қарши
бўлмай, балким ҳудода ҳам қарши деб жар солар эдилар.
Ислом дини марказларидан бири бўлган Бухородек муқад-
дас заминда бундай ташвиқот ېргизиш, таловлар, ёнгинлар
ва вайронгарчиликлар Бухоро аҳлининг шўро тузумига
қарши қайфиятини кўзгади. Натижада оддий халқ ўз раҳ-
намолари бошчилигида янги тузумга қарши қўлига қурол
олди ва Бухорода янги бир ҳаракат халқ оммасининг боль-
шевик ҳокимиятга муқобил қаршилиқ бошланиб кетди.

Утмиш воқеаларини, халқ ҳаётининг муайян даврларини
тадқиқ қилиш, уларни тўғри талқин этишга имкон беради-
ган таърифлар, атамалар, сўз ва сўз бирикмаларини бел-
гилаш тарихшунослик фанининг муҳим назарий, методологик
вазифаларидан ҳисобланар экан, бу тарихий воқеалар ка-
торига 1920 йилнинг кузига Бухорода содир бўлган ҳарбий-
сийёсий воқеани, яқингача "халқ инқилоби" атамаси билан
баҳолашиб келинган воқеани ҳам қўшиб қарай. Амирлик-
нинг тугатилиши, қизил аскарлар вайрончилигида олиб келинган
шўро ҳокимияти ўрнатилишининг халқ инқилоби билан ҳақ
қандай алоқаси бўқлиги бугун ҳаммага аён. Шунинг учун
ҳам "1920 йил инқилоби", "Бухоро халқ инқилоби" сўзлари

худди "босмачилик" атамасидек янги тарихий рисола ва
мақолаларда ^{қўш} тирвоқ ичига олиниб ишлатилаяпти. Бадиий ва
публицистик асарларга хос бу ҳол илмий монография ва
рисолаларга мос келмайди, бундай шаклда уларни ишлатиш
унғайсизроқдир. Бинобарин, 1920 йил август-сентябрь
ойларида Бухорода сиёсий тузум ўзгарганининг илмий
таърифини бериш зарурати кўндаланг бўлиб турибди.

Фикримизча, Бухорода ҳокимиятнинг республика шакли-
га ўтиши даврини, 1920 йил август-сентябрда бўлиб ўтган
ҳарбий-сиёсий воқеаларни изоҳлаш ва таърифлашда "халқ
инқилоби" тушунчаси ва унинг бошқа куриенишлардан илмий
амалиётда фойдаланишдан воз кечиб, "Бухоро амирлигининг
туғатилиши", "зурлик билан қилинган тўнтариш", "1920 йил
ҳарбий-сиёсий тўнтариши" таърифларини қўллаш мақсадга
мувофиқ —

РАШИДОВ У. Ж.

Бухоро Республикасида қаршилик ҳаракатининг биринчи босқичи (1920—1922 йй.)

Босқинчилик қаҳрамонлари
бўлмоқда. Чингиз Абдулатифов

Ўзбекистон тарихининг энг ёрқин саҳифаларидан бири бу халқимизнинг мустақиллик йулида олиб борган курашларидир. Туркистон, Бухоро ва Хоразмдаги Шуро тузумига қарши олиб борилган тенгсиз курашлар бутунга кунга келиб ўзининг тарихий аҳамиятини қайта намойиш этди.

Шундай қонли курашларидан бири Бухорода Шуро тўнтаришидан кейин вужудга келга қаршилик ҳаракатидир. Шуро Қизил Армиясига ва янги ҳукуматга қарши бошланган бу кураш амир Саид Саломхон 1920 й. сентябрда тахтдан ағдарилгандан кейин бошланиб то 30-йилларнинг бошларигача давом этди. Бухорода Қаршилик ҳаракати қандай пайдо бўлди? Унинг ҳаракатлантирувчи кучлари қималар эди? Қуйида биз китобхон учун қалимаълум бўлмаган ҳужжатлар ва ҳулосалар асосида мазкур масалани ойдинлаштиришга ҳаракат қиламиз.

1920 й. август-сентябрь ойларида совет тарихи фаҳида "Бухоро инқилоби" деб аталган, аслида босқинчиликдан бошқа нарса бўлмаган тўнтариш содир бўлди. Бу тўнтариш Бухоро халқининг ҳокимия - иродаси билан бўлди.

балким РСФСР ҳукумати ва Қизил Армиянинг аралашуви туфайли содир бўлди.

Бухорода шуро тўнтариши туфайли Ислом ақидалари ва Шариат қонунилари асосида яшаб келган Бухоро халқининг ҳаловати бузилди. Шарқ маданияти ва ислом маркази ҳисобланган бу ерт вайрон этилди. Ўз йиллик тарихига эга бўлган маданий обидалар Туркистон fronti¹ артиллерияси ва аэропланлари томонидан бомбардировка қилинди. Иисли қурилмаган бу шафқатсизликларни кўрган халқ ваҳимага тушиб уни қиёмат деб тушунди.

1920 й. 31 август кечкурун амир Саид Слимхон шаҳарни вайрон этилиши ва аҳолини беҳуда нобуд бўлишини олдини олиш мақсадида шаҳарни тарк этди.

Қизил аскарлар ўлиқлар билан тўлиб кетган ва вайронга айланган шаҳарни илғол этдилар. Бухоро шаҳридаги барча мечит ва мадрасалар Қизил армиянинг отқонларига айлантирилди. муқаддас китоблар тамаки ўрашда фойдаланилди, савдогар ва хунармандларнинг бойликлари

1. 1919 й. 13 августда Шарқий фронт қўмондонлигининг қарорига биноан Шарқий фронтнинг Жанубий гуруҳи Туркистон фронтига айлантирилди. фронт қўмондони этиб Оьдэрогте тайинланди. (1919 й. сентябрдан М.В. Фрунзе).

мусодара қилинди. хотин-қизларнинг келари зўрлик билан очилди. Бу ҳодисалар аҳолининг янги ҳокимиятга қарши курашини кучайтирди.¹

Шўролаштиришнинг бу йули камлаб қилганидек марказдан келган ташвиқотчилар "Бухоро инқилобининг" мактаб у феъат амирга қарши инқилоб бўлмай, балким Худога ҳам қарши қаратылган деб нутқлар сўзладилар. Ахир Ислон маркази бўлган бу ерда шундай дейиш мумкинми?² Туркистон Халқ Комиссарлар Советининг раиси Қ.Отабоевнинг иқоридаги фикридан ҳам шўро давлатининг Бухоро халқи учун нечоғлик офат келтирганини билиш қийин эмас.

Шу ва яна бир қатор сабаблар туфайли Бухорода янги ҳукуметга қарши ҳаракат бошланиб кетди. Бу ҳаракатга дастлаб тахтдан маҳрум бўлган ва зўрлаб ўз ертидан бадарга қилинган амир Сайид Олимхон раҳбарлик қилди.

Олимхоннинг тахтдан маҳрум бўлганинг ҳали Шарқий Бухоро /тоғли, Бухоро, Ҳозирги Тожикистон республикаси ва Сурхон воҳаси/ аҳлига маълум эмас эди. Шу боис амир Ризодувон, Қизилтепа ва тугилган шаҳри Қармана орқали Ҳисор тоғлари томон шонилди. У ўзининг 500 кишалик соқчилари билан шу даражада тез ҳаракат қилдики, улар 2 кунда 200 км йўл босиб 3 сентябрда Ғузорда³ 20 чакрим шимолдаги

1. Ф. Қосимов, Б. Эргашев. Дорогу вибрал курултой, "Тоҳид", 1989, II, М II, 37-бет.

2. Узбегим. "Ватан" серияси, Тошкент, 1993, 78-79-бетлар.

Чем Қўрғон кишлоғига етиб келдилар. ¹Қизиллар таъқиби-
дан узокдашган амир шундан сўнг анча секин шриб, йул-
йўлаккай сафарбарлик ўтказди ва 12 сентябрда Душанбегга
келди.

Олимхон ва унинг сарбозлари Душанбеда бир кун тўх-
таб, 14 сентябрда Қўрғон-Төлөгга жўнаб кетди. Ҳамма ерда
амир Бухорони большевиклардан қайтариб олиш ва ўз хо-
кимиятини қайта тиклаш ниятида сарбозлар тўплади, янги
армияни керакли ҳарбий анжомлар, от, озиқ-овқат билан
таъминлаш билан шуғулланди. Шу фурсатда 15 сентябрь
куни Бухородаги большевиклар қўладан зўрга қутилиб
келган қўбегга Низомиддин Урганжий 300 навкар билан
амир ҳузурига келди. У Бухоро ва Когондан бўлак шаҳар-
ларда большевиклар йўқлигини ва куч тўшлаб Бухорони
олиш мумкинлигини айтиди ва амирга Душанбени вақтинча
пойтахт қилишни маслаҳат берди. Аммо доим фойтулда бўган
қўбегга эгарленган отда бринча урганмаганлиги сабабли
тасодиқан оддан йиқилиб бели синади ва вафот этади.
Олимхон ўзининг солиқ беш вазирини йўқотган, унинг ўрни-
га Ҳисор ҳокими Авлиёқулбекни беш вазир лавозимига
тайинлайди. ²

Олимхон Қизил Армияга қарши урушга тайёрланар
экан, Бойсун, Шеробод ва Калифга айғокчилар юбориб, боль-
шевикларнинг ҳаракати тўғрисида маълумот тўплайди. Шу

1. В. Васильевич, Зонаперт из Локая. "За партию", 1927, номер
3, 124-бет.

2. А. Фитрат. Амир Олимхоннинг ҳукмронлик даври. Тошкент,
1992, 52-бет.

Вожаалар давом этаётган кунларда Лоқай қабиласининг сардорларидан бири Иброҳимбек Олимхон хизматига утиб Қорабулбеги /қўшин қумондони/ унвони билан бутун Лоқай ва Ҳисорда сафарбарлик ўтказди. Натижада амир армияси ноябрь ойининг ўрталарида келиб 15 минг кишига етди.

Аммо армияни қуроллантириш ва уни тазминлаш учун катта миқдорда маблағ керак эди. Хазина қизиллар томонидан олинган. Амир ўзи билан олиб келган олтилар бу катта ҳаражатларга етмайди, шу боис Душанбедаги Ҳисор беклиги хазинасидан 1 млн сўм олинди ва қоғоз пул чиқаришга қарор қилинди. Лекин Душанбеда турли бўёқлар йўклиги сабабли 20 яшиқ чиқарилган қоғоз пул олпоқ ҳолича зарб этилди.¹

Бизнинг тарихий адабиётимизда ўрнашиб қолган "амир хазина" катта қисмини ўзи билан олиб кетган "деган фикрлар аслини чалғитишдан булак нарсаси эмас. Аслида Арк ишғол этилгандан кейин бу хазина Қизил Армия томонидан талаб олиниб аллеқачон Москвага жўнатишган эди.

Амир ихтиёрида эса фақатгина отаси Аҳидхон тирикчилигида Лондон банкига қўйилган 20 млн сўм пулнинг чеки қолган эди, холос. Олимхон большевикларга қарши курашга тайёрланар экан, шу пулга умид боғлаб Буюк Британиядан ёрдам сўраб муроҷат қилди. Англия 1920 йилдан бошлаб Машҳад ва Қошғар орқали амирга қурол-аслаҳа ва бошқа анжомлар билан ёрдам беришга ваъдалади.²

1. В. Васильевич. Бонапар-т из Локая. 125-бет.

2. А. Х. Бабоходжаев. Провал английской политики в Средней Азии и на Среднем Востоке /1918-1924/. М., 1962, 85-бет.

Сайид Олимахон Шуро давлатига қарши курашиш мақсади да Урта Осиёдаги барча қаршилик ҳаракат раҳбарлари-Ҳунайдихон, Шермуҳаммадбек /Қуршермат/ ва бошқа кўрбонилар билан иттифок тузиб қизилларга қарши муқаддас уруш эълон қилди.

1920 йилнинг ноябрига қалиб амир қўшинлари Шарқий Бухоронинг катта шаҳарлари бўлмиш Бойсун, Шеробод, Кулоб ва Ғарм вилоятларини ишғол этди. Амир ихтиёрида 15 минг сарбоз ва бир неча аз афғон бўлибган аскарлари ҳам мавжуд эди. Инглиз инструкторлари ёрдамида Душанбеда курол-аслаҳа ва порох ишлаб чиқарадиган корхона ҳам қурилди. Амирининг бу ҳатти-ҳаракати Туркистон Шуро ҳукумати ва Қизил Армияни ташвишга солди. Тезда Олимахонни бутунлай тор-мор этиш режаси ишлаб чиқилди.

Сайид Олимахон ҳали Шарқий Бухорода тулик ўрнатиб улгурмасданок Туркфронт қўмондони М.В.Фрунзе Бухоро-Самарқанд жангчилар группасига 4 сентябрь куни қуйдагича фармойиш берган эди: "Қисқа вақт ичида амирни тор-мор қилиб, Шарқий Бухоронинг муҳим пунктлари-Шеробод ва Бойсунда Совет ҳокимияти ўрнатилсин. Термиз гарнизони билан мустаҳкам алоқа қилишга эришилсин".¹

РКП/б/ М.К. ва Турккомиссия ҳам Шарқий Бухорони шуролаштирмай туриб Шарқдаги режалар амалга оширилишини ҳисобга олиб Шарқий Бухорога махсус экспедиция уюлтириш

1. М. Иркаев. История гражданской войны в Таджикистане.
Душанбе, 1971, 211-бет.

ни лозим топди.¹

1920 йилнинг 17 октябр^ида РСФСРнинг Бухоро Республикасидаги фавақулдда ишлар вакили В.В.Куйбишев Туркистон fronti кўмондонидан Хисорни "озод" этиш учун алоҳида армия ташкил этишни сўради. Шунга мувофиқ 1920 й 9 ноябрда 1-чи армия кўмондони Г.В.Зиновьевнинг буйруғига биноан Б.Х.Р. ҳудудидаги барча қўшинлардан Бухоро жанговор гуруҳи ташкил этилди. Унинг асосий вазифаси Хисорга яриш қилиб, амир армиясини тор-мор этилдан иборат эди.

Бухоро Халқ Республикасининг ҳарбий назари Ю.Иброҳимов ҳомийлигида 1920 й 27 ноябрдан эътиборан таркибиде 16-отлик полк, 1- Туркистон дивизиясининг 3-бригадаси, 5-чи ва 6-чи отлик полк, отлик тоғ артиллерия батареясидан иборат Марсов кўмондонлигидаги Хисор экспедицион отряд ташкил этилди. Экспедицияда иштирок этадиган қўшинларнинг барчаси /жаъми 1,5 минг киши/ фуқаролар уруши оловли фронтларини утаган, саралаб олинган таърибали жангчилардан иборат эди.

Хисор экспедицияси амир қўшинларига нисбатан сон жиҳатидан кам бўлсада, аммо техник жиҳатдан яхши қуролланган эди. Унинг ихтиёрида 22 та пулемёт ва жикта отда тортиладиган тоғ тўшлари мавжуд эди. Шу билан бирга замонавий алоқа воситалари - телефо н, телеграф ва авиация хизмати ҳам йўлга қўйилган эди.

1. История гражданской войны в Узбекистане. Том II, Ташкент, 1970. 315-бет.

Шарқий Бухорои армия ва курул кучи билан бурулаштириш учун дастлабки ҳаракат 1920 йил декабридан бошланди. Оламхон ихтиёридаги қаршилик кучлари Қизил Армияни Шарқий Бухоро ичкарасига киритмаслик мақсадида 1920 йил 14 декабр куни Төрмиз тракти орқали Дарбанд ва Ғузор йўналишига 1500 отлик қўшин билан ҳужумга ўтди ва бу аҳоли пунктларини ишғол қилди.¹

Бунга қавобан 1920 й 17 декабрда Ҳисор отряди ўз қароргоҳи бўлмиш Қаршидан чиқиб Дарбанд йўналишига ҳужумга ўтди. Даярли бир кун тинимсиз давом этган жанг давомида шаҳар 2 мартаба қўлдан-қўлга ўтди. Аммо тўп ва замбарақлар ўз устунлигини кўрсатди: кечга яқин қаршилик кучлари Бойсунга чекинди. Дарбанд эса қизиласкерлар томонидан ишғол этилди.

24 декабрь куни қизил отрядлар Бойсунга ҳужум уюштирдилар. Ҳар иккала томондан ҳам катта талафат қўрилди. Ҳумладаги экспедиция раҳбари Мәрсөв ҳам ҳалок бўлди. Лекин Қизиллар Бойсуни ишғол қилдилар. Шу куни Шахрисабз ҳам қўлдан кетди.

Янги кучлар ва ғалабалардан руҳланган Қизил Армия 27 декабрда Чироқчи ва Китобни ҳам эгаллади. 28 декабрь куни 28 ва 61 сонли бронепоезд ҳамда отлик полк қўмағида Ясабод ҳам ишғол қилинди. Шу тариқа Ҳисор экспедициясининг биринчи даври тугади. Янги, 1921 йил арафасида қисқа нафасли ростлаб олиш даври бошланди. Бу

1. Ушба ерда .316-бет.

фурсат ичида ҳар иккала томон ҳам ҳал қилувчи ҳаётларга тайёргарлик кўрди. Шарқий Бухородан қайтган Туркистон Фронт Револуцион ҳарбий советининг аъзоси Кушнёв бу воқеалар туғрисида қуйидагича ахборот берган эди: "Амирнинг ҳудуди кундан-кунга қисқариб бормоқда. Шунинг ҳисобида олиб Олимхон ёки тоғларга чекинади ёки мамлакат ҳудуди-ни ташлаб чет элга кетиши мумкин. Унинг ихтиёрида Хисор, Бойсун ва Файзиобод қолди. Армиясининг сони ҳам 500 кишини ташкил этади.¹

Амирнинг илтимосига кўра бу вақтда Англия ҳукумати 3-4 карвон милтик ва патрон ёборди². Шарқий Бухорода янги сафарбарлик утказилиб Иброҳимбек, Фузайл Махсум, Давлатмандий ва Эшон Султон қўшинлари кучайтирилди.

Қизил Армия ҳам янги қисмлар билан кучайтирилди. Ҳумладан, Туркфронт қўмондонининг буйруғи билан 1921-январда Хисор, экспедицияси тарқибига³ 1-чи отлик дивизия 8-чи ва 13-чи Туркистон ўқчи полклари, 3-чи чегарачилар дивизияси, 3-чи енгил ярд дивизия ва Тармиз гарнизони қўшиб олиниб, экспедициянинг шахсий тарқоби 1,5 минг кишидан 4360 кишига өтказилди.³

Қизил Армия экспедициясининг⁴ иккинчи босқичини 1921 йил февралда бошлади. Туркфронт қўшинлари

1. История Бухарской Народной Советской Республики (1920-1924). Сборник документов. Ташкент, 1976, 243-бет.

2...М.Иржаев. Курс аталган асар. 210-бет.

3. История гражданской войны в Узбекистане. Том II. Ташкент, 1970, 317-бет.

15-17 февралда Қўчи, Денов, Сари-осиёни ишғол этиб
Ҳисорга томон ҳаракатни давом эттирдилар. 19-21 февраль
кунлари амирнинг қароргоҳи жойлашган Душанба қишлоғи
учун жанглар бошланиб кетди. 21 февралда Олимхон Қўлобга
чекинди. 23 февралда Қофирниҳон ва Файзобод ҳам
олинди. Навобат Қўлобга қалғани эди, чунки Олимхонни тирик
қўлга олиш режаси тайёрланган эди. Февраль ойининг
охирида Ф. Ҳужазев махсус одам юбориб, Олимхонни унинг
жонига қасд қилинишидан огоҳлантирди. Шундан сўнг
Олимхон ўзининг икки қиёфадошини қолдириб, Афғонистонга
ўтишга тараддуд кўради.²

1921 й феврал ойининг охирида Қизил Армия Қўлоб
ни ишғол қилишга шайланди. 24 февралда бошланган бу жанг
жуда шайқатсиз бўлди. Техник жиҳатдан устун бўлган шўро
қўшинлари 25 февралда Қўлобни ишғол
қилди. Давлатмайдоний ва Олимхон Болжувонга, Иброҳимбек
эса тоғларга чекиниб яшириди. 5 мартда эса амир Саид
Олимхон Чўбак деган жойдан Амударёни кечиб ўтиб
Афғонистонга ўтиб кетди. Шундай қилиб, Ҳисор
экспедицияси ўз олдида қўйилган вазифани бажарди, яъни
Шарқий Бухорода қурол кучи билан бегуноҳ қонлар эвазига
шўро ҳукумати янги ўрнатди.

Бу "ғалабалар" тўғрисидаги хабарни курсандчилик
билан эшитган РСФСР қуролли кучларининг бош қўмондони
С.С.Камёнов махсус буйруқ билан Туркистон фронтани

-
1. История Бухарской Народной Советской Республики.
(1920-1924). Сборник документов. Ташкент, 1976, 244-бет.
 2. "Ўзбекистон овози", 1993 й, 14 октябрь.

табриклар, куйидагиларни ёзди: "Шарқий Бухорода амир аскарларида 20-27 февралда, яъни бир ҳафта ичида тозалашдаги алоҳида хизматлари учун I-чи ва 2-чи отлик полк, 8-чи ўқчи полк ва I-чи отлик тоғ батареяси инқилобий Қизил Байроқ билан мукофотлансин".¹

Аммо ҳар иккала томон учун ҳам катта талафотли бу "ғалаба" унча мустаҳкам эмас эди. Энг аввало бу экспедиция Шарқий Бухоро халқи бошига кўп қуфатлар олиб келди. Жумладан, Туркистон fronti сиёсий бошқармаси, экспедиция корпуси сиёсий бўлимининг 1921 йил 19 апрелдаги ҳисоботида бу воқеалар куйидагича тан олинган: "Фақат ҳарбий характердаги мақсадларга қаратилган Ҳисор ярили ўзини оқлади, ёмон қуролланган рақиб бирорта очик эътибор қабул қила олмади. Бироқ бизга душман бўлмаган минглаб эрли аҳоли қурбон бўлди. Бухородаги янги ҳокимият аҳоли ишончини қозонган эмас, очикдан-очик тўполон ва норозилик эшитилмася ҳам, босиқ нафратланганини ҳис этиш мумкин эди".² Шу тариқа Шарқий Бухородаги Қизил Армиянинг халққа қарши сиёсати, талашлар, бегуноҳ одамларнинг қирилиши, шарият ва маҳаллий аҳоли урф-одатларининг паймон этилиши натижасида бу экспедицияга қарши омманинг, яъни жўшни бошланиб кетди.

1. УЭР МДА Ф.Р-17. I-рухат. II97-шт. II3-варақ.

2. "Родина", 1969, № 11, 36-бет.

1921 йил март-апрель ойларидан бошлаб омонат тузум бирин-кетин ўз урнини қаршилик ҳаракати иштирокчилари ихтиёрига тошира бошлади. Сентябрь-октябрь ойларига келиб Қўрғонтепа, Душанбе, Хисор, Файзисобод, Қўлоб ва Гармада Шўро ҳокимияти тугатилди.

Бухоронинг янги ҳукумати вазиятни ўз фойдасига хал қилиш, Қизил Армияни янада мустақамлаш мақсадида 1921 йил 10 мартдан бошлаб Бутунбухоро М.И.К.нинг Шарқий Бухоро масалалари бўйича шуғулланувчи Ҳавқулодда ишлар вакиллигини тузди.¹

Ҳавқулодда Ишлар Вакиллигининг раиси этиб Бух М.И.К.нинг раиси Усмонхўжа Пулатхўжаев, аъзолари Мирзоанвар Азимов ва Абдулҳаким Қўлмуҳаммедовлар тайинланди.²

Бу вакилликнинг асосий вазифаси Шарқий Бухорода турган Қизил Армияни озик-овқат ва ем-хашак билан таъминлашдан иборат бўлиб, унга чекланмаган ҳуқуқ ^{ил} берган эди; у лавозимдан бўшатил, тайинлаш, трибунал ёки дала судлари орқали истаган жавобгарликка тортиши мумкин эди.³

Шарқий Бухоро ишлари бўйича Ҳавқулодда Вакиллик ўлкадан йиғилган озик-овқат ва отлар учун ем-хашакни аввал эндигина ташкил этилган Бухоро Қизил қўшинларига бериб турди. Бунинг қуйдаги сабаблари бор эди:

1. ҲЗР. МДА. 14-фонд, I-руйхат, I-варақ, 122 ҳужжат

2. ҲЗР. МДА. 46-фонд, I-руйхат, I-варақ, 153-ҳужжат.

3. ҲЗР. МДА. 46-фонд, I-руйхат, 18 варақат, 122 ҳужжат

Бухоро республикаси қизил қўшинларнинг сони кам бўлсада, улар асосан маҳаллий миллат вакилларидан иборат бўлиб, керак бўлган тақдирда аҳолига ёрдам бериб турарди. Усмонхўжа Пулатхўжаев озиқ-овқат йиғиш ишларига асосан халқ орасида обрўли шахсларни қўйганлиги сабабли (муллалар, собиқ амир амалдорлари, беклар) улар йиғилган маҳсулотларни РСФСР Қизил Армиясига беришни равио кўрмадилар. РСФСР Қизил Армиясининг Шарқий Бухородаги бебошликдери ҳам аҳолини анча ранжитган эди.

Келгинди армияга қийинчиликлар туғдирган бўли билан уни Бухоро худудидан тезроқ чиқиб кетишини истас ҳам шу чоралар кўрилди.

Аmmo РСФСРнинг Қизил Армия^{си} Шарқий Бухорода зўравонлик йўли билан ўз-ўзини татбиқлашга ўтди. Аҳолининг қўлидаги бор нарсаларнинг ҳамма-си тўртиб олина бошлади. Ҳатто маҳаллий аҳоли уйларида ҳам ҳайдаб чиқарилиб, хоналар казармага аллантирилди. Ёки деҳқонларнинг хонадони вайрон этилиб ёғочлардан утин сифатида фойдаланиш аке олиб кетди.¹ Бу ҳол бутун аҳолининг камбағал қисмини Шўро давлатига нисбатан нафратини кўзғатди ва натижада қаршилик ҳаракатининг сафлари оддий деҳқонлар ва хунармандлар ҳисобига ошиб кетди.²

Қизил қисмларнинг бундай ҳатти ҳаракатлари етмагандек 1921 йилнинг мартдан бошлаб Бухоро

1. М. Иркаев. Курсатилган асар, 239-бет.

2. ЎзР. МДА. 46-фонд. 1-руйхат. 35-ҳужжат. 19-барак.

республикаси РСФСРнинг Волга бўйидаги оч қолган аҳолисига 1100 минг пуд буғдой, 40 минг пуд арпа, 2000 пуд беда тайёрлаб бериши талаб этилди. Бу эътиборсиз ва эътиборсиз талабдан ва Қизил Армия босқинидан фекат оддий халқ эмас, балки Бухоро республикасининг айри раҳбарлари ҳам очикчасига норози бўлдилар.

Бухоро мустақиллиги йўлида курашиб, лекин Қизил Армиянинг инқилобга ишониб катта хатогга йул қўйилганини 1920 йил сентябрнинг урталаридан бошлаб англаганлардан бири Бухоро республикаси Халқ Нозирлар Кенгашининг раиси Ибраҳим Файзулло Хужаевдир. Унинг бевосита раҳбарлигида 1920 йил охири - 1921 йил бошларида "Миллий тараққий", "Шуро-Исломий", "Иттиҳод ва тараққий" ташкилотлари ташкил этилиб, улар мустақиллик учун кураш бошлади. ¹ Озодлик учун кураш ҳаракати бевосита раҳбарлик қилаётган ташкилот раҳбарлари ўз йиғитлари билан кулларига кураш олиб боришга ва Қизил Армияга қарши очик курашга буюрсалар, ҳукумат раҳбарлари Ф.Хужаев, У.Ўлатхужаев, М.Аминов, А.Фитрат, А.Орифов, С.Хужаев, С.Турсунхужаев ва бошқалар пинҳоний равишда озодлик учун курашдилар.

1. Ф.Қиличов. "Зулматдан садолар". Тошкент, 1994. 18-бет.

Фикримизнинг бир далили сифатида "Миллий иттиҳод" ташкилотининг 1921 йил мартдаги йиғилишида Ф.Хўжаев сўзларини келтирамиз: "Бир тан ва бир жон бўлиб асосий йўлни Бухорони мустақил ва озод қилишга бағишлаймиз шарт. Мустақил бўлиш учун эса Бухорони, аввал "қизиқлашиб", Совет Русиясига қоришиб кетилдан сўқлаб қолишамиз керак. Курашнинг ҳар қандай усули ва шаклидан Бухорога Совет Русияси таъсирини камайтириб боришда фойдаланиш керак".¹

Бухоро Республикаси ҳукуматидаги бу кайфият Шарқий ва Ғарбий Бухородаги вилоятлар ревкомларига ҳам ўзининг таъсирини кўрсатди. Шарқий Бухорода феолият кўрсатаётган Усмонхўжа Пулатхўжаев ва Атоуллахўжаевлар ўзоқни ўйлаб вилоятларда ташқил этилаётган Ревком ва унинг органларига халқ орасида таниқли диндорлар, эмир амалдорлари ва бекларни тайинладилар. Масалан, Дарвоз вилоятида йирик ислом намояндаси Султон Эшон, Болхувонда Олимхоннинг элини Давлатманбой, Ҳисорда бу вилоятнинг собиқ беки Авлиёкулбек ва бошқалар ревком раиси лавозимида феолият кўрсатдилар².

Бу раҳбарлар дастлаб Шўро давлатига сифидилдан хизмат қилдилар, 1921 й 10 июлдаги Шарқий Бухоро бўйича Фавқулодда Вакилликнинг Бухоро Республикаси Ревкоми номига ёзилган хатига "Давлатманбой Қизил

1. Ф.Қиличев. Зулматдан садолар. Тошкент, 1994.
18-бет.

2. М.Иркаев. Кўрсатилган асар, 295-бет.

Армиянинг Болхувондаги қисмларининг озиқ-овқат таъминотини яхшилашда энг фаол шахс¹ деб ҳисобот берилган эди. Шўро ҳукумати олдидаги хизматлари учун Давлатманбий ва Эшон Султонлар Бухоро Республикасининг ордонлари ва қимматбаҳо совғалари билан мукофотланган ҳам эдилар.

✓ Аммо кайинчалик Қизил Армия ва унинг алоҳида бўлимлари / Особий отдэл/нинг кирдиқорлари, умуман, Шўро ҳукуматининг нияти нима эканлигини билиб олгач, тушадан-туғри унга қарши курашга отландилар. Натижада Бухоро Республикаси ҳудудда янги ҳукуматга қарши йирик ҳарбий кучлар Қаршилик ҳаракати сифатида майдонга чиқди. Булар қуйидаги вилоят ва туманларда ўз назоратини ўриятди: Болхувонда Давлатманбий, Қўлобда Амуртўхсабо, Дангарала Абдуқўям Парвоначи /Иброҳимбекнинг қайнотаси/, Лақайда Иброҳимбек, Дарвозда Эшон Султон, Қоратегинда Ғузайл Махсум, Душанбеда Раҳмонллоҳ², Хисорда Темурбек, Қашқадарё воҳасида Муҳиддин Махсум ва Абдужаббор, Гилдувон, Кармана ва Нуратода Мулла Абдуқаҳҳор, Жондор туманида Хўра Амин, Вобкент ва Ромитан туманида Остонча, Баҳроуддин туманида Омон қўрбони ва бошқалар. Улар республиканинг йирик вилоятларида Шўро ҳукуматини тугатдилар.

1920 йил охири-1921 йиллардаги курашлар

-
1. ЎзР. М.Д.А. 46-фонд. I-руйхат. 42-хушхат. 6-варак.
 2. М.Иркаев, Қурсатилган асар, 296-бет.

натijasида қаршилик ҳаракати кучлари Эски Бухородан ташқари берча ҳудудларда ўз назоратларини ўрнатдилар. Ҳатто Когон-Чорқўй темир йўли, Бухоро шаҳрининг айрем дарвозалари ҳам уларнинг ихтиёрига ўтди¹. Шу тариқа "Совет ҳукумати қўллаб-қувватлаб турган Бухоронинг янги ҳукуматиға қарши бутун Бухоро халқ оmmasининг янги революцион қўзғолони"² бошланиб кетди.

Лекин қизил қисмлар ва алоҳида бўлимлар Бухорода шўро тузумини сақлаб қолиш мақсадида халққа қарши энг кескин чораларни кўрдилар. Айниқса Шарқий Бухороға қизилларнинг қолиши ва уларнинг фаолияти "маҳаллий аҳоли учун офатдек тушди. Натijasида халқ тугилиб ўстан ерларини ташлаб боши оққан томонга кўчиб кетди. Ёки қўлиға курул олиб "басмачилар"ға қўшилди. Чунки уларнинг бошқа иложи қолмаган эди".³

Тергов ва судсиз қамашлар, аҳолини талаш шу даражада энг олиб кетдики, ҳатто бу ишларни қизил қисмлар командирлари ҳам тартибға солишға охиэзлак қилдилар. Масалан, Қўлоб вилоятидан 1921 й 21 июлда 10-чи полкнинг алоҳида бўлими ҳақ сабабсиз, фақат гумон асосида ўшлаб оёрули шахсларни қамокқа олиб

1. Ф.Қосимов, У.Рашидов. Бухорода қаршилик/басмачилар/ ҳаракати тарихидан лавҳалар, 1920-1924 йй./, Тошкент, 1994, 27-бет.

2. В.Модилов. Басмачи: обреченное войнство. "Дружба народов", 1992, № 8, 129-бет.

3. Уша орда, 127-бет.

Термизга юборди. Қамокка олинганлардан фақат учтаси
терговдан сўнг Кулобга қайтиб кетди. Қамокка
олинганлар орасида Абдуқамом Парвоначи ва Чойхур
Оталинлар ҳам бор эди. Шу муддат ичида эса алоҳида
булим оддий халқни талаш эвазига 4500 қўй ва кўлаб
қорамолларни тортиб олиб Душанбедаги қизил гарнизонга
юборди.¹

Орадан бир неча кун утгач Кулобга келган
Фавқулудда Вакиллик Раиси Усмонхўжа Пулатхўжаев бу
қонунсизликларга чек қўйди. Қамом Парвоначи ва Чойхур
Оталик қамокдан озод этилиб, олинган мол-мулклар
эгаларига қайтариқди. Аммо энди Бухоро халқининг
курашини тўхтатиш мумкин эмас эди. Буни РСФСРнинг
Шарқий Бухородаги вакили Нагорний Москвага жўнатган
хисоботида "1921 йилнинг ёзидан бошлаб Шарқий Бухорода
босмачилик кенг қўл оч ёйди.. Ҳаракатда аҳолининг
турли қатламлари, бойлар, беклар ва уламолар иштирок
этмоқда. Эндиликда эса бу ҳаракатга янги социал
қатлам, яъни аҳолининг энг меҳнаткаш қисми
деҳқонлар ҳам қўшилиб Шуро ҳукуматига ва русларга
қарши курашмоқда"², деб очиқчасига тан олган эди.

Қаршилик ҳаракатининг сафлари кенгайган сайин
қизил полкларнинг аҳволи оғирлаша бошлади ва 1921 й.

1. М.Иржаев. Курсатилган асар. 298-бет.

2. А.И.Ишонов. Бухарская Народная Советская Республика.
Тошкент, 1969, 276-277-бетлар.

сентябрь-октябрь ойларида улар фақат Душанбе шаҳри ва унинг яқинларига эгалик қилардилар. холос^I.

Шуро ҳукумати вазиятни кимлатиш, халқ орасида обрусини тиклаб олишга ҳаракат қилиб миллий яраш сиёсатини қўллашга уриниб кўрди. 1921 й августнинг бошларида Шарқий Бухорога Атоуллохўжа Пулатхўжаев /Усмохўжа Пулатхўжаевнинг укаси/ бошчилигида янги Ғавқулдда Вакиллик иборди. Унинг асосий вазифаси Шарқий Бухоро қаршилик кучларининг раҳбарлари билан учрашиш ва қуролли ҳаракатларни тўхтатишдан иборат эди.

Атоуллохўжа Пулатхўжаев Ғарм, Дарвоз ва Қоратегиндаги қаршилик кучлари раҳбарларига мактублар жўнатиб уларнинг Болхувонга тушганиларини ва Давлатмандий билан музокаралар олиб боришани билдирди.

1921 й 12 августда А.Пулатхўжаев Болхувонга Давлатмандий ҳузурига келди. Қўрбонни уни жуда илқ қабул қилиб олди. Бу учрашунда Дарвоз, Қоратегин, Хасор ва Қўлобдан ҳам энг ороули вакиллар иштирок этди. Музокаралардан сўнг қаршилик ҳаракати раҳбарлари ва Шуро ҳукумати вакиллари иштирокида шартнома имзоланди.

Г. Е.Козловский. За Красный Туркестан. Ташкент. 1926, 78-бет.

Шартнома матни 8 банддан иборат бўлиб, унда Қизил Армияни Шарқий Бухородан олиб чиқиб кетиш, алоҳида бўлимларни тугатиш, ҳукумат таркиби ва вилоятнинг раҳбарларига фақат Бухоронинг билимли ва обрўли кишиларини қўйиш каби шартлар бор эди. Шу шартлар бажарилгандagina қаршилик ҳаракати кучлари Бухородаги Шуро ҳукуматини тен олишлари мумкинлиги маълум қилинди.

Шартнома қўрбошилар талаб этган шартлар асосида имзоланди. Натижада Бутун Шарқий Бухорода ҳарбийларнинг кинояткорона фаолиятига чек қўйилиб, Шуро ҳукуматининг сиёсати ва таъсири кескин даражада заифлашди.¹

Қаршилик ҳаракати иштирокчилари ҳам бу фурсатдан фойдаланишга ҳаракат қилдилар. Жумладан, 1921 йил 10 сентябрда Шарқий Бухоро қўрбошиларининг йиғилиши бўлиб ўтди. Қаршилик ҳаракати кучларининг бу курултойда иккита масала кўриб чиқилди. Биринчи масала беш қўмондон тайинлаш масаласи бўлиб, кўпчиликнинг талаби ва муҳожирликда яшётган Олимхоннинг кўрсатмаси билан Иброҳимбек шу лавозимга тайинланди. Иккинчи масала Бухоро ҳудудида Шуро ҳукуматига қарши ялпи ҳужумга тайёргарлик масаласи бўлиб, 15 сентябрдан бошлаб ҳаракат бошлашга келишиб олинди.² Бу курултойда

1. Уз.Р. М.Д.А. 46-фонд, II-руйхат, 42-ҳужжат, 17-18-варақлар.

2. А.И.Зевелев, Ю.А.Поляков, А.И.Чугунов. Басмачество: возникновение, сущность, крах. М., 1981, III-бет.

Фарғона, Самарқанд ва Хоразмдаги қаршилик ҳаракатининг вакиллари ҳам иштирок этди. Қелишувга мувофиқ Иброҳимбек лашкарлари 1921 йил сентябрнинг иккинчи ярмидан бошлаб Шарқий Бухородаги Шуроларнинг пойтахти Душанбе шаҳрини қамал қилишга киришди. Қамал чоғида қизил қўшиқларнинг шаҳардаги 7 ва 8-роталари тўлиқ ташқи дунёдан ажралиб қолди. Жон талвасасида қолган Душанбе гарнизони Бухоро шаҳридан ёрдам сўраб 27 сентябрда қуйидагиларни маълум қилган эди:

"Душанбе гарнизони жуда оғир аҳволга тушиб қолди. Озиқ-овқат ва ём-хашак тугамокда, уларни тутиш учун имконият йўқ, чунки шаҳар этрофидаги қишлоқлар босмачилар томонидан эгалланган".¹

Шуро ҳукумати шаҳарни сақлаб қолиш мақсадида Термиз ва Файзиободдан 2 батальон қизил аскар юбориб 18 октябрдан бошлаб Иброҳимбекнинг қароргоҳи жойлашган Мазори Маълано /уни пойтахт деб ҳам атаб эдилар/ қишлоғига ҳужумга ўтди. Техник жиҳатдан яхши таъминланган қизиллар қишлоқни қўлга киритдилар. Иброҳимбек тоққа чекинишга мажбур бўлди. Қизиллар эса кўп ўлжа олдилар.

Бухорода шундай тенгсиз жанглар давом этаётган кунларда Шарқий Бухоро ҳудудига Анвар пошпо пайдо бўлди.

1921 йил 8 ноябрда Анвар пошпо бир неча қишлоқлик турк офицерларидан иборат гуруҳ билан шарқий Бухорога қараб йўлга чиқди. Унинг 80 қишлоқлик гуруҳи ноябрнинг

1. Ўз. Р. М. Д. А. 47-фонд. 1-руйхат. 346-ҳужжат. 50-барак.

Урталарида Лоқайга кириб келди. Айни шу кунларда Иброҳимбек катта кенгаш /Лоқайлилар тилида маслаҳат/чақирган эди.

"Ярим ҳаробича кийинган,кубанкасининг тепласида қизил ҳошия утган Анвар ўзини таништириб бўлгандан сўнг:Мен Бухорода бўлдим,аммо у ерда мени қамокқа олимоқчи бўлишди.Мен эса сизларнинг олдингизга қочиб келдим ва бутун Ислоҳ лашкарларига қўмондонлик қилмоқчиман" , деган маънода нутқ сўзлади.¹

Аммо Лоқайлилар унга ишонимадилар,айниқса унинг кубанкасидаги қизил ҳошия уларни шубҳалантирди. Бакирик-чакириклар билан у ва шериклари қуролсизлантирилди ва қамокқа олинди . Шундан сўнг Анвар ҳа-то қилганини тушунди: агар Афғонистонга бориб Амир Олимхон билан учрашиб бирер кўрсатма билан келганида шундай бўлмасди.

Анвар подшо Иброҳимбек қамокхонасида туриб ўз яқинлари ёрдамида Афғонистон давлати ва Олимхонга бўлган воқеани етказди.Худди шу кунлари Шарқий Бухорода ва Душанбе атрофларида қаршилик ҳаракати кучларининг авж олган вақти бўлиб вазиятни ўрганиш учун Бухоро Шўролар ҳукумати М.И.К.ранси Усмонхўжа Пулатхўжаев , яқиндагина Россиянинг Бухородаги ишлари бўйича фавқулодда ишлари ва "босмачиликка" қарши кураш бўйича диктатор Нагорний ва Али Ризолар Бухоро Қизил

1.В.Васильевич. Бонспарт из Локая."За партия", 1927, №3,128-бет.

Армияси қуриқчилигида Душанбега етиб келган эдилар. У. Пулатхужаев ва Али Ризолар бу ерга келиб Анварнинг Иброҳимбек қамокхонасида эканлигини эшитдилар ва 1921 й 8-декабрь куни Анвар пошшо билан учрашдилар. Иброҳимбек бунга ҳалқит бермади. Сабаби У. Пулатхужаев, Али Ризо ва Ҳарбий Вазир Ориповлар маълум маънода қаршилик кучларига ҳарихох эдилар. Шунинг учун ҳамкейинчалик булар тулик "басмачи"лар томонига ўтиб кетган эдилар. Ҳатто Анвар пошшо У. Пулатхужаев орқали РСФСР консули Негорнийга ультиматум хати бериб юбориб, "Тезроқ рус қўшинларини бутун Туркистон ва Бухородан олиб чиқиб кетишни" талаб қилган эди.

Бу воқеалар давом этаётган кунларда Афғонистондан Лоқайга элчилар келиб Анвар пошшони озод қилиш тўғрисидаги икки амирнинг /Амонуллахон ва Олимхон/фермойишини кўрсатди. Декабрнинг охирида Анвар пошшо тутқинликдан озод этилади. Энди у ўзининг мақсадларини амалга оширишга киришди. Аввалига Шуроларга қарши кичик урушлар олиб бориб ўзини кўрсатади. Шарқий Бухорода барча қаршилик ҳаракати гуруҳларини деярли бирлаштиради. Унинг иттифоқларини кўрган Саид Олимхон 1922 йилнинг 28 мартида Анвар пошшо Бухородаги барча қўшинларнинг бош қўмондони деган мактубюборди. Шу тариқа Анвар пошшо шиддатли ва тэнгсиз курашларга шўнғиб кетди.

И.В.Медведев. Басмачи: обречённое войнство. "Дружба народов", 1992 йил, № -8, 139-бет.

Лекин шундан бошлаб унинг яна бир душмани кўпайди, бу Иброҳимбек эди. Чунки Иброҳимбек ҳокимиятга интилар экан. Анвар пошо унинг йулини тусди. Бу кўзга кўринмас қарама-қаршилик қайинчалик шундай ёмон оқибатларга олиб келдики, натижада Анвар пошо ҳам, Иброҳимбек ҳам ва умуман озодлик ҳаракати, яғни кўмондонликка бўйсунган Қизил Армиянинг қурбони бўлиб қолди.

Анвар пошо бош кўмондон бўлиб олгандан кейин Бухоро, Хива ва Туркистондаги барча қаршилик кучлари раҳбарлари иштирокида қурултой ўтказди ва унинг қўл остида 20 минг аскар тўпланди. Анвар пошо Туркия тахтига қайтиш учун кўп ҳаракат қилган эди. Энди эса Бухоро ва Туркистондаги эришайётган нтуқлари жқоридати орзусини амалга ошириш мумкин эди. Чунки Анвар пошо ^{Самарқанд} маркази бўлган Туркия, Афғонистон, Бухоро, Хоразм, Туркистон, Қозоқистон ва Шарқий Туркистон/Уйғуристон/ ни шўролар ва инглиз мустамлакачилари қўлидан озод қилиб, Туркларнинг Ислон давлатини ташкил этишга киришди. Аммо бизнинг назаримизда 20-йиллардаги тарихий ва сиёсий вазият бу вазифани амалга ошириш анча мушкул ва норазил эди.

1922 йил февраль ойига келиб Анвар пошо Қизил Армияга бир неча мартаба қақшатғич зарба бериб, бутун Шарқий Бухорода Шўро тузумини тугатди. 15 февраль куни Душанбани тулиқ эгаллаб уни узининг қароргоҳига айлантирди. 1922 йил февраль-марти учта шўро пойтахти Москва, Тошкент ва Бухоро "босмачилик"ни тугатиш ташвишида бўлдилар. РКП/б/ М.К.нинг сиёсий

бириси 1922 йил 27 февралдан 18-мартгача Бухоро ва Туркистондаги вазиятни беш марта муҳокама қилди. Шарқий Бухорода вазиятни яна шўролар боёлисига ҳал қилиш мақсадида 1,5 млн олтин сўм сарфлади, ҳарбий поездларда қизил аскарлар Бухоро томонга кела бошлади.

1922 йил май-июнь ойларига келиб қаршилик ҳаракати кучларининг шўролар тўғрисида бутун Урта Осиёда "босмачилик" ҳаракати қайта жонланиб кетди. Чунки бу ҳаракатнинг бошида Анвар турган эди. У Ферғона, Самарқанд, Хива ва Бухородаги кучларнинг Қизил Армияга қарши курашига раҳбарлик қилмоқда эди. ¹

Анвар пайшо ва унинг қўшинлари Қизил Армиядан Шарқий Бухородан бутунлай ҳайдаб чиқариб Шўро тузумини тугатдилар. Энди уларнинг олдида Ғарбий Бухорони ҳам озод қилиш вазифаси турар эди. Анвар Бойсун атрофларида турган пайтида махсус қўшинлари билан Бухоро Шўро ҳукуматининг маъсул ходими, халқчилар ҳаракатининг намоёниси Муҳаммад Маҳсумга мактуб ёборди. Унда Эски Бухоро атрофларида Шўро тазимига қарши исён кўтаришга ёрдам бериб, Мулла Абдуқаҳҳор қўшинларини ўз оталигига олиш тоғшириғи берилди. Қўрилган чоралар тўғрисида "Бухоро хумҳуриятининг ҳарбий нозир Абдулҳамид Орифов Риждувондан Бухоро томон йўл олган ва уни Сарангудда (Вобкент билан Бухорони соғлаб турувчи Зарафшон дарё-

1. А. Аюкеев. Интервенция и гражданская война в Средней Азии. Тошкент, 1959. 206-бет.

сидаги кўприк-У.Р./ кутиб турган Мулла Абдулқаҳдор билан учрашиб вазир Абдулқаҳдорга 2 та цулемёт, 6 минг инглиз фунти, ўқ-дорилар ҳадя қилди. Орифовнинг ўзи эса Шарқий Бухорога, Анвар пошпо хузурига кетди. Абдулқаҳдор имкониятни қўлдан бой бермай Бухоро шаҳрига ҳужум қилди. Унинг олтига дарвозасини қўлга киритиб большевикларни шаҳардан сиқиб чиқарди¹.

Муқилдин Маҳсум ҳам қаршилик ҳаракатига қўшилиб шўроларга қарши жангга киришди. Ғарбий Бухоронинг қариб барча қисми озод этилди. Исёнкор кучларнинг ғайрати туфайли Қарши орқали Анвар пошшонинг Ғарбий Бухорога кириб келиши учун имкон яратилди.

Лекин Шўро ҳукумати бунга чидай олмади. Москва ва Туркистон фронти Бухорога 1922 йил апрелдан катта ҳарбий куч ташлади. Асосий диққат Анвар пошшони тор-мор этишга қаратилди. РКП/б/ М.К. кўрсатмаси билан тажрибали ҳарбийлардан генерал Н.Е.Накурин, ундан сўнг А.П. Павловлар Бухорога етиб келдилар.

Саросимага тушган большевиклар ҳукумати вазиятни ўз ҳолида қолдириш учун Россия қўшинларининг Бом қўмондони С.С.Камёнов, партия арбобларидан С.Орзониқидзе, чекист Я.Петерс ва бошқаларни Бухорога юборди. Ҳатто Гёнуядаги /Италия/ халқаро конференцияга кетаётган Ф.Ҳужаевни В.И. Ленин Москвадан Бухорога

1. Амир Сайёид Олимхон. Бухоро халқининг ҳасрати тарихи. Тошкент, 1991, 23-24-бетлар.

кайтиб борди.

Ўқоридаги тadbирлардан сўнг 1922 йилнинг майидан бошлаб кизиллар янгидан тулдирилган аскарлар ва ҳарбий техника ёрдамида ғарбий Бухоровнинг катта қисмини, ҳумладан, Кармана, Нурото, Ғиждувонни эгаллаб олдилар. Шу қонли жанглар натижасида маҳаллий аҳолидан 511 киши шаҳид бўлди, 127 кўрбонни асир олинди. Кизиллар 3886 миллик, 11 минг патрон, 220 та от ва 1 замбаракни улжа олдилар.¹ 1922 йил июнидан бошлаб Қизил Армия Шарқий - Бухорога қараб ҳужумни бошлади. Шарқий Бухородаги ҳаракатларга 1-чи Алоҳида Туркистон отлик бригадаси ва 5-учки полк Бойсун-Ғайзиобод йуналишига, 8-отлик бригада эса Тармиз-Болжувон йуналиши орқали Анвар пошо қўшинларига қарши ёпирилиб ҳужумга утдилар. Бу ҳаракатларда аэроплонлар кучидан ҳам фойдаланилди.

14 июль кўни Регар ва Коратов кизил отрядлар томонидан ишғол этилди ва асосий зарба Душанбога берилди. Анвар пошо Афғонистон томонга чекинишга ҳаракат қилди. Лекин Болжувон яқинидаги 4 августдаги қонли жанг у учун охиричи жанг бўлди. Анвар пошо ва Давлатманоий жанг майдонида ҳалок бўлдилар.

Анвар пошо ўз мақсадига эриша олмасдан шаҳид бўлди. Чунки унга қарши қудратли Россия ва унинг таърибали армияси жанг қилди. Ҳатто у тиримлик пайтида большевик ташвиқотчилари қаримлик ҳаракати

1. "Красная казарма". 1923, № 5, 150-бет.

табрихдорларининг сонини камайтириш, кўрбонилар орасида парокандалик вужудга келтириш мақсадида 14 мартаба Анвар пошшо ўлдирилди, деб миш-миш тарқатдилар. Яна бир ҳақиқатни айтишга тўғри келади.: 1922 йил 18 майда РИП/б/ М.К... "Туркистон ва Бухоро ишлари тўғрисида" махсус қарор қабул қилиб, "Анвар пошшонининг ишларининг жосуси, Шарқ халқларининг душмани" сифатида кенг тарғибот қилишга келишилди. Коммунистлар ва шўро ташвиқотчилари бу ишни ҳам адо этдилар.

Анвар пошшонининг ўлими бутун Урта Осиёда миллий озодлик кураши ҳисобланмиш-қаршилик ҳаракати ривожига салбий таъсир кўрсатди. Улар орасида қарама-қаршиликлар ва парокандалик вужудга келди. Фарғона қаршилик ҳаракати раҳбарларидан биринининг "Туркистоннинг озодлиги Анвар пошшо билан баровар Болхувонда кўмилда"¹ деган сўзлари ҳақ эди.

Анвар пошшонининг ҳалокатидан сўнг 1922 йил августнинг ўрталарида Амир Олимхон Қобулда Урта Осиё қаршилик ҳаракати раҳбарларини тўплаб йиғилиш ўтказди. Қўнчиликнинг талаби билан Олимхон барча Урта Осиё қаршилик кучларининг бош қўмондонини этиб тан олинди ва 1923 йил баҳорида Шўроларга қарши янги ҳаракат бошлашга қарор қилинди. Шарқий Бухорога эса

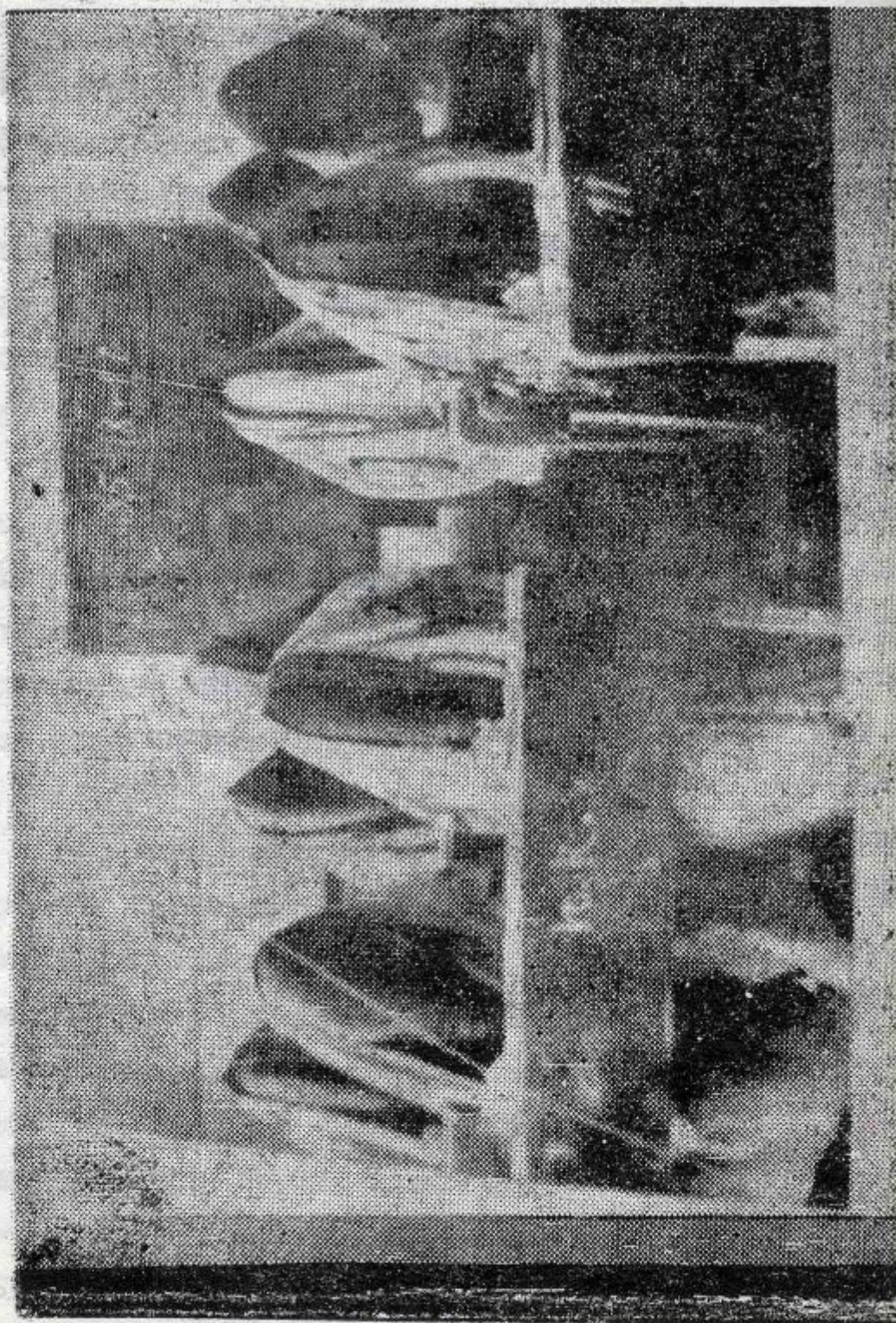
1. "Бухоро ҳақиқати", 1995 йил, 27 декабрь.

Салим пошшо бошлиқ этиб тайинланди. I

Шу тариқа Бухоро - кумхуретида қаршилик ҳаракатининг биринчи даври тугади. Қатъи талофотлар берилди. Лекин шўроларга ва большевикларга қарши кураш тугамади.

Хулоса қилиб шунга айтиш керакки, Бухорода мустақиллик учун курашнинг дастлабки биринчи даврида асосан тахтдан маҳрум бўлган Сайид Олимхон, Иброҳимбек, Давлатманбий, Анвар пошшо, Мулла Абдуқаҳҳор ва бошқалар раҳбарлик қилиб икки йил давомида қудратли большевистик давлат ва унинг армияси билан тент курашдилар. Бу жангларда, табиийки, минглаб беғуноҳ одамлар нобуд бўлди. Хўжалик бузилди. Зурариолар мустақил Бухорога йрдам берамиз деб бу муқаддас ўлжани оёқ ости қилдилар. Унинг мустақиллиги ноймол қилинди.

I. История гражданской войны в Узбекистане. Том II. Тошкент, 1970, 332-бет..

АХРОРОВА М. М.

Бухорода хотин-қизлар ҳаракати тарихидан

Шуро тузуми давомида, айниқса турғунлик йилларида миллатлар ўтмишини бир еклама ўрганиш, воқеаларни сохталаштириш ижтимоий фанларга салбий таъсир этган эди. Бундай ҳолат Ўзбекистон халқлари тарихини ўрганишга бевосита таъсир қилди. Маъмурий бўйруқбозлик тизми шароитида ўзбек халқининг тарихи иссиқ, коммунистик мафкура асосида еритилди. Мустақиллик, истиқлол шарофати билан жамиятимизнинг маънавий кифаси ўзгарди. Маънавият тушунчаси ҳудуд кенг маънога эга бўлиб, у халқнинг тарихини янада кўпроқ билди, ўрганиш билан ҳамбарчас боғлиқдир.

Ҳумхуриятимиз Президенти Ислам Каримовнинг қатор асарлари, рисолалари ва маърузаларида халқимиз, ота-боболаримизнинг ўтмиш тарихини, боғ маданиятини, урф-одатини чуқурроқ, кенгроқ ўрганишдек муҳим вазифа қўйилган. Бу вазифани бажариш, тарихчилар, барча ижтимоий фан вакилларида катта меҳнат ва сафарбарлиқни талаб қилади.

Ҳумхуриятимизнинг мустақиллиги миллий ва боғ маданий ўтмишимиз ҳамда қадриятимизнинг тикланишига ҳолат кенг йўл очиб берди. Ҳозир тарихимизга туғри

муносабатда бўлиш. асосли фикр ва тушунчаларга эга бўлиш кўп муаммоларга янгича. илмий нуқтан назардан ўндошини тақозо этмади.

Ўзбекистон халқлари тарихининг муҳим қисми ҳисобланган хотин - кизлар ҳаракати тарихини ўрганиш бугунги куннинг долзарб муаммоларидан бири ҳисобланади.

Ўзбекистонда, Бухорода хотин кизлар ҳаракатини ўрганиш 20 -нчи йилларданок бошланган. Ушанда бу ҳаракат тарихини ўрганиш мақсадида катор илмий - текшириш ишлари олиб борилган. 1927 йил 14 мартда партия марказий қомитети Ўрта Осиё бюроси хотин - кизлар озодлиги билан боғлиқ муаммоларни илмий жиҳатдан ишлаб чиқиш лозимлиги ҳақида қарор қабул қилди.

Қўрилган илмий-ташкилий тадбирлар натижасида бу масалани давр талаблари асосида ўрганиш бошланди. бироқ барча соҳаларни тез қамраб олиш анча қийинчиликлар тугдирди. Шунга қарамасдан хотин - кизлар ҳаракати масалалари илмий ва илмий оқмабон асарлар саҳифаларидан кенг ўрин ола бошлади. I

I. За пять лет. Сборник по вопросам среди женщин Средней Азии. М.-Л. 1925 ; С.Любимова. Как живут и работают женщины Средней Азии. М.-Л. 1925; В.Каспарова. Раскрепощение женщин Востока М.1925; Чачвани горят. Ташкент, 1931; А.Нуурат. Октябрь и женщины Востока. М. 1932; Д.М. Рудницкая Женщины Советского Узбекистана. Ташкент. 1939.

1950 - 80 йилларда хотин - кизлар ҳаракати
Ўзбекистон тарихшунослигида мустақил муаммага айланиб,
уни ўрганиш қатор тадқиқотларни кизга келтирди.^I

Уларнинг муаллифлари аксарият тарихчи ва фойласуф
олимлар, янги тошмида манбалар асосида ўлкада
хотин - кизлар ҳаракатининг бошланиши, давлат ва
партия сиёсатида унинг катта ўрни
эгаллаганлигини таҳлил қилганлар. Мазкур китоб ва
мақолаларда хотин - кизларни озодликка чиқариш, жамон
ишларига халб қилишдаги қатор қийинчиликлар эътироф
этилсада, уларда масаланинг бутун моҳияти ўша давр
мефчураси, партия кўрсатмалари ва талаблари

1. Сулайманова Х., Мельникова Б., Ершова Л.,
Таджиева Д. Женщины Узбекистана в социалистическом
строительстве. Ташкент. 1965; Шукурова Х.
Коммунистическая партия Узбекистана в борьбе за
раскрепощение женщин (1924 - 1929 г) Ташкент, 1961;
Шу муаллиф. Социализм и женщина Узбекистана. Ташкент
1974. Урманова Ш.И. Забота Коммунистической партии о
женском образовании в период Бухарской Народной
Советской Республики - Ученые записки Бухарского
Госпединститута, вып 10, Бухара, 1961. Мамедова Р.И.
Октябрь и решение женского вопроса в Узбекистане.
Ташкент, 1975. Пальванова Б.Г. Эмансипация
мусульманки. М. 1962. Хулдум - эначит каступление.
Ташкент, 1967.

доирасида кўриб чиқилган. Айни пайтда тадқиқотларда Бухорода хотин - қизлар ҳаракати билан боғлиқ масалалар ҳам ёритилган бўлиб, уларнинг очилишида ҳам шу камчиликлар намоён бўлган.

1990 йилларга келиб Ўрта Осиёда хотин - қизлар ҳаракати тарихини кенг ёритиш ва олимлар томонидан яратилган асарларни тақлил этиш, баҳо бериш, унинг тарихшунослигини яратишга эътибор қаратилди. Жумладан, Алимова Д. А. томонидан яратилган асар айниқса диққатга сазовордир.^I

Ушбу мақолада биз жумҳуриятнинг қадимги вилоятларидан бири ҳисобланган Бухорои Шарифда хотин - қизлар ҳаракати тарихи ҳақида фикр юритмоқчимиз. Бу ҳаракатнинг шакллари ва моҳияти ва асосий йўналишини кўрсатиш билан бирга мазкур масалани тарихий ҳақиқат асосидан очиб беришга эътиборни қаратмоқчимиз.

Инқилоб ва унинг ғалабасини мустаҳкамлаш учун кураш шiori остида қамалга оширилган тарихий вомукаммаллик, ноҳақликлар силсиласидаги мураккаб муаммолардан бири Бухоро хотин - қизлар ҳаракати тарихидир. Жумҳуриятимизнинг бошқа вилоятларига нисбатан Бухоро хотин - қизлар ҳаёти, турмуш тарзи бир мунча фарқ қилар эди. Бухорода ҳам ўтмишда феодал - патриархал муносабатлар ҳукм сурарди, хотин - қизлар уйда, хонармандчилик шўлаб чиқаришига жалб

I. Алимова Д.А. Женский вопрос в Средней Азии. История изучения и современные проблемы, Ташкент, 1991.

қилиниб, уларнинг фаолияти ва имкониятлари анча чеклаб қўйилган эди.

Октябрь тўнтаришидан сўнг большевикларнинг Россия ва унинг чекка ўлкаларида социализм қуриш дастурида хотин - қизлар масаласи алоҳида ўрин тутарди.

1918 йил 16-21 ноябрь кунлари Москвада бўлиб ўтган Бутунроссия ишчи хотин - қизларнинг I съездида В.И. Ленин хотин - қизларнинг тўла равишда озод бўлишлари ва ҳақиқатда ҳам эриклар билан ҳуқуқда тенг бўлишларини эътироф этса-да, амалда Туркистонда аҳвол бошқача бўлди.

Ўлкада хотин - қизлар ўртасида тарғибот ишларини олиб бориш мақсадида марказ ва унинг ҳузуридаги турли комиссиялар тузилди. 1919 йил нисбатида бу комиссиялар хотин - қизлар бўлимига айлантирилди. Бухоро Республикасида ҳам биринчи хотин - қизлар бўлими тузилди. Марказдан Туркистонга юборилган С.Г. Любимова, Л.А. Отмар - Штейн, Е.А. Шерешевская, Бубок, Звездина каби европалик фаоллар, маҳаллий хотин - қизлардан Марям Шарафуддинова, Хосиятхон Роҳатова, О. Акмедова, Н. Жураева, З. Измаилова, Н. Холматова, Саломат Маҳонгирова, Газизова, М. Мухоммадқонова билан биргаликда Бухоро хотин - қизлар бўлимида иш бошладилар. I

Хотин - қизларни озодликка чиқариш масаласида

I. История Бухари. С древнейших времен до наших дней.
Под ред. акад. И.М. Мухомнова. Ташкент. 1976. 248-бет.

Брекик хижатдан тенг хукукчилиги тэминлаш , уларни моддий ва рухий хижатдан қолоқлигига барҳам бериш вазифаси турар эди. Лекин бу соҳада бир ёкламаликка йул қўйилди. Чэкке улкаларда , хумладан Бухорода , асосий тарғибот ва ташвиқот ишлари кўпроқ рус аёллари ўртасида олиб борилади. холбуки улар мусулмон хотин - кизларидан сон хижатидан кам эдилар ва бундай ташвиқот ва тарғибот ишларга асосан ўзбек , тожик хотин - кизлари мухтож эди.

Мусулмон хотин - кизларига эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлиш, уларнинг руҳиятини урганиш талаб қилинар эди. 1921 йил 23 февраль БКП нинг I съезди ва 1921 йил 14 мартда Когонда бўлиб ўтган йиллоят мусулмон ишчи хотин - кизлар биринчи конференцияси қарорлари асосида ҳамда 1921 йил 18 июнь БКП МК Бухорода хотин - кизлар бўлими ташкил этиш туғрисидаги махсус қўрсатмаси билан хотин - кизлар орасида ташвиқот ишлари тезлаштирилди.¹

Когондаги хотин - кизлар конференциясида 344 делегат қатнашиб , актив жамоатчи Хосиятхон Роҳатова бир овоздан Бухоро Халқ шўролар Республикаси марказий хотин - кизлар шўбаси раиси қилиб сайланди.²

Шу йилларда озодликка интилаётган Бухоро хотин -

1. История Бухарской Народной Советской республики (1920-1924) Сборник документов. Ташкент, 1976, 430-бет.

2. "Совет" , 1967. 8- сон . 9- бет.

кизлари кўлга қурол олиб . халқ ҳокимиятининг
мудофасига отляндилар. Роза Назирова 1921 йил Октябрь
отлик дивизиясига разведкачи сифатида Бухоро
Ғиждувон , Нарпай atroфларида кишлокма - кишлок ёриб
муҳим маълумотларни йиғиб борган .

Ғотима Алиева санитар сифатида амир қўшинларига қарши
курашда иштирок этган . Саломат Жаҳонгирова 1921 йил
шарқ хотин - кизлар съездида , Роҳила Тўраева Тошкент
хотин - кизлар биринчи съездида , Самарқандда бўлиб
утган " Кўшчи " соъзининг I съездида Бухородан қилган
қилиб сайланганлар.¹

1922 йил 28 январда Бухорода мусулмон хотин -
кизлар уртасида ишлаш учун хотин - кизлар бўлими очил
туғрисидаги БКП МК нинг махсус қарори қабул қилинди.²
Шу қарорга асосан мусулмон хотин - кизлар бўлимлари
тузилди ва у ўз фаолиятини бошлади. 2 ой ўтгандан кейин
хотин - кизлар раиси Отмар - Штерйн РКП МКга ёзма
равишда доклад тақдим этди. Унда Бухорода марказ билан
бирга 4 та хотин - кизлар бўлимлари мавжудлиги. Бухоро
республикасининг ҳудудида хотин - кизлар бўлими тузиш
зарурлиги қайд қилинди. Афсуски, бу даврда
хумҳуриятининг ҳамма ҳойида хотин - кизлар бўлимини
тузиш имконияти бўлмади, чунки бу масалага муносабат
бир хил эмас эди.

1. "Бухоро ҳақиқати ", 1970, 10 март.

1. История Бухарской Народной Советской республики,
430 - бет.

Бу йилларда ТИФнинг марказий комитети қошидаги
яшчи айилар бўлими инструктори сифатида Бухорога
келиб, хотин - кизлар ўртасида иш олиб бorgan С.Л.
Аббасова шундай воқеани эслайди :

"Бухоро соғлиқни сақлаш бўлимига келган ,
параишига ўралган бир айли учратдим.. У шимгини бир
хона эшигини тақиллатди. Ким ? деб сўраганда , у
"мэн" деди шеклли . Ичкаридан " йуиол" деган жавоб
булди. Айл кайта ўз йулига кетди. Бу воқеа 1923 йил
июнида соқир булди "1 Бундай муносабат дақида Отмар
Штойн ҳам туюқлик беради:" Когонда чақирилган
биринчи хотин - кизлар мажлисига 20 нафэр ўзбек хотин
- кизлари йўл олди. Вокзалдан шаҳар клубигача ўзбек
айиллари тантинали юриб борди. Параишига ўралган ,
кўзларида бола , улар Когон кўчаларидан ўтдилар.

Ўртаси куни айилларининг арлари бирин -- кетин
бўлимига таъриф буюрдилар ва ўз хотинларининг қамоққа
олинганлигини хабар бердилар. Ҳақиқатдан ҳам Эски
Бухоронинг милиция бошлиғи айиллари қамоққа олинган
буюрук берганлиги маълум булди. " Отмар Штойн бу
вокзалдан кейин бирон ўзбек айли бўлимига ойқ босмас
кўрак , деб хис этгани ва бу масалада даъто қилганини
эслайди.² Бундан шундай хулосага келиш мумкиниси,
"инишлор" галабасидан мамнун булганлар ҳам, хотин -
кизлар ҳуқуқини поймол қилишни , уларга инсбатан сод -
фодааларча муносабатда бўлишни тарк атмаганлар.

1. Палезанова В. П. Қўрсатилган асар, 56-бет.

2. Уша война . 92 бет.

1923 йил 30 декабрда РИП МК Урт-а Осиё бюросининг йиғилишида махсус қарор қабул қилинди. Қарорда белгиланган 14 пунктдан 6 таси айнан Бухоро ва Хоразм республикасига тегишли эди. БХШР ва ХШШР хотин - қизлари маданий оқартув камиятини ташкил қилиш, унга маҳаллий зийлиларнинг хотин - қизлар юрмини жалб этиш, маҳаллий фонд ташкил этиш, бу йилларда улка сьезининг ўтказиш, хотин - қизлар бўлимини кадрлар билан тўлдириш каби муҳим чора - тадбирлар белгиланди..

1924 йил 26 февралда БИП МК ижроия б. ш. ш. "Бухоро хотин - қизлар ўртасида олиб борилган ишларни тақлириш нэвсидан" С. Г. Лёвинага докладини муҳокамга қилди. Бухоро хотин - қизлар ҳаракатида йул қўйилган камчиликлар, яъни қалин олиш, кўп хотинчилик қораланди. Маҳаллий хотин - қизлар молдий шароитини яхшилаш масаласи қўйилди.¹

1924 йил бошларида қўйидаги ишлар амалга оширилган эди: I январдан I апрелгача хотин - қизлар бўлими томонидан 8 маротаба умумий йиғилиш ўтказилди, унда 2325 хотин - қиз қатнашди. 44 маротаба рус ва уйғур хотин - қизлари мажлиси бўлиб унда 1700 киши қатнашди. Саводсизлиқни тугатиш мактабига 30 хотин - қиз жалб этилди. "Озод Бухоро" рўзномаси ўз сандиқларида мусулмон хотин - қизларининг ҳаётини ёритаб турди. Хотин - қизлар ўртасида иш олиб боришда актавлар йиғилишлари ўтказишдек иш формаси мақсадга мувофиқ.

1. История Бухарской Народной Советской республики.
442-бет.

натияжалар берди.

Феодалар хотин - кизлар бўлими ҳодимларининг энг яқин таянч кучларига айландилар. Хотин - кизлар ўртасида ишларнинг бу формасидан ташқари бошқа шакллари ҳам жорий этилиб улардан бири барча хотин - кизлар учун очилган махсус клублардир.

1924 йил 8 март халқаро хотин - кизлар байрами кунинда Бухорода биринчи марта " Шарқ хотин - кизларининг озодлик клуби " очилди. Митингда 1000 яқин мусулмон ва ерли яҳудий хотин - кизлар қатнашди. Клуб қармоғида меҳнат артели ташкил этилиб, унга 250 киши жалб қилинди. Клуб бошқармасига 10 хотин - киз сайланди. Шу кун 12 аёл паранжи ташлади.¹

Клуб қошида болалар яслиси ва консултацияси, саводсизликни тугатиш курслари, турли тўғарақлар ташкил этилди. Аста - секин клублар сони кўнайди. У ерда турли мавзуларда суҳбат, маданий - оқартув ишлари ташкил этили каби чора - тадбирлар ўтказилди. Клуб айниқса қўлоқ, иқтисодий тангликда қолган, моддий - маънавий жиҳатдан қийналган хотин - кизлар ўртасида катта обрў қозонди. Қазиги шундаки, ерли яҳудий хотин - кизлар ўртасида халқаро хотин - кизлар байрамини 8 март кунини нишонлаш, мусулмон хотин - кизлари ўртасида эса бу байрамни 8 мартдан кейин ҳам нишонлашни давом эттириш уқтирилди. Бунинг замирида мусулмон хотин - кизлари орасида кенг

1. История Бухарской Народной Советской Республики.
440-бет.

маданий-оқартув ишларини олиб бориш зарурияти ётарди.
нисбатан маърифатлироқ қисми деб ҳисобланди.

Бухоро Ҷумҳуриясида мусулмон хотин - кизлари
ўртасида таъғибот-тарғибот ишларини олиб бориш ўзига
хос хусусиятларга эга эди. Бухоро марказий хотин -
кизлар бўлими бу соҳада 3 асосий вазифани белгилади.

1. Ходималар тайёрлаш.
2. Иқтисодий озодлиқни таъминлаш ва меҳнатни
муҳофазаси қилиш.
3. Ҳуқуқий шароитни яхшилаш.

Республикада хотин - кизларни маданий
қурилишга, маорифга жалб этиш вазифаси долзарб тарзда
қўйилди ва қатор қарорлар қабул қилинди. БХСР
нозирлигининг " Иш билан банд бўлган хотин - кизлар
ўртасида кечки мактаб ва саводсизликни тугатиш
курсларини очилиш тўғрисида " 1921 йил 11-апрель буйруғи,
1921 йил февралда бўлиб ўтган БКПнинг V съезди қарори,
БХСР маориф нозирлиги ходимларининг I курултойи
/1923 йил март / ва 1923 йил сентябрда республика
Советларининг IV курултойи ҳамда 1924 йил 15- 19
январда бўлиб ўтган БКП 4 курултойи қарорлари шулар
қумласидандир. I

Хотин - кизларни маорифга жалб этиш борасида
турли хил услуб ва формалар жорий қилинди. Махсус

I. История Бухарской Народной Советской республики,
440- бет.

хотин - кизлар курси, мактаби, ташкил этилди. Хотин - булнинг кизлар клуби . " Иуколсин саводсизлик " жамияти фаолият кўрсатди. Айеликса, хотин - кизлар булгани саводсизлигини тутатил мактабларини ташкил этишда катта фаолият кўрсатди, аммо тарихчи олимлар хотин - кизлар булганининг бу соҳадати фаолиятини етарли даражада очиб беролмадилар.¹

Саводсизлигини тутатил билан бирга ўқитувчи кадрлар тайёрлаш масаласи наҳоятда муҳим эди. Шу мақсадда 1921 йил Маориф нозирлиги 6 ойлик кичик курслар очиб , Бухоро ва Чорқўйда хотин - кизлардан ўқитувчи тайёрлашга киришди . Октябрь номин /Собунгарон гузарада / мактабда шундай курслар очилди. 1923 йил охирида БХШда 21 та саводсизлигини тутатил курслари очилди. 12 тасига Эски Бухородан хотин - киз мусулмонлар халб этилди. 1924 йилда саводсизлигини тутатил курсларида ўқийдиган хотин - кизлар сони 130 тага етди .²

Маориф нозирлиги ишининг энг кийин томони хотин - кизлар таълими эди. Бу ишда етарли тахриба ҳам, катий режа ҳам, тизим ҳам йўк эди. Саводсизлигини тутатил мактабларига кетнаган ёлғиз аёллар , савод урганиш ёшидан ўтиб кетгани учун , уларви мактабда

1. Д.А. Алимова Курсатилган асар.84-бет.

2. Ш.И. Урманова , Завота Коммунистической партии о женском образовании в период Бухарской Народной Советской республики. Учение записки БГПИ . Випуск 10, 1961, 141 -бет.

тутиб туриш қийин эди. Оқибатда 1924 йилда ўзбек қизларининг кам сонли таълим тизими билан камраб олинганди.¹

Шундай қийинчиликларни енгиб, саводсизликни тугатиш ва ўқитувчилар тайёрлаш курсларини битириб, биринчи муаллима деган шарафли касбга эга бўлган хотин - қизлардан Бухоро шаҳридан Обида Саидрахмодова, Бибибекупова, Ханифа Тантошева, Фотима Муллоева, Фотима Нисозова, Саломат Жаҳонгирова, Ромитташ Шамсия Бакоева ва бошқалар шаҳар ва қишлоқ мактабларида ҳар қандай қийинчиликларни енгиб, халқ ўртасида маориф нурларини таратганлардандир². Маҳаллий қизларни ўқишга жалб этиш мақсадида хотин-қизлар мактаби ташкил этилди. Хотин - қизлар мактаби 1921 - 22 ўқув йилида 2 та бўлиб, 1924 йилда уларнинг сони 7 тага етди. Бухоро шаҳрада ташкил топган биринчи шуро мактабларида эркаклар қатори Ҳадия Бекмуродова, Обида Саидрахмодова, Ханифа Тантошевоналар дарс берганлар.³

1921 йилда Москвада Бухоро маориф уйи ташкил қилинди. Бундан мақсад Бухоро республикасининг кўпчилик маорифчи кадрлар билан таъминлаш эди. Унда ўқиб учун

-
1. Шухрат Гойибназаров. Ижтимоий ривожланиш сабоқлари. 20 йиллар таҳлили. Тошкент, 1994, 157 бет.
 2. "Бухоро ҳақиқати", 1968. 3 март.
 3. Раҳмонов Н.М. Бухорода совет маданиятининг тарқалиши (1920-1924) Ученые записки БУИИ, выпуск 10 Бухара, 1961, 26 бет.

22 маҳаллий ўзбек хотин-қизлари ёборилди. Бу тадбир Бухоро хотин - қизлар ҳаётида катта бир воқеа бўлди. Шунингдек, Москвадаги Шарқ меҳнаткашлари Коммунистик университетига Бухородан 10 та қиз ўқишга ёборилди.¹ 1925 йилда Бухорода педагогика билим йрти очилиб, биринчи даврда унда 50 нафар қиз ўқишга жалб қилинди. 1930 йилда ташкил топган Бухоро Давлат педагогика институтига биринчи бўлиб қабул қилинган ўзбек қизларидан Атоева Хатича, Алимова Хадия, Ражабовна Хосият, Бакоева Саодат ва бошқалар бор эди.

1924 йил 31 августда ЕКП нинг 4 Бутун Бухоро Советлари курултойига берган ҳисоботида хотин - қизлар ўртасида олиб борилаётган ишлар масаласида алоҳида тўхталди. Хотин - қизлар бўлимининг иши суст бораётганлиги, Кармана, Карки, Чоржўй, Қоронда шундай бўлимлар очилганлиги, бироқ жойларда иш жуда секин олиб бораётганлиги қайд этилди.² Хотин - қизлар марказий бўлими олдида турган асоосий вазифа оналик ва болалиқни муҳофеза этишдан иборат эканлиги уқтирилди.

Хотин - қиз мусулмонларнинг озодлиги учун курашнинг биринчи даври 1918-1924 йилларни ўз ичига олади. У хотин - қизлар бўлимлари тузилгандан ўрта

1. История Бухары, 249 бет. Нуруллаева М. Хотин - қизларни маданий ва сийсий жиҳатдан тарбиялаш." Совет мактаби", 1971, 3-сон, II-12 бетлар.

2. История Бухарской Народной Советской Республики, 186-бет.

Осиёда миллий - давлат четгараланишигача давом этди.

Ўрта Осиёнинг бошқа жойларига нисбатан Бухоро ва Хоразмда хотин - кизлар ҳаракати ўз моҳияти ва суръати билан бироз фарқ қилар эди. Бу жойларда мазкур ҳаракат 1923-24 й авт олди. Туркистон республикасида эса бу вақтга келиб ҳаракат бошланғич даврини ўтаган эди.

1925 йил 6-8 февралда Бухоро шаҳрида бўлиб ўтган Ўзбекистон Компартиясининг биринчи съезди хотин-қизлар масаласига алоҳида эътиборни қаратди.

"Хотин-қизлар орасида ишлаш тўғрисидаги" резолюцияда камчиликлар танқид қилинди ва бу масалага жиддийроқ қараш таланди. Шунингдек, хотин - қизлар орасида ишлаш тўғрисида аниқ тадбирлар ишлаб чиқилди. Ўзёзда 25 эёл қатнашди. Жумладан, Бухоро хотин - қизлари бўлимидан Хосият Роҳатова съезд президиумига сайланди ва Бухоро хотин - қизларининг 3,5 йиллик фаолияти ҳақида ҳисобот берди.¹

1925 йилда Ўрта Осиё ва Бухоро хотин - қизлари ҳаракати тарихида иккинчи давр бошланди. Бу давр улар ўртасида жиддийроқ иш олиб бориш, айниқса овул - қишлоқ жойларда, тўпланган тажрибаларга таянган ҳолда янги иш шакллари қилириш асосида ўтиши лозим эди.. 1925 йилда Эски Бухорода Мешерякова бошлиқ хотин- қизлар армияси тузилди, штаб ҳар бир уездга ўз вакилларини юбориб советларга сайлов, ер ислохоти бўйича

1. Ўзбек Совет энциклопедияси. Ташкент, 1980, 14-жилд.

514 - бет. История Бухари, 249 бет.

маълумлар ўтказган. Штаб ишида барча районлардан вакиллар фаол қатнашганлар. Жумладан : Вобқенглик Ёахронгирова, Пешкулик Абдуллаева, Қоракўллик Шамсуддинова, Эски Бухородан Тошқиддинова, Қарманадан Назарова ... эрк ва эиё учун курашганлар. Уларнинг фаолияти " Бухоро ахбороти", " Озод Бухоро", " Бухоро пролетариати" рўзмаларида ёритиб берилган.

Хотин-қизлар озодлик тарихида "Хужум" муҳим босқичдир. "Хужум" фақат паранки - чочвошгагина эмас, балки эски феодад тартибларга ҳам қарши қаратилган эди. Ўзбекистон шароитида маҳаллий хотин-қизларни "ичкари" қуллашгидан озод қилиш, уларни ўтмишнинг жirkanч қолдиги - паранкидан қутқариш муҳим вазифа бўлиб турар эди.

1927 йил январида Ўзбекистон Республикаси Марказий Ижроия Комитети хузурида "Хужум" комиссияси тузилди. Комиссиянинг вазифаси меҳнаткаш ўзбек хотин-қизларини ҳуқуқий тенглаштириш, уларнинг турмушини яхшилаш ва ишга қойлаштириш соҳасида конкрет тадбирларни амалга оширишдан иборат эди. 1927 йил "Хужум" кампанияси йили деб эълон қилинди ва Бухорода ҳам уни ўтказиш вилоят комиссияси тузилди. Бу комиссия округнинг бир катор район ва қишлоқларида иш олиб борди. "Хужум" ҳаракати 1927 йил 8 мартни байрам қилиш кунларида ўзининг энг юқори босқичига кўтарилди.

1. "Бухоро ҳаракати", 1968, 5 январь.

1927 йил 8 март Регистонда "Хукум" шiori остида паранжи ташлаш митингига кўп хотин - кизлар тулланиди. Актив хотин-кизлардан Таштошева, Мирзаева, С. Шариповалар сузга чиқиб, хотин - кизларнинг паранжидан қутулиб, ижтимоий ҳаётга қадам қўйиши тўғрисида фикр иритдилар. Биринчи бўлиб паранжи ташлаган хотин - кизлардан Н.Холикова, Латифзонова, Н.. Жураева, Бекназарова, Шамсия Шокирова, Файзи Раҳмонова ва бошқалар дугоналарини янги ҳаётга чорладилар.¹

Шу йил 200 га яқин хотин - киз паранжисини ташлади. 1928 йилларда паранжи ташлаш митинглари Бухоро вилоятининг шаҳар ва қишлоқларида гузарларнинг катта ҳовлиларида бўлиб ўтди. Зумидан, Шофирконда биринчи бўлиб паранжи ташлаган Сунна Саломова, Барчина Ҳайдарова, Улфатойи Бекназарова, Вобкентлик Лебисахон Тожиёва, Тусихон ая, Темирова, Гиндуванлик Уриной Абдуллаева, Райхон Бўронова, Муродова, Сафарова, Урокова ва бошқаларнинг номини кўнчилик биларди.²

1. Холикова Н. ва Жураева Н. лар билан шахсий суҳбат материаллари, 1977 йил мартда ёзиб олинган..

2. "Бухоро ҳақиқати", 1927, 4 апрель.

1927 йил октябрь кунларида минг киши, 1929 йилнинг бир неча ҳафтасида паранжи ташлаганлар сони 8 мингга етди.

"Хушум" камчилиги ва ҳатолардан холи эмас эди. Бу ҳаракатда омма ўртасида тушунтириш, инжонтириш ишлари олиб бориш урнига режаларни маъмурий йул билан, буйруқ ва зўрамонлик билан амалга ошириш қоллари қо берди. Баъзи партия ячейкалари ва совет органлари буйруғи билан паранжи ташлаш ҳақида қарорлар қабул қилинди. Ҳатто хотин-қизлар бошидан паранжи тортиб олиш учун милиционерлар юборилди. Баъзи қойларда қизларнинг мактаб ва клубга паранжиде келиши ман этилди.¹

Паранжи ташлаш муддатини суғий равишда қискартириш қоллари ҳам қо бердиким, буни партия марказком қотиби А.Иқромов алоҳида таъкид қилган.²

1927 йил 8 март Бухорода савдогар Хидоят уйида паранжи ташлаш бўлди. "Биз, — деб ҳикоя қилади Қосимова Шарофат, — паранжи ташлашдан олдин ўзимиз қора материаллардан узун камзул тикдик, устидан катта сўзана ёндик, кейин паранжи ёпишиб бордик. Бизлар ўзимиз ташлаганимиз дуқ, ҳар биримизнинг бошимиздан

1. Хушум-значит наступление. Ташкент, 1987, 34-бет.

2. Акмал Иқромов. Танланган асарлар. I том, Тошкент, 112-бет.

паранжи олиб ташланган.¹

"Хужум" кампаниясининг қатолари қўнғина хотин-қизларнинг фожиаи равишда қурбон бўлишига олиб келди. Ғиждувонлик Хурсандой Отаева, Зухро Саидова, Савраной, Қонимехлик Нуссаяхон Турақонова, Олмагул Пардаева, Қароматовалар, Шофирқондан, Бухоро шаҳридан Турсуной Бўронова, Аҳмад Муродова, Султонова хотин-қизлар озодлик ҳаракатининг қурбони бўлдилар.

"Озод Бухоро" 1928 йил 16 майда хабар берган эди: Қармана район Орик қишлоғида паранжи ташлаган Қароматойни эри Даврон Сафо бир уйга қамаб, шу қадар урдики, маълуманинг баданида соғ қолган жойи йук, у мажруҳ бўлиб озодликка етди.²

Латифонова Хужабон кўчасида жойлашган 8 ойлик ўқитувчилик курсини битириб, 3 ойлик хотин-қизлар бўлими курсида ўқиган. Шундан сўнг Ғиждувонда ва Қизилтепада боғча мудирли бўлиб ишлаган, кейинчалик Қизилтепа райкоми қошадаги парткабинетда, Самарқанд шўъбакашлик фабрикасида ишлаган. Кечкурунлари хотин-қизларга дарс берган. "Биз ҳаммамга борадиган йўлдаги уйда яшар эдик, - деб эслайди у. - 1927 йил 8 мартда ҳаммамга кўп хотин-қизлар бордик, лекин ҳаммамда гўё уяштирганлар. Келгуси йили ҳам шундай аҳвол бў берди. 21 айл ҳуссия йўқиди. Ҳаммамчилар ҳаммакка олинди.

1. Шахсий суҳбат материаллари. 90 ёшлик Қосим қизи ахбороти. 1996 йил ноябрь ойида берилган.

2. "Бухоро ҳақиқати". 1968, 20 сентябрь.

Паранжисиз чиққанимда онам бош пичоқ олиб орқамдан
чошганлар, бузим эса дэвордан утиб мени
кутқардилар¹ Назокат Хураева у кунларни шундай
котирилайди: "1927 йил 8 мартда Регистон митингида
катнашдим. Паранжи билан минбарга чиққанимда ҳамма
кизикиш билан менга қаради. Хаяжон билан ҳаммани паранжи
ташлашга дэъват қилдим. Аёлларни курсларга қатнашишга
шайо этиш, мажлисларга қатнаштириш билан шугулландим,
Бухоро район хотин-қизлари уртасида иш олиб бориш
тошхириги билан Шергирон, Гала-Осиё, Лошада тарғибот
ва ташвиқот ишларини олиб бордим"². Биз Назокат
Хураеванинг хонадонида бўлдик, яшаган уйи сира ҳам
санитар-ия-гигиена талабларига жавоб бермас эди. Узи
касал ҳолатда ётган эди. Шунга қарамай биз билан
суҳбатда бўлди, ҳукумат томонидан тақдирланган
ёрликларни бизга кўрсатди. Собиқ совет даврида озодлик
учун биринчилар қаторида курашган, аҳоли уртасида
ташвиқот ишларини олиб боришга актив қатнашган аёллар
шундай ахволга тушдимиз? деган хаёл билан қайтдик.

"Ҳужум" даврида содир бўлган нохушлик ва фожвалар
собиқ совет тизимининг улка хотин-қизларига нисбатан
муносабатини яққол кўрсатади. Шиддат билан олиб
борилган "Социалистик ўзгаришлар" мусулмонларнинг энг
яқин урф-одатини, ўзбекча гурури, хотин-қизларнинг
иффатини кўп ҳолларда поймол қилишга олиб келди.

1. Латифзонова билан шахсий суҳбатда ёзиб олинган. 1977,
7 март.

2. Назокат Хураева билан суҳбатдан. 1977, 7 март.

1928 йил 1 мартда бўлиб ўтган Ўз КП МК Пленумида Халқ комиссарлар раиси Ф.Хўжаев халқаро хотин-қизлар куни 8 март тўғрисида барча ўлка Исроия комитетларига махсус кўрсатма борди. Хотин-қизларнинг маданий-маданий савиясини ошириш соҳасида аниқ чора-тадбирлар кўришга чақирди. 1928 йил 5 июнь Ўз.ССР. ХКС Ўз фонидан хотин-қиз меҳнаткашларга хизмат қилишга 23005 сўм сарф қилиш учун ажратди.¹

Иқтисодий чора-тадбирлар энг муҳим воситалардан бири эди. айти пайтда бу ҳаракатлар хотин-қизларни иқтисодий жиҳатдан тўла муҳофаза эта олмади. "Хужум"дан кейин паракчи ташлаган қиз-жувонларни ҳақорат қиладиганлар учун махсус қонун қабул қилинди ва жойларда хотин-қизларни ҳимоя қилиш учун ёшлардан ихтиёрий жанговор отрядлар тузилди. Эндиги вазифа хотин-қизларни ишлаб чиқаришга жалб этишдан, уларни сиёсий ва иштаб чиқариш активлигини таъминлашдан иборат эди.

1925 йил июнь ойида Республикада хотин-қизлар меҳнатини ўрганиш ва яхшилаш мақсадида комиссия тузилди. Уша йилнинг ноябрь ойида Бухоро вилоятида, вилоят уезд комиссияси тузилди. Мамлакат бўйлаб кенг индустриаллаштиришга ўтилган вақтда бошқа вилоятлар қатори Бухорода ҳам саноат корхоналари, артеллари қурилиб, маҳаллий хотин-қизларни ишлаб чиқариш тармоқларига жалб этиш мақсадида шарт-шароит вужудга

¹Палванова .Б. Кўрсатилган асар. 180-бет.

калтиришга ҳаракат қилинди. 1925 йилда Когон шаҳрида биринчи хотин-қизлар артели ишга тушди. Ушбу йилнинг ўзида Бухорода клуб қошада хотин-қизлар тикувчилик артели очилди. Унда 10 та хотин-қиз ишлар эди. 1926 йил охирида яна бир шундай тикувчилик артели очилиб хотин-қизлар сони 95 тага етди. 1926 йилнинг охирида ўз ишини бошлаган "Қизил хотин-қизлар" тикувчилик артелида 154 хотин-қиз ишлади. 1927 йилда ипак йигирув фабрикасининг очилиши хотин-қизлар ҳаётида катта воқеа бўлди. 1929 йилнинг феврал март ойида 500 нафар ўзбек хотин-қизлари фабрикага ишга қабул қилинди. 1929 йилда ташкил этилган "Озод замон" туқимачилик артелида 40 та қиз меҳнат қилди. 1929 йилнинг охирида очилган тикувчилик фабрикасида ярим йилда хотин-қизлар сони 350 тага етди. Октябрь 10

Йиллиги шиллакашлик фабрикаси ва "Ф.Хўжаев", "8 март", "Қизил шарк" артеллари ишга туширилиб хотин-қизлар жалб қилинди.¹

Иккинчи беш йилликда Бухоро шиллакашлик фабрикасидаги ишчиларнинг 65,9 фоизи хотин-қизлар эди. Шиллакашлик фабрикасининг биринчи ишчилари Райхон Қодирова, Мақфират Яхёева, Муродова ва Султоновалар эдилар.² 20-йчи йиллар охирида эёллар корхонасида ишлаган

1.История Бухары . 254-бет.

2.Зарипов А.З. Бухоро областининг саноати тарихидан.

Уенге записки БЭИИ. вып. 10. Бухара. 49-бет.

Н.Холиқова кундай хотирлайди: "8 март" эртасига раис юзлаб тайинландим.

Биринчи кунларда 10 киши яшайди, кейин уйма-ўй
приб, хотин-қизлар ўртасида таъинлот юргизилди. Неҳоят
эртаси катташиб кетди. Кун хотин-қизлар 93
таъаббуслари билан чиқдилар. Ёшдуронлик Уриной
Абдуллаева /уезд хотин-қизлар бўлса мудир /
хотин-қизларни ижтимоий фойдали меҳнатга жалб қилди,
хунармендчилик эртаси тузати тақлифи билан чиқди.
Ёшдуронда "Қувват" тикувчилик эртаси таъинлот топди.^{"2"}

Афсуски, у пайтларда хотин-қизларнинг оғир меҳнати
меҳнати жуда оғир эди. Хотин-қизлар меҳнатини муҳаббат
қилиш вазифаси фақат қорғода бўлиб эмалда бажарилимас
эди.

20 йилнинг иккинчи ярмида хотин-қизларни эмалда
озод қилишнинг муҳим омили ер-сув ислохотини ушбу
билан боғлиқ эди. Ер ислохоти донишманд
чиқаришган декретлар исботида хотин-қизларга ер-сувнинг
эркиклар билан теги қолди фойдаланиш ҳуқуқи берилди.
Афсуски, қишлоқ эёлларига эҳтиётчан экин ери танас
дарajasида эмас эди. Қишлоқ эёлларини саводсиз, кўп
масалаларни тушунайдиган, донин ўринсиз ҳулосалар
шундай ҳолатга олиб қолди.

Қишлоқ ҳуваиятини жамсалавтирли дарида дохил
хотин-қизларни ижтимоий жиҳатдан озод қилиш учун кураш
давом этди. Хотин-қизларни қолхос жамс чикаришига

1.Холиқова Н. билан шахсий суҳбат. (1977, 7 март).

2. "Ёшдурон ҳақиқати", 1963, 29 сентябрь.

спортини, ташкилотчи ва ташаббускор айёллари эвазига, бригада бошлиғи, колхоз раисларининг ўринбосарлари ва раислиги вазифасига кўтаришга эътибор қаратилди. Бухорода колхозлаштириш ҳаракатига биринчилар қатори қўшилган айёллардан колхоз раиси Назокат Хўраева, Улфатбиби Бекназарова, Тожинон Тўраева, Раҳима Назарова, Сунна Саломова, Барчинон Хайдарова, Зайнаб Омоновани кўрсатиш мумкин. Бухоро хотин-қизларини иқтисодий ишлаб чиқариш, халқ ҳушалигининг турли соҳаларига жалб этилиши жуда қийинчилик билан амалга оширилган бўлса ҳам, хотин-қизлар ўз билимларини ошириш ва иқтисодий-сиёсий ҳаётда бевосита қатнашиш йўлида шахдам қадам ташладилар. Тошкент, Москва ва бошқа шаҳарларга бориб турли мутахассисликни эгаллаб, Бухорода фаолият кўрсатдилар. Зибил хотин-қизлар Икромова, Робия Тўлаевна¹ халқ хизматида бўлдилар¹. Бухоро шиллакашлик фабрикаси ишчилар комитетининг раиси Расулова, "Бухоро пролетари" газетаси ишлаб чиқариш бўлимининг мудириси Ҳасиба Носир кизи, босмахона ишчиси вақтив муҳбир Зумрад Умарова ва бошқаларнинг номлари ва суратлари "Бухоро ахбори", "Соод Бухоро", "Бухоро пролетари" саҳифаларида ўша кезларда тез-тез чиқиб турган.²

Қишлоқ айёлларидан бири бўлган Шамсия Бақоева Рометиндаги Кучкумар қишлоғидаги мактабларнинг бирида ўқитувчилик қилар эди. У қишлоқда 30-йилларда яшар

1. Бухоро илмий ўлим музейи материаллари.

2. "Бухоро ҳақиқати", 1966, 3 январь.

аянчли эканлигини, мактабларда - уқув куруллари
 етишимсизлиги сабабли доска ўрнига курук тахта, бўр
 ўрнига қора қўмир ишлатганлигини ҳикоя
 қилади.¹ Фахрий, 1933 йилларда Рометандаги Ленин номи
 /Хосирга Фирдавсий/ мактабиде иш бошлаганлиги, Тошмачит
 қишлоғида зиёлилар сопи ҳудда камчилигини аслайди.
 Ёқорида номлари зикр этилган зиёли хотин-қизлар
 ижтимоий-сиёсий ҳаётимизнинг энг қайноқ соҳаларида
 меҳнат қилиб жасорат кўрсатдилар. Озодлик гулини
 ҳидлашга оланган бу авлод буюк ижодий меҳнат ва ўлкан
 курашнинг катта йўлини босиб ўтди.

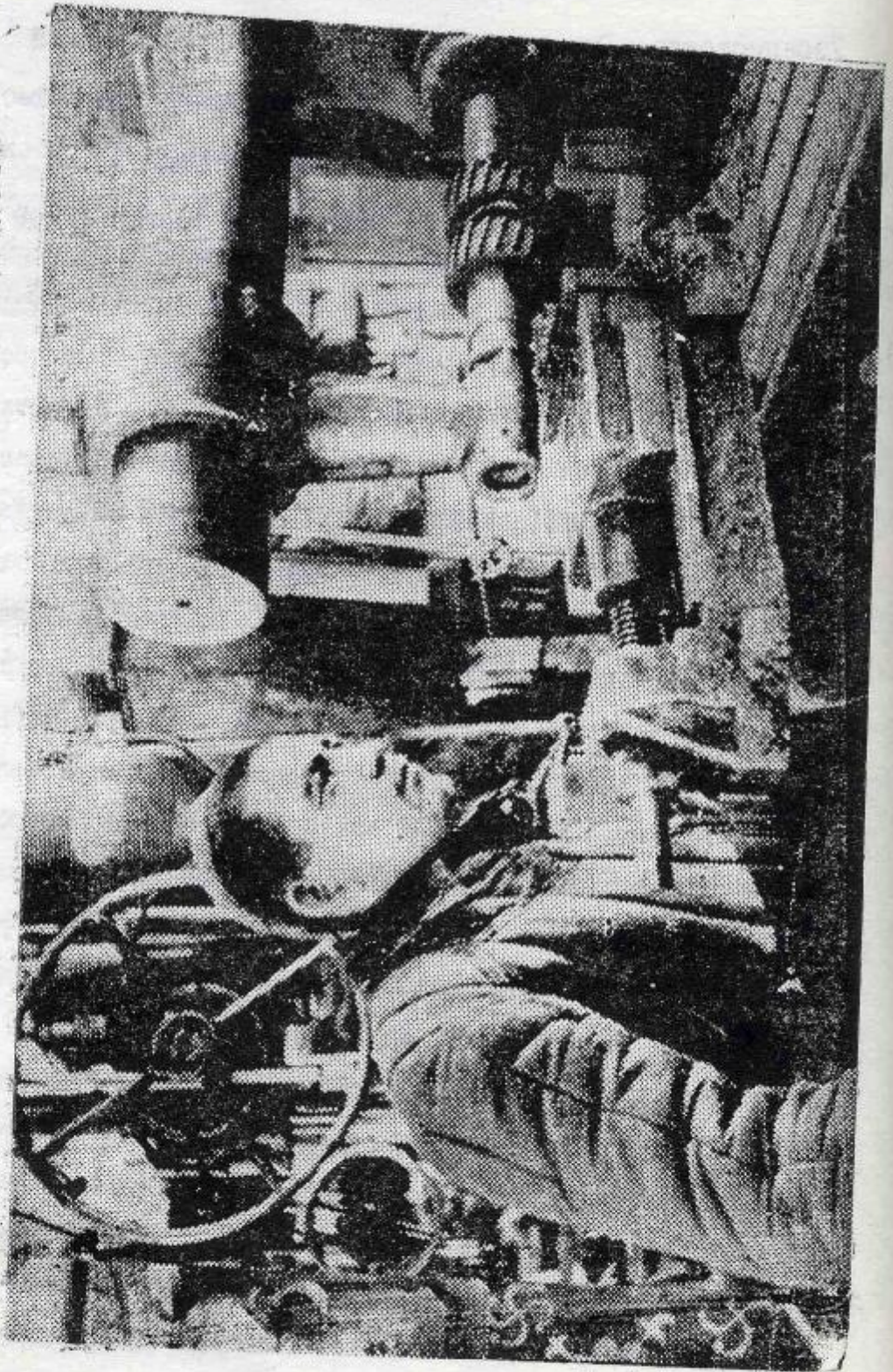
Бироқ, хотин-қизларнинг халқ ҳўжалигининг турли
 тармоқларига жалб қилинган масаласи тантанавор
 ракамлар келтирилиш билан чекланди. Хотин-қизлар
 саноатини, ир тармоқларига жалб қилинган
 этарди, ёхуд "Қишлоқ ҳўжалиғида хотин-қизлар асоси
 куч", - деган шiorлар ташланган эди. Улар қишлоқ ҳўжалиғи
 ишларининг ярмидан кўпини баъариб келдилар. Қазирани
 қўш нурлари остида қўйиб, қуя бўйи кетмон билан меҳнат
 қилганлари сир эмас. Афсуски, хотин-қизлар меҳнатини
 муҳофаза қилиш вазифаси фақат қогозда бўлиб, амалда
 баъарилмас эди. Хотин-қизларни саноатнинг оғир
 тармоқларига жалб этиш шарт эмас эди, балки оғир касблар
 аёлнинг иши эмаслиги. Бундай касбларнинг эркекларга хос
 эканлиги биронта адабиётларда ҳам таскилланмагач
 эди.² Уларнинг меҳнатини муҳофаза этиш, маданий

1. "Бухоро ҳақиқати". 1987, 7 март.
 2. Алимова Д.А. Кўрсатилган асар, 82-бет.

сўрашнинг оширишга ҳам эътибор етарли бўлмади.
Кўчин-кичаларнинг озодлиги, уларнинг эркаклар билан
таърифида таъминлаш, раҳбарлик лавозимларига кўтарил
собида маърифат чўқиб қолган ҳам то берди. Бухоро
хотин-кичалар ҳаракати тарихини урганлар эканми, бу
сўрадаги бир томонлама қараш, ёндашнинг алоҳида қайд
этилмоқда. Кўн факт ва воқеалар партия кўрсатмалари
асосида ютуқни таъминлади. Исом дўшанинг кўра
кўришган вакиллари ҳақорат қилинди, уларга тўқнашлар
қилинган. Бу курашда қалок бўлган хотин-кичаларнинг
асосий эътибори қилиб руҳонийлар кўрсатилди. Бундай
қарашнинг исботи маълумки мамлакатимизда ушбу йиллар
давом этган ҳукумат коммунистик маъшури . маълумки
шароити билмасдан маълумдан турли бошқариш ва
бошқа одамлар сабаб бўлса ҳам, аниқ маълум даражада
маълумки шахслар 93 мингга - лавозимларидан ажратиб
қўйилди. шунинг учун мусулмон ўшар хотин-кичаларнинг
қўни ҳос. руҳиятини, қадриятларини унутиб қўйди. р.

Бугунги мураккаб ҳаётда биз 93
қадриятларимизни тилан ҳаётини эришдик, маълум
ушбу одамларимиз, аниқларимиз 93 қолган давом
этилади. Бу сўр маълумки . ҳаётини 93 исбот билан
қилиб, бу сўр маълумки тўр маълумки, маълумки
тоғини маълумки. Бухоро хотин-кичаларнинг иштиро
сари қилган ҳаракатлари тарихи кўр қилинган
қилибди . шунинг учун урганларимиз қараларимиз маълум
қилинган. Уларни билан. ўрганган, қўни билан қилиб
таърифлари билан қилибди - бу таърифлар.

Ўзбекистонда, Бухорода хотин-излар ҳаракати илмий муаммосини тарих фанамизда нисбатан яхши ўрганилган мавзулар қаторига кириши учун барча имкониятлар мавжуд. Бу имкониятларни тез ва тула ҳажмда ишга солиш тарихчи олим ва олималарнинг бурчида.

СИРОЖЕВ О. С.

Бухоро саноати фашизмга қарши уруш йилларида

1941 йил 22 июль. Бу кунни бутун инсоният машғум кун сифатида эсга олади. Худди шу кун немис-фашист босқинчилари собиқ СССРнинг ҳарбий чегараларига хиёнат-корона бостириб кирди. Мамлакатнинг барча қудудлари сингари Бухоро вилояти ҳам халқ ҳужалигини ҳарбий изга қўчириб, тез фурсатда фронтни таъминловчи улкалардан бирига айланди. Урушнинг биринчи кунларида-ёк ҳамма жойларида бўлганидек, Бухоро вилоятида ҳам душманга қарши митинг ва намойишлар бўлиб ўтди.

1941 йил 23 июлда Когон ёғ-мой заводида кўп мианг кингалик митинг бўлиб ўтди. Митингда сўзга чиққанлар душманга қарши курашни ташкил қилиш ва ғалабани тезлаштиришга ҳисса қўшмоқ учун ишлаб чиқариш ҳажмини икки - уч баробар ошириш ташаббуси билан чиқдилар. Когон паровоз депосидаги 19-339 сонли паровоз машинистлари Кляшев ва Ғуковлар паровозни таъмирлаш ишларини тула бахаришларини, олдин бу иш билан шуғулланувчи усталарни эса ишдан озод қилиш ташаббуси билан чиқдилар. Бу ташаббус бутун депога ёйилди. Токарлик цехи илчиси Троник иккита дастгоҳда ишлаб бешлаб, деиний иш нормасини 5 бараварга оширди.

Когон Ёг-мой заводда ҳам ишчилар кўпроқ маҳсулот ишлаб чиқариш орқали галабага ҳисса қўшиш мумкин дёб ҳисобладилар. Корхона 1941 йилда 6 ойлик режани муддатдан олдин утдилаб, уруғлик чигит саралан режасини 119 фоизга, Ёг ишлаб чиқаришни 113 фоизга бажарди ва йил охиригача Қизил Армияга 1,2 тонна Ёг беришни ўз зиммасига олди.

Бухоро оёқ кийимлар фабрикаси jamoasi ҳам ҳарбийлар учун маҳсулот ишлаб чиқаришга утиб, ярим йиллик режани 115 фоизга бажарди. Жуда катта ватанпарварлик таъаббуси Когон темир йўл хотин-қизлари томонидан ухлатилди: 1941 йил 10 июлда Когон темир йўлидаги юзта хотин-қиз тез фурсатда татлиқ тузатувчи, токар, пармолловчи, вагон устаси, алоқачи, вокзал навбатчиси касбини ўрганиб, фронтга кетган эркекларнинг иш ўринларини эгалладилар.

Бухородаги саноат корхоналарида ишчилар соғи ўз бекалари ҳисобидан ортиб борди. Қисқа вақт ичида жуда кўп аёллар саноат корхоналарига ишга жалб қилинди. Партия XVI съезди номли фабрикасидаги II аёл, "ВЛКСМ XX - йиллиги" номли фабрикадан 8та аёл механик касбини оғаллаш таъаббуси билан чиқинди. Бухоро пахта тозалаш заводи ишчилари Борисова ва Хломовадар слесарлик ишларини бажара бошладилар. Жумладан, "Партия XVI съезди" номли фабрика ишчиларидан Федорова бошлиқ цех режани 198,5 фоиз, Федякина бригадаси 181,6 фоиз, Вальдина цехи 184,7 фоиз қилиб бажаргандар.¹

1. История Бухари. Ташкент, 1976, 85-бет.

1941 йил 4 июлда Гиждувон марказида кўп кишилик митинг бўлиб, унда минглаб меҳнаткашлар иштирок этдилар. Митингда пахта тозалаш заводи илчиси Ю. Смирнов ўз сўзида ҳаммани душманга қарши курашга чорлаб, биринчи бўлиб, шу ернинг ўзидан фронтга кетish тўғрисида ариза ёзиб берди. Бундан таъсирланган болжа ишчилар биринкетин фронтга ҳўнатишларини сўраб ариза ёздилар. Ҳами 112 киши кўпчилиги бўлиб, шу кунийқ улар фронтга ҳўнадилар.

Бухоро вилоятида ҳарбий заёмга ёзилит ҳаракети кўчйди. Котон темир йул ишчиси Луккина бәрче темир йулчиларга мурожаат қилиб, Ватан уруши учун муллатидан олдин заём пулини туланиши маълум қилди ва ҳаммани шунга ҳўкиради. Луккина тешиаббусидан кейин 18 та илчи ва 20 та техник муллатидан олдин ҳарбий заёмга ёзилдилар.

Нон заводи 1941 йил июль ойи учун 5700 сўм, тау-бот заминати боззеси 2803 сўм, Қоракўл заводи 2687 сўм топширди.

Уруш ҳаракатлари собиқ СССРнинг гербия чегараларида авж олиб кетган бўлса-да, урушнинг огир нафасини Бухоро вилояти меҳнаткашлари ҳам сезиб турдилар. Уларнинг тақдири душманининг зарбасига биринчи бўлиб дуч келган кўрда республикалар халқларининг тақдири билан ҳўмбарчас боғланган эди. Собиқ СССРдаги бәрча халқларнинг тақдири, Россия, Украина, Белорусия ерларида қал этилмўқда эди. Ана шундай шаритда халқ ҳўжалитини ҳарбий ишга кўчириб, қайта қуриш ва фронт эҳтиёлларини қондириш учун икки ва уч баровар кўпроқ маҳсулот иллаб чиқариш керак эди.

Совет халқи ҳукумат томонидан белгиланган програм-
мани амалга ошира бориб зудда қисқа муддат ичида мамла-
катнинг бутун ҳаёти ва феолиятини ҳарбий асосда қайта
қурди ва танговор лагерга айлантирди. Бутун саноатни
ҳарбий ишга қучириш халқ ҳўжалигини қайта қуришнинг
асосий йўналиши бўлди. Аввало, фронт ва фронт яқинидаги
вилоятлар завод ва фабрикаларнинг машина-ускуналари
ҳамда бошқа моддий бойликлар, лунингдек, жқори малакали
ишчилар ва мутахассислар шарқий районларига қўчириб
жойлаштирилди.

Эвакуация қилинган корхоналар қисқа муддатда иш-
га туширилиб, фронт учун маҳсулот бера бошладилар. Мамла-
катнинг ҳарбий районларидан Ўзбекистонга 104 та саноат
корхоналари эвакуация қилинди. Бу корхоналар фақат Тош-
кент шаҳригагина эмас, балки бошқа шаҳарларда ҳам жой-
лаштирилди. Бунда ҳар бир вилоятнинг иқтисодий йўналиши
эътиборга олинди. Бухоро вилоятида Харьковнинг велосипед
заводи жойлаштирилди.

А. Н. Косигиннинг ҳўрсатмасига биноан Харьковдан ве-
лосипед заводи Ўзбекистонга яъни, 1941 йил 23 ноябрда
республика ҳукуматининг қарори билан Бухорога келтири-
лади.¹ Харьков велосипед заводи 300 ишчи-
хизматчи, муҳандис-техниклар билан 1941 йил декабрь ойи-
нинг урталарида Бухоро пахта тозалаш заводи ичида жой-
лаштирилади. Бухороликларнинг берган кўмаги билан завод

1. Узбекская ССР в годы Великой Отечественной войны. Том
I, Ташкент, 1980, 115-бет.

тез вақт ичида фронт эҳтиёжлари учун маҳсулот ишлаб чи-
қаришга мослаштирилди. Кўчириб келтирилган велосипед за-
водining муҳандис-техник ходимлари асосан Харьковлик
булиб, 1942 йил январда Бухоро аҳолисидан 500 дан ортиқ
киши, асосан ёшлар заводга ишга олинади. Завод 800 дан
ортиқ ишчи-хизматчи, муҳандис-техник ходимлар билан
1942 йил февралда дастлабки маҳсулотини фронтга жўнат-
ган. Завод 9 та цехдан иборат бўлиб, 1-7 цехлар металллар-
ни эритиш, азиябсэмба, портловчи динамитлар, кичик бомба-
лар тайёрлаш цехи бўлиб, 8 ва 9-чи цехлар ёғочни қайта
ишлаш цехлари эди. Ушбу цехда автоматлар учун ёғоч қўн-
доқлар, ёғоч қисмлари тайёрланар эди.

Харьков велосипед заводining директори А. Рудченко бу-
либ, бош муҳандис Павел Павлович Афонский, тайёр маҳсу-
лот и ажратувчи цех бошлиғи Пётр Печорович Хотла-
ров эди.

Бухоро шаҳрида яшовчи нафақахўр, уруш йили
Харьков велосипед заводining 7-цехда ишлаган Нина Ми-
хайлова Ерицлованинг хотирлашича, корхона қатъий
график асосида ишлаган. Цех бошлиғи В. Рутман эди. Цех
устаси Э. Ратнернинг ўзи бевосита ишчилар билан бирга
меҳнат қилган. Ушбу цехда бухоро-ликлардан Миша Хаби-
бов, Гофур Олимов, Мария Васильевна, Кирсанова, В. Ерма-
новлар симқўдалдан меҳнат қилганлар. Завод 2 сменада
/ҳар сменада 12 соатдан/ ишлаган.²

1. Бухоро вилояти давлат архиви, ф-1023, 1-руйхат, 9-барак.

2. Н. М. Ерицлова. 1994 йил 30 апрелда ёзиб олинган хотираси.

Харьков шахридан кўчириб келтирилган велосипед заводи ҳам маҳаллий саноатга катта мадад берди. Завод жаммаси 1942 йил режасини 20 % ортиғи билан бажариб, 1942 йил июнь ойида май ойидагидан 3,7 баробар кўп маҳсулот ишлаб чиқарди.

Капринский раҳбарлик қилаётган цех ишчилари Гайкс, Лукашев иш нормасини 185 % қилиб, темирчи Эргашев 255% қилиб бажартанлар. ¹

1942 йил апрелда Уэ Ц К П/б/ ва Уэ ССР халқ комиссарлар совети ишчиларни, ўқувчи ва студентларни оммавий қишлоқ хўжалик ишларига жалб қилиш тўғрисида қарор қилди.

1943 йил январда қишлоқ хўжалик техникаларини таъмирлаш, ахтиёт қисмларини барчаси далаларда экин бошлангунча тайёрлаш ражалари ишлаб чиқилди. Режага бинсоян 10 минг трактор, 800 комбайн ремонт қилиш керак эди. ²

Бу Қизил Армия учун зарур маҳсулот ишлаб чиқарадиган завод саналиб, ундаги аксарият ишчилар воясизлар бўлиб, улар фронтга тортилмаган эдилар. Заводдаги ёшлар сардори Бухоро давлат педагогика институти доценти марҳум Пакизов ишчиларни кўпроқ маҳсулот чиқаришга даъват этарди. Заводда ҳар сменада 500-550 та турли хил бомба тайёрланиб, фронтга юборилган.

Заводнинг 8 ва 9 цехларида маҳаллий хомашёлардан, яъни тут, урик дарахтларидан ҳар куни 250 270

1. "Бухоро ҳақиқати", 1941 йил, 9 декабрь.

2. История Бухары, 263-бет.

дона мийлик кўндоги ва қурол-аслаҳалар учун зарур бўлган ёғоч қисмлар тайёрланиб бўлиб, махсус ёғоч ёғида ширилган.

Карьков велосипед заводи Бухорога олиб келинган. ҳарбий завод мақомини олди ва ишчи.хизматчилар озиқ-овқат таъминоти, ҳарбий завод даражасига утказилганлиги учун ҳам ишчиларни гушт,non,ёғ билан таъминлашда узилиш сезилмади.Завод ишчилари учун озиқ-овқат маҳсулотлари Бухоро меҳнатқашлари томонидан йиғилиб жборилиб турилган эди.

1943 йил февралда Фарҳод ГЭСи, саноат корхоналари қурилишида 70 минг ишчи ишлаган.Қурилишда иштирок этган Бухоролик ишчи ва мутахассислар барча ишлаб чиқариш участкаларида фаол қатнашдилар.¹

1943 йил 12 ноябрда Бухоро шаҳар меҳнатқашларининг йиғилиши бўлиб, унда, "саноат корхоналарининг 10 ойлик фаолияти ва бундан кейинги вазифалар" муҳокама қилинди.

Йиғилиш қатнашчилари пойфазал фабрикаси ҳамояси ражани 137,1%,гушт комбинати 156,6%,Бух ЦЭС 120,8% қилиб баҳарилганлигини алоҳида қайд қилдилар.Бухородаги non ёнувчи корхоналар 1940-42 йилларга нисбатан яхши ишлаганлиги айтиб утилди.²

1943 йилда 200 га яқин хотин-қиз саноат корхоналарида раҳбарлик лавозимларида ишлаган бўлиб, 1944 йилда мутахассис хотин-қиз 405 киши эди. 1945 йилда уларнинг

1.Вклад трудящихся Узбекистана в победу в Великой Отечественной войне.Ташкент,1975,78 бет.

2.История Бухари,261-бет.

сонли 1170 тага етди ва булар барчаси ишлаб чиқариш режасини 250-300% қилиб бажаргандлар.^I

1943 йил ўрталарига келиб гушт маҳсулотида қисман танқислик сезилган, вилоят ижроия комитети раиси Назаровнинг топшириғига асосан барча жамое ҳўжалликларида тошбақа йиғиш бошланган. Йиғилган тошбақалар гуштини ақсарият қисми фронтга юборилган. Қолган бир қисми велосипед заводи ишчи-хизматчиларига берилган. Заводнинг махсус магазини бўлиб, унга Абдуҳалиқ Абдурахмонов мудирлик қилган. Ана шу магазин 800 кишини озиқ-овқат ва кийим кечак билан таъминлаб турган. Харьковдан кўчириб келинган велосипед заводи уруш йилларида узлуксиз бир маромда ишлаган. Республика ҳукумати ҳамда вилоят ижроия комитети ушбу завод фаолиятини доимий назорат қилиб турган, зарур вақтда ҳар ҳафтадан амалий ўрдам кўрсатганлар.

1943 йил 19 ноябрда Давлат Мулофаз Комитетининг 4602-сонли фармойиши чиқиб мамлакатнинг шароий туманларига кўчирилган завод ва фабрикаларни ишчи кучи билан таъминлашни яхшилаш лозимлиги кўрсатилган эди. Ана шундан келиб чиқиб, Ўзбекистон ҳукумати 1943 йил 23 ноябрда 1668-сонли қарорини қабул қилди. Ушбу қарор асосида Бухоро вилоят ижроия комитети ҳам 14/17 сонли махсус қарорни 1943 йил 30 ноябрда қабул қилди ва унинг тўлиқ бажарилишига эришилди.

I. История Бухеры .262-бет.

1943 йил 10 декабрда вилоят ижроия комитетининг қарори билан Херъков велосипед заводи ҳузурида токаръ, чилонгарлар тайёрлайдиган курс очилди. Ушбу курс вафқат велосипед заводи учун малакали ишчилар, бадки вилоятдаги М.Т.С.лар учун ҳам малакали ишчилар тайёрлай бошлади. 1943 йил 15 декабрдан то 1944 йил 15 апрелгача ушбу курсда вилоятнинг ҳар туманидан 2 киши, жамми 25 киши ўқиди. Эвакуация қилинган ишчи-мутахассислар касб сирларини бухороликларга ўргатишда ўзига хос фидойилик курсатдилар.

Маҳаллий ишчилар малакали токаръ, чилонгар бўлиб өтишиб, туманлардаги МТСларга ишга бордилар. ^I

Бу завод мутахассисларининг вилоят меҳнатқаштарига курсатган катта ёрдами эдиким. 1944 йил апрель ойида ҳамма МТСлар махсус малакали кадрларга эга бўлди ва вилоятдаги маъжуд техникани янада унумли ишлатишга кумак берди. Херъковдан кучириб келтирилган велосипед заводи немис-фашист босқинчилари устидан эришилган галабанинг эртаси кунини, яъни 1945 йил 10 майда кўтиб кетди. Худя кун бухороликлар ҳам велосипед заводи билан бирга кетадилар ва ўзларининг кадрдон заводларида меҳнат қилишни давом эттирдилар.

Бухоро вилоятда 1928 йилда 16 та саноат корхонаси бўлса, 1932 йилга келса унинг соня 96 тага өтди. 1934 йилда вилоятда 2та электростанция бўлиб, урун соаланишга бу 28 тага өтган эди. 1930 йилгача Бухорода бирорта ҳам

I. Бухоро вилоят давлат архиви, ф37, I-руйхат, 352-ж, 95-барак.

химия ва тикув корхоналари йўқ эди. 1941 йилга келиб эса вилоятда 1 та химия корхонаси ва 5 та тикув фабрикаси курсатаётган эди. 1920 йилгача Бухоро вилоятида 16 та кичик кустар типидagi корхоналар бўлиб, уруш бошлангач вақтда уларнинг сони 140 дан ошиб кетган эди. 1920 йилдаги ишлаб чиқилган саноат маҳсулотига нисбатан 1941 йилга келиб саноат маҳсулотлари ҳажми 1279 % ошган эди.¹

Уруш бошлангач, ана шу саноат корхоналари ва ушлаб янги ташкил қилинган маҳаллий саноат корхоналари фронт эhtiбжлари учун маҳсулот ишлаб чиқара бошладилар. Мавжуд корхоналарнинг бир маромда ишлашида хотин-қизлар роли кетте бўлди. Бухоролик хотин-қизлар уруш йилларида ушларининг жуда кетте меҳнат жасоратлари билан ғалабага ўз хиссаларини қўшдилар.

1943 йилга келиб, биргина Бухоро шаҳрида 3 мингдан ортиқ хотин-қизлар, эркеклар ўрнини эгаллаб, бутун шаҳардаги саноат корхоналаридаги ишчиларнинг 82% ташкил қилган эди.²

1941 йил июль ойида Бухоро шаҳридаги "16-Партия сгезди" номли тикув фабрикаси ишчилари Зенкина, Гриддилова ва Хураевалар дирекцияга мурожаат қилиб, эркеклар касби — механикликни ўргенганликларини ва шу ишга ўтказиларини сўраган эдилар. Бу таклиф дирекция томонидан қабул қилинди ва улар таъмирлаш механиклигига ўтказилди.

1. Бухоро вилояти ҳокимияти олдидagi архив, Ф-1, 1-руҳат, 22-иш, 290-варақ.

2. Уш ерда, 223-иш, 37-варақ.

Бу фабрика биринчи цех мотористи Қиличова ҳар ой иш нормасини 80-90% га ошириб бажаради. Иккинчи цех мотористи С.Кривенда ҳам иш нормасини ҳар ой 60-70 % ошириб бажаради. Бухоро коракулчилик заводи ишчи Кумзев, Абулхайров ва Меньшовалар ойлик нормаларини 230% қилиб бажардилар.

В.И.Ленин номи артель ишчилари кунлик иш нормасини 2,5 -3 баравар қилиб бажариш ташаббуси билан чиқдилар. Орадан кўп вақт ўтмай вилоятлардаги барча артель ишчилари ушбу мурожаатга қўшилдилар. Ленин номидаги артель ишчиси Болтаев 1941 йил июль ойи режасини 325%, бригадир Роҳидов эса 220% бажарди.

Уруш бошланганидан кейин бирорта ҳам корхона йўқ эдики, режасини камидан 15-20% оширмаган бўлса, жумладан, - "16-Партия съезди", "ВЛКСМ XX йиллиги", Илгирчи фабрикалари 1941 йил охирига келиб тулиқ фронт эҳтиёжлари учун маҳсулотлар ишлаб чиқаришга ўтдилар. Фронт эҳтиёжи учун маҳсулот ишлаб чиқаришга ўтган корхоналар қаторида Сталин номи артель, "18-Партия съезди", "Ойдин", "Қувват", "18-Партия конференцияси", ҳамли артельларни курсатил мумкин.

1941 йил 15 ноябрда Бухоро шайх йилгирчи фабрикаси йиллик режасини бажарди. Октябрь ойи режасини 108.2% бажариб, 125⁰⁰⁰ сўмлик қўшимча маҳсулот ишлаб чиқарди.

Урушгача шаҳардаги "ВЛКСМ 20 йиллиги" тикув фабрикаси сурункасига режаларни бажаре олмай қолар эди. 1941

1. "Красная Бухара", 17 июль, 1941 йил.

Йил иянь ойидан бошлаб фабрика лампаси меҳнатга бўлган муносабатини ўзгартириб, белгиланган режаларни тўлиқ бажара бошлади. Фабрикада иш нормасини 200 % га бажарувчилар сони кун сайин ортиб борди. Жумладан, Матеева кунлик нормаларини 200 % ,Муҳаммедова 252 %,Рахимова 249 %,Иброева 236 % қилиб бажардилар. 1941 йил ноябрь ойида иш нормасини 200 % ва ундан ортиқ қилиб бажарувчилар сони 6 баравар ошди. 1941 йил октябрида режа 116,9 %,ноябрь ойида эса 131 % қилиб бажарилди.¹

Урушнинг биринчи даврида барча саноат корхоналари сингари Бухоро вилоят маҳаллий саноат корхоналари ҳам душманга қарши қатъиятчан зарба бераётган Қизил Армия учун маҳсулот ишлаб чиқаришга ўтди.

Маҳаллий саноат корхоналари металл буюмлар, қоптик, идиш-товуқлар ва фойтун каби жами 300 хилдан ортиқ маҳсулот ишлаб чиқариб, фронтга жўнатдилар. 1941 йилнинг I-ярмида Бухоро вилояти маҳаллий саноат корхоналари 1893300 сўмлик маҳсулот ишлаб чиқарган бўлса, уруш бошланганидан сўнг, беш ой ўтгач ишлаб чиқарилган маҳсулотлар 2 577 500 сўмни ташкил қилди. Маҳаллий саноат корхоналари ишчилари ҳам иш нормаларини ошириб, бажардилар. Жумладан, Кармана метал буюмлар комбинати ишчилари Ғозӣ Сабуров, Амуровлар нормаларини 235 % қилиб, Бухоро шаҳридаги шайқа, бош кийим тикувчи цох устаси Шапиёва Лайлолар иш нормаларини 200 % қилиб бажарганлар.

1943 йилда эса 10 миллион сўмдан ортиқроқ маҳсулот

1. "Бухоро ҳақиқати", 1941 йил .9 декабрь.

ишлаб чиқаришга эришди. У фронт маҳсулотлари ишлаб чиқариш билан бирга Бухоро шаҳар саноат корхоналарига 280 минг сўмлик металл буюмлар етиштириб берган. ^{Белс}Завод жамоеси 1944 йил I-кварталида шаҳар саноат корхоналарини 86 минг 700 сўмлик металл буюмлари билан, 1944 йил 5 ойи давомида вилоят қишлоқ хўжалиги корхоналари 302 номдаги трактор, машина эҳтиёт қисмлари билан таъминлаган.

Ўқоридагилардан вилоятдаги барча саноат корхоналари уруш йилларида тўла-тўқис бир маромда ишлаган деган хулоса келиб чиқмаслиги керак. Шундай корхоналар бор эдики, уларда ишлаб чиқариш ҳажми урушдан олдинги йилларга нисбатан кескин камайиб кетган эди. Бунга Ўрқин мисол вилоят пахта тозалаш заводларидир. 1942, 1943, 1944 йилларда пахта тозалаш заводлари ўз олдига қўйилган вазифаларни уйдўлай олмадилар. 1940 йилда пахта тозалаш заводлари 64 миллион 934 минг сўмлик маҳсулот ишлаб чиқарган бўлса, 1941 йилда 65 миллион сўмлик маҳсулот ишлаб чиқилди. Аммо 1942 йилга келиб, ишлаб чиқариш мазкур тармоқда кескин камайиб кетди. 1942 йилда 36 309 000 сўмлик маҳсулот ишлаб чиқилган, холос.

Уруш йилларида ишлаб чиқариш ҳажмини ошира олмаган корхоналар қаторига вилоятдаги озиқ-овиқат корхоналарини ҳам киритиш мумкин. 1940 йилда вилоят озиқ-овиқат саноат корхоналари 13 650 000 сўмлик маҳсулот ишлаб чиққан бўлса, 1941 йилда 16 012 000 сўмлик маҳсулот ишлаб чиқди. 1942 йилда ишлаб чиқариш ҳажми асосан сабздорлик ва қўра пасайтириб юборилди. Яъни 6 млн лик маҳсулот ишлаб чиқилди. Бухоро вилоятидаги пахта тозалаш заводларида ишлаб чиқариш ҳажмининг пасайишига бир қатор

объектив сабаблар бўлиб, булар қуйидагилар :

1942-1943 йилларда пахта тозалаш заводларида ишлаб чиққан ҳажми 1941 йилга нисбатан 2 барабар камайган бўлса, шу йилларда пахта тайёрлаш ҳам камайган эди, яъни 1942 йилда вилоятда пахта тайёрлаш режаси 51,9% , 1943 йилда эса 50,7 % га бажарилди.

Иккинчидан пахта тайёрлаш заводларида ишчи кучи өтишмас эди.

Немис-фашист босқинчиларига қарши уруш йилларида вилоят саноат тармоқлари барча имконитларини ишга солиб, муҳофаз учун, фронт учун , Қизил Армия учун маҳсулот ишлаб чиқишга ўтди. Бу билан ғалабани таъминлашга жуда катта ҳисса қўшди. Жумладан, Бухоро шаҳридаги "Қизил майданчи" артель асосан темирдан турли хил асбоблар ясар эди. Маъкур артель тайёрлаган ағоба, кетмон, бөлкурак, ўрок, ер имшатувчи асбоблар ва бошқалар ўзининг сифатлилиги билан бошқаларникидан ажралиб турар эди. Ушбу артель 1941-45 йилларда қуйидагича маҳсулотлар ишлаб чиқариб, ғалабага ўз ҳиссасини қўшди:

1. 1941 йилда 6 та, 1942 йилда 5 та, 1943 йилда 6 та, 1944 йилда 7 та, 1945 йилда 3 та ағоба тайёрлади.

2. 1941 йилда 7 минг дона, 1942 йилда 7300 дона, 1943 йилда 7800 дона , 1944 йилда 7900 дона, 1945 йилда 8000 дона турлича катталиқдаги кетмонлар тайёрланган.

3. 1941 йилда 4000 дона, 1942 йилда 4010 дона, 1943 йилда 4500 дона , 1944 йилда 4600 дона, 1945 йилда 4900 дона бөлкурак ишлаб чиқарилди.

4. 1941 йилда 7100 дона, 1942 йилда 7300 дона, 1943 йилда 7500 дона, 1944 йилда 7300 дона, 1945 йилда 7970

дона уроқ ясалди.

5. 1941 йилда 3000 дона, 1942 йилда 3100 дона, 1943 йилда 3000 дона, 1944 йилда 3500 дона, 1945 йилда 3600 дона отнинг нағалини тайёрлаган.

6. 1941 йилда 310 дона, 1942 йилда 317 дона, 1943 йилда 370 дона, 1944 йилда 380 дона, 1945 йилда 395 дона ер имшатувчи культиваторлар ишлаб чиқарган.

7. Милитик учун мисдан тайёрланган пойнак 1941 йилда 1300 та, 1942 йилда 1400 дона, 1943 йилда 1400 дона, 1944 йилда 1450 дона, 1945 йилда 1500 дона ишлаб чиққан¹.

"Қизил маъданчи" артели директори Амоновнинг ҳисобига кўра, артеда ишлаб чиқарилган маҳсулотлар дарҳол тегишли жойга, жумладан, отнинг нағали тўғри фронтдаги отлик армия қисмлари ихтиёрига юборилган.

Уруш йилларида вилоятдаги мавжуд бўлган 5 та тикув фабрикасининг ҳам фронт эҳтиёжлари учун маҳсулот ишлаб чиқаришга ўтган. Ана шундай тикув фабрикалардан Бухоро шаҳридаги "ВЛКСМ 20 йиллиги" корхонаси эди. У уруш йилларида 19 хил маҳсулот ишлаб чиқаришга ўзлаштирди. Тайёрланган маҳсулотларнинг аксарияти Қизил Армия аскарла-

1. Бухоро вилояти давлат архиви, ф. 491, 1-руйхат, 23-еш, 1-варак.

ри учун мулкжалланган эди. Буни қуйидаги таблицадан^I кўриш мумкин:

Маҳсулот тури	Уруш йиллари				
	1941	1942	1943	1944	1945
Гимнастёрка	423000	852832	142721	345000	133838
Пинжак	86 509	172480	32 100	18600	112752
Солдатлар исож шими	-	258790	32000	18600	112752
Солдатлар ёғи шими	86980	836462	-	246000	9969
Болалар шими	147681	-	-	-	-
Пальтолار	8360	-	-	-	-
Одеяллар	38768	-	16500	-	3705
Курпа ялти	-	-	16500	-	47000
Простия	-	-	-	-	93334
Жами маҳсулот нарки (сўмда)	65 млн 597 минг	3 млн 450 минг	3 млн 411 минг	3 млн 705 минг	5 млн 310 м

Уруш йилларида Бухородаги "ВЛКСМ 20 йиллиги" тикув фабрикасига ўнлаб ёшлар ишга қабул қилиниб, улар ишчилар сафини тўлдирдилар ва тезда мураккаб ишларни бажаришни ўзлаштириб олдилар. Жумладан, 14 ёшли Алексей Голков 2-разрядли токар, 15 ёшли Михаил Лонакин 4-разрядли токар, 14 ёшли Геннадий Обухов, ака-ука 16 ёшли Моисей ва Яков Зенгенлар 4-разрядли чилонгар, 16 ёшли Исмоил Ибрагимов 2-разрядли ишчи бўлиб ишга кирдилар. Ушбу фабри-

I. Бухоро вилояти давлат архиви, ф1157. I-руҳхат. 71-иш. 21-бет.

канинг кўпроқ маҳсулоти ишлаб чиқаришида Ёшларнинг ҳис-
саси катта бўлиб, улар урушга кетган оталари ва акалари
уринларини ағаллаб, фронт эҳтиёжлари учун маҳсулот ишлаб
чиқаришда фаоллик кўрсатдилар.

Харбий маҳсулот ишлаб чиқаришда иштирок қилган са-
новат корхоналаридан яна бири Бухоро оёқ кийимлари фаб-
рикаси "Индустриалдир". Бу корхона 1941 йилда:

1. 216 жуфт эркеклар этиги,
2. 255 жуфт аскарлар этиги,
3. 1395 жуфт офицерлар этиги,
4. 3505 жуфт латта этик,
5. 120 жуфт аёллар этиги,
6. 6424 жуфт аёллар туфлиси ишлаб чиққан¹.

1942 йилда, 108 минг 510 жуфт оёқ кийимлари ишлаб
чиқарилиб, режа фақат 46,9% га бажарилган. Режани бажара
олмасликка сабаб ишчилар сонинг камайганлиги, техник
ҳодимлар ва муҳандисларнинг етишмаслиги эди. Фабрикада
112 ишчи бўлиб 1942 йилда улардан 69 таси ёшлар эди.
1942 йил охирида фабрика янги ишчилар билан тўлдирилиши
муносабати билан ишлаб чиқариш ҳажми оша бошлади. 1943
йилда 60 минг жуфт оёқ кийимлари ишлаб чиқилди². 1944
йилда ушбу фабрика 63600 жуфт оёқ кийимлари ишлаб чи-
қарган бўлса, 1945 йилдан бошлаб аскарлар ва офицерларга
мулкаланган ишлаб чиқариш тўхтатилганлиги сабабли 37

1. Бухоро вилояти давлат архиви, ф497, I-руҳхат, 155-иш, II-
варақ.

2. УшА ЖОЙ

- ф 686, I-руҳхат, 5-иш, I-варақ.

минг 984 жуфт оёқ кийими ишлаб чиқарилган¹.

Уруш йилларида "ХУТ Партия съезди"номли тикун фабрикаси ҳам фронт эҳтиёжлари учун маҳсулотлар ишлаб чиқаришга утиб, галабага катта ҳисса қўшди. Ушбу фабрика жамоаси аъзоларидан Орлова 1942 йилдан бошлаб оғлиқ топирикларини 125% бажара бошлади, тез фурсатда унга Светлана Москвина, Блухова, Отаева, Бахтиева, Брикборнлар ҳам қўшилдилар. Улар уруш йилларида фидокорона меҳнат қилдилар. Фабрика жамоаси 1942, 1943, 1944 йилларда 100 дан ортиқ фронтга кетганлар оғласига кийим-кечак ва бошқа нарсалар бериб, уларни иқтисодий жиҳатдан қўллаб-қувватладилар.²

Уруш йилларида вилоятдаги қатор саноат корхоналари сингари Бухоро вино заводи жамоаси фронт эҳтиёжлари учун етарли миқдорда вино ва майиз ишлаб чиқаришга ҳаракат қилди. Завод вилоятдаги 4 та яъни Ғиждувон, Шофаркон, Вобкент, Қизилтепа туманларининг узумини қабул қилиб, улардан фронт эҳтиёжлари учун маҳсулот тайёрлай бошлаган эди. Корхона 1941 йилда I минг 225,9 тонна вино, 912,6 тонна майиз ишлаб чиқариб, тайёрланган маҳсулотларнинг асосий қисмини фронтга юборган³.

I Бухоро вилоят давлат архиви, ф 497, I-руйхат, 75-ил, 5-варақ.

2 Уша жой, II20, I-руйхат, 44-ил, 79-варақ.

3 Уша жой, ф 586, I-руйхат, 7-ил, 2-варақ.

1942 йилда 336,7 тонна вино, 26,6 тонна майиз, 1943 йилда I минг 480,5 тонна вино, 54,3 тонна майиз, 1944 йилда I минг 494,3 тонна вино, 55,7 тонна майиз, 1945 йилда I минг 495,1 тонна вино, 56,2 тонна майиз ишлаб чиқарилган¹. Бу махсулот Москва, Иркутск, Ростов-Дон ва бошқа жойларга пешма-пеш юбориб турилган.

Бухоро қорақўл заводи ишчи-хизматчилари уруш йилларида ўз эҳммаларига иклатилган вазифаларни тўла-төғис бажардилар. 1942 йил I январда ушбу заводида 1447 ишчи бўлиб, шунинг 421 нафари иш нормасини 150-200 % қилиб, бажарган эди.² Жумладан, Я.Титова, Рахматова, Харисова, Кульшина, Рубина, Стрелькова кабилар илғор ишчилар эди. Шулар қаторига Бухоро қорақўл заводи нафақат Ўзбекистон, балки Қозоғистон ва Тожикистон республикаларида тайёрланган қорақўл терисини қабул қилар ва қайта ишлар эди. 1942 йилда Ўзбекистон I миллион 46 минг 857 дона, Қозоғистон 226 минг 998 дона, Тожикистон 57 минг 67 дона, ҳаммаси бўлиб, I млн 331 минг 46 дона қорақўл қайта ишлаш учун топширилган эди.³

Хуллас, Бухоро қорақўл заводи 1943, 1944 ва 1945 йилларда ҳам 1942 йилга нисбатан кўп қорақўл қабул қилган ва уларни ошлаб Москва ва Ленинградга юборган. 1942 йил январь ойида Бухоро қорақўл заводи ҳузурида махсус

1 Бухоро вилоят давлат архиви, ф. 497, I-руйхат, 39-иш, 4-варақ.

2 Ўша жой, ф. 497, I-руйхат, 39-иш, 5-варақ.

3. Бухоро вилояти давлат архиви, ф. 497, I-руйхат, 39-иш, 5-варақ.

"Индюштив" иш бошлади ва зобитлар 1942 йилда 1750 дона, 1943 йилда 4370 дона, 1944 йилда 4430 дона, 1945 йилда 2310 дона офицерлар учун беш кийимлари тикилиб Москвага, Мудофиа халқ комиссарлиги ихтиёрига юборилган^I.

Барча Ўзбекистон меҳнаткашлари сингари бухороликлар ҳам қамалдаги Ленинградликларга жуда катта ёрдам бердилар. Жумладан, иссиқ кийим, озиқ-овқат ва бошқа нарсалар юборилган. Ана шунда биринчилардан бўлиб Бухоро қорақул заводи ишчи - хизматчилари бир кунлик иш ҳақларини Ленинградликларга юбориш ташаббуси қўллаб-қувватлашга чақирдилар. Тезда улар бошлаган ташаббусга вилоят ички ишлар бoshқармаси, нединститут, вилоят прокуратураси, марказий поликлиника, Тельман номи артель ишчи - хизматчилар^{II} қўшилдилар.

Немец-фашист босқинчилари билан қаттиқ жанглар кo-таётган 1942 йилда Когон темир йул станцияси ишчилари, жумладан вагон таъмирловчилари Алексеевко, Писарева^р кунлик ва ойлик нормаларини ошириб бажариб, ҳаммани аниқшундай ишлашга чақирдилар.

1942 йил март ойида Когон вагон таъмирловчилари барча темир йулчиларга мурожаат қилиб, 3 кунлик иш ҳақини бонсинг махсус ҳисоб рақамига топиришини ва тулланган маблағга қирувчи бомбардимончи самолёт қуриш ташаббусини кўтариб чиқдилар. Бу ташаббусга биринчилардан бўлиб темир йулчилардан: А. Кондрашов, А. Носков, И. Годд-

I. Бухоро вилояти давлат архиви, ф. 498. I - рўйхат, 39-еш, 33-варақ.

ков, А.Коктаев, П.Смертин, А.Тьянов, А.Турков, М.Лукина, П.Журовлена, А.Ярушкина, Н.Фаустов ва бошқалар қўшилдилар. 1942 йил март ойида Когон темир йулчилари 3 кунлик иш ҳақсини фронт эҳтиёжларига сарфлаш мақсадида банкнинг махсус ҳисоб рақомига ўтказдилар¹.

Бухоро вилояти ҳудудидаги Кармана, Қизилтепа, Когон, Қарши, Қорақул, Янкатут темир йул станциялари илчи-кизматчилари кунлик ва ойлик ҳатто йиллик нормаларини ошириб бажардилар. Уруш йилларида асосий ишлар темир-йул орқали ташқиб фронт эҳтиёжлари маҳсулотларини бел-гиланган жойларга отқазиб беришда темир-йул ишчилари ҳудуд катта меҳнат қилдилар. Кармана темир йул ишчиси Истэм Амонов, Зиланда Абдуллаева, Қизилтепа бекати иш-чилари Акрам Соҳибов, Эрмат Қобилов, Когон темир йул ишчилари Владимир Иванов, Роза Эшматова, Собир Халде-ровлар, Қарши станцияси ишчиси Комил Тошевлар белги-ланган иш нормаларини 120-125 % бажардилар. Темир йул ишларини доимий назоратдан ўтказилиб, таъмирлаб турил-ди. Шунинг учун ҳам уруш йилларида Бухоро вилояти ҳуду-дидаги темир йулларда бирорте ҳам нохуш ҳодиса юз бер-мади.

Хуллас, фашист босқинчиларига қарши олиб боришган уруш йилларида Бухоро вилоятидаги саноат корхоналари-нинг аксарияти фронт эҳтиёжлари учун маҳсулот ишлаб чи-қариш режаларини ошириб бажарганлар ва галабани янада тезлаштиришга муносиб ҳисса қўшганлар.

1. Бухоро вилояти давлат архиви, ф. II57, I-руйхат, 65-иш, 44-варақ.

СИРОЖЕВ О. С.

Бухоро вилояти қишлоқ хўжалиги фашизмга қарши уруш йилларида

Немис - фашист босқинчилари хиёнаткорона ҳуқум қилган, собиқ СССР даги барча республикаларда бўлгани сингари Ўзбекистон, жумладан Бухоро вилояти қишлоқ аҳли ҳам душманга қарши умумхалқ курашига қўшилди.

1941 йил 23 июнь эрталаб Бобкент тумани марказида кўп қишлоқ митинг бўлиб, ушбу митингда бир неча киши гапириб, ҳаммани янада яхшироқ ишларга чақирдилар. Йиғилиш қарорида қуйидаги сатрлар бор эди: "Немис-фашист босқинчилари хиёнаткорона ҳуқум қилганликларига қарши барча бобкентликлар янада урилиб, янада кўпроқ меҳнат қиладилар ва душманга қарши курашда ўз ҳиссасини қўшади".¹ Шу кунги Свердлов тумани марказида ҳам шундай митинг бўлиб, унинг қатнашчилари қўнгилди бўлиб фронтга ҳунаш истаги билан ҳарбий комиссариатга мурожаат қилган бўлса, кексалар, хотин - қизлар пахта орасида ишловни кучайтириш, шу билан кўпроқ ҳосил олиш ташаббуси билан чиқдилар.

Ватан олдидаги бурчларини чуқур англаган Бухоро туманидаги Стбозор қишлоқ шўросидаги "Мэриф" жамоа хўжалигидан биринчи кунларда 70 дан ортиқ киши қўнгилди

1. "Красная Бухара", 25 июнь, 1941 йил.

булиб, фронтга жўнади. Жамоа хўжалигида қолган Мурод Тоиров, бригадир Абдуллаев, Салим Бобоев, Сайфулло Қулдодов ва Ҳисмат Боймуродовлар иш нормасини 2 - 3 баравар қилиб бажардилар. Вобкент туманидаги И.В. Сталин номи кишлоқ хўжалиги артели, Ғиждувон туманидаги "Большевик", "Ленинизм", Ворошилов номи жамоа, Свердлов туманидаги Ленин, Сталин, Крупская номи жамоа хўжалиги аъзолари урушининг биринчи кунларидан гўшт топириш режасини ошириб бажардилар ва бир неча тонна ортиқ гўшт топиридилар¹.

1941 йил июлда Ғиждувон туманидаги "Фришкент" кишлоқ шўроси олдида катта митинг бўлиб ўтди. Митингда биринчи бўлиб Дмитров номи жамоа хўжалиги аъзоси О. Солиқов сўз олиб, немис-фашист босқинчиларига қарши жуда қаттиқ жанг бўлаётганлиги ва Ватан мулофааси жуда долзарб вазифа эканлигини айтиб, ҳаммани фронтга жўнашга чиқарди. Узи биринчи бўлиб ҳарбий комиссариат вакилларига ариза ёзиб берди. Шундан сўнг 33 киши шу ерда ариза ёзиб, қўнгилли бўлиб, фронтга жўнадилар².

Ишчилар армияни замонавий қуроллар, танклар, самолётлар билан таъминлаш учун меҳнат қилса, деҳқонлар фронтга озиқ-овқат етказиб бериш билангина чекланмай, армияни кучайтириш учун янги - янги ватанпарварлик ташаб-

1. "Красная Бухара," 5 июль, 1941 йил.

2. Бухоро вилоят давлат архиви, ф II57, I-руйхат, 63-иш, 22-варақ.

буслари билан тикдилар . Ана шундай ташаббуслардан бири қиллоқ аҳолисининг авиация ва танк қолдонлари ташкил қилиш учун маблағ йиғишга киришуви эди. 1941 йил 21 августгача Ўзбекистон республикаси бўйича мулофаз фондига 5 миллион 293 минг сўм пул йиғилди. 12 сентябрга қелиб йиғилган маблағ 12 миллион 93 минг сўмни ташкил қилди. Сентябрь ойининг охирига бориб жамғарма 70 миллион сўмдан ошди. Бухоро вилояти меҳнаткашлари ҳам бу умумхалқ ҳаракатидан четда қолгани йўқ. Улар 1941 йил сентябрь ойи охиригача 7 миллион сўмдан ортиқроқ пул йиғиб, мулофаз фондига топширганлар¹.

Биргина 1941 йил охиригача Ўзбекистонлик дехқонлар фронтдаги солдат ва командирларга янги йил совғаси сифатида 51 вагон сабзавот, қуритилган мева ва иссиқ кийим юборган бўлса , Бухоро вилояти меҳнаткашлари 1941 йил 20 октябргача 61 хал кийим-бош, ойқ-кийим ва бошқа иссиқ-кийимларни йиғиб Қизил Армия жангчиларига юбордилар. Жумладан, 190 дона бош кийим , 449 жуфт валенка , 2369 жуфт нахтали шим, 98 дона шинель, 447 дона пальто, 27 жуфт чарм этик, 1798 дона дастурмошча , 165 дона ёстик юборилган².

Бухоро вилоятининг барча туманлари аҳолиси сингари, Риждувон тумани меҳнаткашлари ҳам 1941 йил 25 октябргача 54 хал иссиқ кийим ва турли нарсаларни Қизил Армия жангчиларига юборди, шулардан 284 дона янги,

1. Бухоро вилоят давлат архиви, ф. 1157, 1-руҳхат, 65-ж, 70-варақ

2. Ушв жойда, ф. 1023, 1-руҳхат, 140-ж, 122-в. с. 4.

20 донa ишлатилган пинжак, 40 жуфт пайтава, 49 жуфт янги, 21 жуфт ишлатилган жунли кўлчоп . I жуфт валенка, 42 донa янги, 16 донa ишлатилган шим, 3 донa янги, 30 донa ишлатилган ёстак, 6 донa янги, 2 донa ишлатилган сочик, 16 та кўрпача, 2 донa шинел ёборилди¹

1942 йил апрел ойида Бухоро меҳнаткашлари республикамизнинг барча халқи сингари иккинчи иссиқ кийим-бош йиғиш ҳаракатини бошлади. Қисқа фурсатда вилоят меҳнаткашларидан 51 хил кийимлар йиғиб олинди ва Қизил Армия жангчиларига ёборилди. 700 донa пахтали шим, 83 донa ёзги шим, 32 жуфт валенка, 568 жуфт пайнок, 7355 донa турли хил бош кийимлар , 428 жуфт жунли пайтава, 963 донa кўйлак, 905 донa пахтали пинжак, 6 донa совуи ва бошқа нарсалар шулар жумласига киради.²

1942 йил май ва июн ойида учинчи марта иссиқ кийим-бош йиғиш ҳаракати бошланиб, Бухоро вилояти меҳнаткашлари ҳам бу иссиқ кийим йиғиш ва Қизил Армия жангчиларига ёбориш ҳаракатидан четда қолгани йўқ. Жумладан: 300 донa ички кийим, 3000 донa иссиқ пинжак, 3500 донa прости, 7000 донa сочик, 13500 кг жун ва бошқа нарсалар ёборилган.³

1942 йил I октябрда тўртинчи бор иссиқ кийим йиғиш

1. Бухоро вилоят давлат архиви, ф 1023, I-руйхат, 140-иш, 122-варақ.

2. Бухоро вилоят давлат архиви, ф 1023, I-руйхат, 140-иш, 32-варақ.

3. Уша жойда , 39-варақ.

бошланиб, Бухоро вилояти меҳнаткашлари 360 дона бош кийим, 480 дона қорақўл терисидан бўлган телпак, 406 дона пинжак, 110 дона шим, 900 дона валенка, 89 доона иссиқ жупли пайпоқ, 215 дона иссиқ кўйлак, 211 дона жемпер, жами 20 га яқин турли хил нарсаларни тўплаб тоширганлар ¹.

1941 йил сентябрдан қамал ҳолатда қолган Ленинград ҳимоячиларига иссиқ кийим ва озиқ-овқат совғалари юборилди.

Бухоро меҳнаткашлари 1942 йил 15 апрелгача Ленинград ҳимоячилари учун 30 кг ёнғоқ, 502 кг маъ, 3176 кг қуритилган ўрик, 5 кг чой, 4030 кг печенье, 109 литр спирт, 4899 литр вино, 5 л ярок, 204,8 кг ёғ, 113 кг асал, 499 600 дона тухум, 3 дона одёколон, 238 кг махорка, 585 кг сабзи ва шېз, 117 кг қуритилган гўшт, 548 кг товуқ гўшти, 16119 кг мол гўшти, 12800 кг қуритилган мевалар юборди ².

Ўзбек халқи Ватан ҳамоясига, Қизил Армияни қурол-аслаҳа билан таъминлашга жуда катта ёрдам бериб, танк колоннасига 675 миллион сўм, 30 миллион 602 минг сўмлик ҳарбий заём, 574 сўмлик пул-буум лотереяси тошириш билан ўз ҳиссасини қўнди. Ўзбекистон 4 йил ичида фронтга жами 218 минг тонна ҳарбий ашёлар, қурол-аслаҳалар, ўқ-дорилар юборди. Булар жами 12 минг вагон

1. Бухоро вилоят давлат архиви, ф7, 149-ш, 65-варақ..

2. Бухоро вилоят давлат архиви, ф7 1023, 1-руйхат, 149-ш, 73-варақ.

ни ташкил қилди. Ана шу маблағларнинг 1/6 қисми Бухоро вилояти меҳнаткашларининг улумидир ¹.

1942 йил 20 октябргача Бухоро вилояти меҳнаткашлари Қизил Армия учун кула кўп миқдорда озиқ-овқат маҳсулотларини махсус яшиқларга солиб, совга сифатида юборганлар. 19266 кг қуритилган гўшт, 15067 кг буғдой, 2032 кг майиз, 894,5 кг сариқ ёғ, 10 тонна печенье ва махорка шулар жумласидандир ².

1942 йил 22 февралда қўғонлиқлар Қизил Армия жангчилари учун байрам совгалари тўплаб юборганлар. 4500 кг олма қоқи ва майиз, 1146 кг қорун қоқи, 100 банка гўшти консерваларни қўғонлиқлар юборганлар ³.

1942 йил февраль ойи охирида Янги-Бозор қишлоқ пуросидати Катанович номи артели аъзолари Қизил Армиёга 50 литр вино, 100 кг қуритилган урик, 6 кг сариқ ёғ, 44 кг асал юборганлар ⁴.

1942 йил февраль ойи охирида Фрунзе номи қишлоқ хўжалиги артели аъзолари 300 кг гўшн, 20 литр вино, 100 кг помидор қоқи юборган бўлса, Бухоро тумани колхозчилари 3500 кг қуритилган гўшт, 10 тонна гўшн, 35 кг сариқ ёғ, 30 кг асал - жами 2 вагон миқдорда Қизил Армия жангчиларига юборилди ⁵.

1 Бухоро вилоят давлат архиви, ф. 1023, 1-руйхат 78-варақ.

2. Уша жойда, 140-иш, 68-варақ.

3. Уша жойда ф. 930, 1-руйхат, 24-иш, 54-варақ.

4. Уша жойда ф. 1220, 1-руйхат, 23-иш, 65-варақ.

5. Уша жойда ф. 930, 1-руйхат, 24-иш, 67-варақ.

Ленинград ҳимоячилари учун вилоят районларида совгалар тўплаш қизғин давом этди. 1942 йил II апрелда Шофиркон туман колхозчилари 200 кг майиз, 560 кг гулин, 50 шиша вино, 50 кг ёғ, 20 кг асал, 1500 дона тухум, Кармана райони 530 кг гушт, 400 дона тухум, 150 кг гулин;

Қизил-Тепа тумани меҳнаткашлари эса 150 кг гулин, 24 кг ёғ, 1700 дона тухум, 650 кг гушт.

Когонликлар 3860 кг гулин, 278 шиша вино, 69 шиша спирт, 65 кг майиз тўплаб юрганлар I.

Ўқудати мисоллардан кўриниб турибдики, Бухоро вилояти меҳнаткашлари учун фронтларда жон бериб-жон олаётган жангчиларга ҳамдард, ҳамнафас бўлдилар. Жангчиларга совга сифатида юрган нарсалари уларнинг кучига-куч қўшди, ҳамда фашист-босқинчиларга қарши янада мердонавор курашга руҳлантирди.

1941 ва 1942 йилларда галладан мул ҳосил олиб, мамлакатимиз^{ни} нонга бўлган эҳтиёжини қоплаш учун колхозчилар тинмай меҳнат қилдилар.

Свердлов туманидаги Ленин номи тазмоа хўжалиги колхозчилари вилоятнинг бутун колхозчиларига очик хат билан мурожаат қилди. Мурожаатда шундай дейилган эди : " Шу йил Қизил Армия жангчиларининг оилаларини ва артелнинг барча аъзоларини келгуси йил ҳосилигача галла билан таъминлаймиз. Колхозчиларимизнинг зўр меҳнати билан давлатимиз галла танқислигидан халос қиламиз. Ҳамкор-

I. Бухоро вилоят давлат архиви, ф. 930. I-руйхат, 24-ил, 67-варақ.

ликда, биргаликда меҳнат қилиб, янги-уч марта кўпроқ ҳосил оламиз " I.

Ленин номи жамоа ҳужалиги колхозчиларининг очик хатини вилоятнинг барча колхозчилари қўлаб-қувватладилар. Улар ҳам шу ташаббусга қўшилиб меҳнат қилдилар. 1941 йилда галлани йиғиб-териб олинганда меҳнат унумдорлигини 17,8% оширдилар. Бу эса ўтган йилгига нисбатан жуда катта кўрсаткич эди. Минг-минглаб кишилар далаларда меҳнат фронтининг қаҳрамонлари бўлдилар. Вилоятнинг Янгиариқ қишлоқ советидаги " Ленин йули " артелининг колхозчилари мусобақанинг ғолиблари бўлдилар.

1941 йил 28 октябрда вилоят пахтакорлари пахта планини 114,2% қилиб бажардилар. Урушнинг дастлабки йилларидан бошлаб, меҳнат қилиш учун далаларга кексалар ҳам ёшлар ҳам чикдилар. Китоб туманидаги " Матбуот " жамоа ҳужалиги аъзоси Тухфахон Маликова " Стахановчасига ишлайман, бўтун кучимни фронт учун сарфлайман " деб мурожаат билан чиқди. У 1941 йил октябрь ойларда 8 тонна пахта терди.

1942 йиларида Косон, Қарши ва Ўшкент туманлари биргаликда Косон сув омборини қурдилар. Бу сув омбори уруш йилларида Қарши чулларидан мул қишлоқ ҳужалик миҳсулотлари отказишда катта роль ўйнади.

Вилоят пахтакорлари 1942 йилда 122 минг 852 гектарга пахта экиб, 66миңг 700 тонна пахта олдилар. Колхозчилар 1943 йилда мул ҳосил олиш учун 1942 гал охири

Г. Р. Х. Аминова. Колхозное крестьянство Узбекистана в годы Великой Отечественной войны. Ташкент, 97-бет.

дан бошлаб, далаларни шудгор қилдилар, зовурларни то-
саладилар. Улар эрта тонгдан кечгача далаларда меҳнат
қилар эдилар. Ўзларини фронтда туриб меҳнат қилаётгандек
ҳис қилиб, душманга бўлган нафратлари янада яхшироқ меҳ-
нат қилишга чорларди.

1943 йил бошида Бухоро туманидаги Чорбакир қишлоқ
совети Ленил номи қишлоқ хўжалик артелининг хотин-
қизлари вилоят хотин-қизларига мурожаат қилиб,
дала ишларини яхши уюштириш, кунлик нормани 2-3 баравар
ошириб бажариш орқали пахтадан мул ҳосил олиш мумкинли-
гини кўрсатган эдилар. Улар мурожаатларида шундай деган
эди: " Ҳозирги пайтда Қизил Армияга бизнинг ёрдамимиз
керак, биз мардонавор душман билан жанг қилаётган жа-
сур жангчиларимизни кўролантиришимиз ва озиқ-овқат
билан таъминлашимиз керак. Бизнинг вилоятимизда бирорта
ҳам хотин-қиз колхозчи, тракторчи, МТС ва жамoa хўжали-
ги ишчиси кунлик нормаларни 2-3 марта ошириб бажармас-
дан қолмаслиги керак ". Бу мурожаатни бутун вилоят
колхозчилари, тракторчилар, МТС ва совхоз ишчиларини
қўллаб-қувватладилар ва кунлик норма-ларини ошириб ба-
жардилар. 1943 йил апрелда Лағман қишлоқ советидаги
Ленил номи қишлоқ хўжалик артели аъзолари фронтга 30
кунлик иш ҳафталарини ўтказдилар.

Урушнинг оғир кунларида ишчилар ва деҳқонлар жуда
яқин алоқада меҳнат қилиб, бир-бирларига кўмаклашиб,
фронт учун маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмини оширганлар.

1942 йил апрель ойида республика ҳукуматининг қа-
рорига асосан шахарликлар, студентлар ва ўқувчилар
қишлоқ хўжалик ишларига жалб қилинадилар.

1943 йил бошидан шаҳарлик ишчилар қишлоқдаги 10 минг тракторни ва 800 комбайнни таъмирлаб, ишга туширишга кўмаклашдилар.

1943 йил февраль ойидан вилоятдаги барча жамое хўжаликлари ва давлат хўжаликларига беркитилиб, ишчилар қишлоқ хўжалик техникасини таъмирлаб берса, деҳқонлар қишлоқ хўжалик маҳсулотлари билан таъминлай бордилар.

1943 йил 10 сентябрда вилоят раҳбариятининг бевосита кўрсатмаси билан барча корхоналар пахта йиғим-теримига ёрдам беришга киришдилар.

Қўмладан : " ВЛКСМ ХХ- йиллиги " тикув фабрикаси, оёқ кийимлари фабрикаси, Ромитан туманидаги жамое хўжаликларидан 42 тонна мева-чева олдилар. 1943 йил охиригача велосипед заводи, вилоят МТСларига 27 минг дона қишлоқ хўжалик машиналари қисмларини берди ва заводнинг 70 ишчиси йил охиригача қишлоқ хўжалик ишларига кўмаклашди. " I

1943 йил октябрь ойи бошларида Вобкент тумани деҳқонларига кўмаклашиш учун пед-институт талабаларидан 300 киши, фельдшерлик курси тингловчиларидан 100 киши ёрдамга бордилар. 1943 йил кузда Бухоро вилояти бўлича 25 минг киши пахта йиғим-теримига иштирок этди. 2

1944 йил февраль ойида вилоят раҳбариятининг қарори билан хўжаликлар Бухоро, Свердлов, Ромитан, Шофир-

1. История Бухары. С древнейших времен до наших дней.

1976 й. Ташкент, 264-бет.

2. Уша жой, 264-бет.

кон, Қизил-Тепа туманлардаги 51 жамоя хўжалиги Бухоро шаҳридаги бир неча корхоналарга беркитиб қўйилди. Саноат корхона илчи ва хизматчилари йил ўрталаригача 24400 дона эҳтиёт қисмлар, оёқ кийимлари, кийим бошлар жами I миллион сўмлик маҳсулотни отказиб берди.¹

1944 йил июнь ойида шаҳарликларнинг қишлоққа ёрдами янада кўзга кўринарли бўлди.

1944 йил июнь ойи давомида Бухоро шаҳридаги саноат корхоналари 1500 дона ер қишатиш ускуналари, 704 дона слесарлик асбоблари, II станок ва 24 минг дона трактор қисмларини отказиб берди. 1944 йил давомида шаҳарликлар қишлоққа жами 46447 дона тракторлар эҳтиёт қисмлари, жуда кўп кетмон, ўроқ ва бошқа қишлоқ хўжалик ускуналарини отказиб берди. Бухоро шаҳридаги ТЭЦ, тикув фабрикалари шундай корхоналардандир.²

Шаҳарликларнинг бағираз ёрдамлари вилоят доҳқонларини руҳини анча кўтарди ва 1944 йилда 200 минг тонналик пахта хирмониини яратишда улар катта кўмак бердилар.

1945 йил 13 февралда Бухоро шаҳар раҳбариятининг кўрсатмаси билан вилоят корхоналари 200 дона ер қишатиш ускуналари, 7 минг кетмон, 25 минг дона тракторлар эҳтиёт қисмлари ва 96 та жамоя хўжалигига турли кийим-бошлар отказиб берди.

1945 йил давомида вилоятдаги 84 саноат корхонаси

1. История Бухары. 265-бет.

2. Уша жойда. 265-бет.

МТС ларга жуда катта ёрдам берди. 22500 киши қишлоқ хўжалик техникасини тайёрлашга қўмаклашди. Вилоят дехқонлари 1945 йилда 40 минг дона тракторлар қисмлари, 1053 дона ёр қишатиш асбобларини қабул қилиб олдилар¹.

Уруш йилларида қишлоқ хўжалик техникасини бошқарадиган мутахассислар тайёрлаш шаҳарлардаги механизация мактаблари зиммасига юклатилган эди.

1941 йилда вилоятдаги МТС лар олдидаги 2 ойлик курсларни тугатган 3951 киши механизаторлик касбини эгаллади. Шунинг 3366 таси хотин-қизлар эди.

1942 йилнинг 9 ойи давомида биргина Бухоро районлараро авто-трактористлар тайёрлаш мактаби 226 тракторист, 20 механик, 24 ҳайдовчи тайёрлади. Шунинг 44 таси хотин-қизлар эди.²

1943 йил 20 январда Қашқадарё вилояти ташкил қилинди. Бухоронинг кўнглига туманлари янги вилоят артеллари учун 100 тонна уруғлик юбордилар. 1943 йил январдаёқ Шофиркон туман колхозчилари 30 тоннадан ортиқ арпа ва бугдойни, Сталин ва " Қизил Байроқ " колхозчилари 130 ц уруғлигини, Ёнқудувон тумани 100 ц, Свердлов тумани 450 ц уруғлигини Қашқадарё вилояти артеллари учун етказиб бердилар. Бу янада кўпроқ галла ҳосили олиш имконини берди.

1943 йил сентябрда Республика

1. История Бухара. Ташкент, 1976 йил, 266-бет.

2. Ушш жойда ,267-бет.

кишлок хўжалик илгорларининг кенгаши бўлиб ўтди. Кенгашда вилоят галлакорлари ҳам иштирок этдилар. Бу кенгашда Бухоро вилоят Сталин номли давлат хўжалик раҳбари Қўраев катнашди ва нутқ сузлади. Бухоро вилоятыда ҳам кишлок хўжалик активларининг слёти бўлиб ўтди. Слётда кишлок хўжалик акснларининг ҳосилини кучайтириш ва чорвачиликни ривожлантириш масалалари кўрилди.

Бу слёт^{ди} колхозчилар Кизил Армияни галла билан етарли даражада таъминлаш учун ортиқча галланинг ҳаммасини давлатга сотамиз деб яқдиллик билан қарор қилдилар. Бухоро тумандаги Сталин номли жамоа хўжалиги асосан пахтакор жамоа хўжалиги бўлишига қарамасдан, дон ҳам эка бошлади. 1942 йилда колхоз 40 гектар ерга дон экиб, ҳар гектаридан 9 ц. дан ҳосил олган бўлса, бу йил 150 гектар ерга дон экиб, ҳар гектаридан 15.5 ц. ҳосил олинди.

Бухоро вилоятыда галла далалари кенгайтирилди. Агар 1940 йилда галла далалари 14 минг гектар бўлган бўлса, 1943 йилда 64 минг гектарга кенгайтирилди.

1943 йилда Бухоро вилояти деҳқонлари 113 минг 300 т галла етиштирди. Қорақўл райони "Пролетар" колхозини 1943 йилда пахтадан ўртача ҳар гектардан 22 ц. дан ҳосил олиб, Қорақўл районида юқори кўрсаткичга эга бўлдилар. Аммо Бухоро вилояти 1943 йилда давлатга пахта сотиш планини 78,8%га бажарди, холос. Бу эса 101 минг 386 тоннани ташкил қилди.

1943 йилда пахта планининг бажармаслигининг бир қатор объектив сабаблари пахта экин майдонларининг қисқартирилиши, қўшгина пахта экиладиган ерларга галла

экинчи, илчи кученинг етишмаслигидан иборат эди.

Бухоро вилояти фелизмга қарши уруш йилларида республикада илгор чорвачилик вилоятларидан бирига айлан-
ди. Вилоят чорвадорлари олдиларидаги берча қийинчилик-
ларни энгиб, иқори кўрсаттичларни қўлга киритдилар.
Улар давлатга гўшт, жун ва бошқа чорвачилик маҳсулотла-
ри топшириш мажбуриятларини бажариб бординлар. Гўшт топ-
шириш илани 1942 йилда 130 % , 1944 йилда 132,3% ва
1945 йилда 160 % қилиб бажардилар.

Урушнинг биринчи кунларидан бошлаб вилоят қишлоқ
хўжалиги ходимлари олдада тез фурсатларда қишлоқ хўжа-
лигини қарбий изга кучириш, яъни фронтни, Қизил Армияни
озик-овқат билан таъминлаш ва саноат учун хом-ашёлар
етказиб беришдан иборат муҳим вазифа турар эди. Чунки
урушнинг дастлабки ойларида жуда катта ғаллакор туман-
лар душман қўлига ўтиб кетган эди. Оқибатда бу вазифани
бажариш мамлакатнинг шарқий ҳудудлари эиамасига " иклен-
ган эди.

Бухоро вилояти қишлоқ аҳли урушнинг биринчи кунла-
ридан бошлаб кучириб келтирилганларни ўз бағрига олди.
Қишлоқ аҳли иссиқ кийим йиғиб , аскарлар учун совғалар
тайёрлаш ишида биринчилар саторида туриб фрунжит кўр-
атдилар. 1941 йил 23 июлда Воскентда махмотишларнинг
катта митинги бўлиб, ушбу митингда ишда инумалроқ мах-
нат қилиш, пайта оралари ва бошқа қишлоқ хўжалик иш-
ларида илгор буюмни кўпайтириш орқали иқори қосил
олиш таваддуси билан "иқтиллар".

1. "Красная Бухара", 25 июнь, 1941 йил.

Вобкентликлар ташаббуси бутун вилоят деҳқонлари томонидан қўлиб-қувватланди ва кўпчилик жамоалар ва кишлок аҳли бу ташаббусга қўшилдилар. Ғиздувон туманидаги МТС тракторчиси Омон Раҳмонов узининг " Универсал" трактори билан 1941 йил 8 июлгача 1075 гектар ерга ишлов бериб, 254 кг ёқилғини текашга муваффақ бўлди. Тракторчи Рамзи Сафаров, Э. Икромовлар ҳам кунлик нормаларини 2-2,5 баравар қилиб бажардилар. Хотин- киз - тракторчилари ҳам бу ташаббусга қўшилиб, ерлари ўрнига ишлаб, кунлик нормаларини ошириб бажара бордилар. Хумладан : Э. Ибрагимова, Олия Қурбонаовалар ана шундай ташаббускор тракторчилардан эди¹. 1941 йил 29 июлда Бухоро туманидаги Ширғирон кишлоқ Шўросига қарашли деҳқонлар йиғилиб навбатдаги вазифаларни белгилас олдилар. Ушбу йиғилишда кишлоқ шўроси раиси Маҳмудов ўрим- йиғим мавсумининг бориши, пахта орасига ишлов бериш тўғрисида гапириб, тез фурсатларда ғалли йиғим-теримини якуниши, жамоат чорваси учун дағал хашак йиғишни бошлаш, давлатга гўшт, сут, тух, мева, сабзавот топшириш ражасини бажариш зарурлиги ҳақида тўхталиб ўтди. Йиғилиш ишоратларини руҳланган Зукүр бобо, Алимова ва бозарлар фахридорини мадҳат қилиб, кунлик нормаларини 200 % қилиб бажардилар.

Ошанжон Алимова маҳнат қилаётган " Коммуна " жамоа хўжалиги туманда биринчи бўлиб гўшт, сут, ғалли топшириш планларини ошириб бажарди. Қорақул туманидаги Сабт қозон шўросидаги Сталин қонун лўғаларини аъзолари

1. "Красная Звезда", 13 июл. 1941 йил.

1941 йил ўзларининг фидокорона меҳнатлари билан душманини тор-мор қилишга астойдил кўмаклашдилар. Жамоя хўжалиги аъзолари урушгача ҳар куни 18 га ерга ишлов берган бўлсалар, 100 дан ортиқ эркаклар фронтга кетганлигига қарамай, ҳар куни 28-29 га ерга ишлов бердилар. Ғиёс Камолов, Ҳамроев, Ҳафизовлар ҳар кунлик нормаларини 200-300 килич бажардилар¹.

Ғиждувон ва Шофиркон туман деҳқонлари 1941 йилда мўл пахта ҳосили етиштирдилар ва давлатга топширдилар.

1941 йил 17 сентябрда Шофиркон, 19 сентябрда Ғиждувон тумани деҳқонлари пахта тайёрлаш йиллик режаларини бажардилар..

Ғиждувон туманидаги Сарминзон қашлоқ шўросидаги Сталин номи жамоя хўжалиги меҳнаткашлари 1941 йилда ҳар г. ердан 22 центнер уришга 26 центнердан ҳосил олдилар.

"Большевик", "Иттифок", Фрунзе номи жамоя хўжалиги деҳқонлари ҳам ҳудуд мўл пахта ҳосили олдилар ва режани ошириб бажардилар².

Ана шундай илғорлар вилоятнинг бошқа туманларида ҳам бор эди. Жумладан : Бухоро туманидаги Ленин номи жамоя хўжалигининг Раҳим Ғуломов бригадаси, " Қизил трактор " жамоя хўжалигининг Тўхта Курбонов, Ромитан туманининг Ленин номи жамоя хўжалигидан Эргаш

1. "Красная Бухара". 1 август⁴ 1941 год.

2. Бухоро вилояти давлат архиви, Ф. II84, I-руйхат 39-ш, 17-варақ.

Хайдаров бригадаси, Сталин номи жамоа хўжалигидаги Раҳмон бобо бригадаси, Свердлов туманидаги " Коммунизм " жамоа хўжалигидаги Курбонов бошлиқ бригадалар 1941 йилда ҳар га ердан 50 центнер ва ундан ҳам ошириб пахта тайёрлаганлар ¹.

1941 йилда Бухоро вилоятининг аксарият туманлари пахта тайёрлаш режаларини ошириб бажардилар. Қумладан, Қарши , Гиждувон, Шофиркон, Қизил-Тепа туманлари ҳар г. ердан режадагига қараганда 4-5 центнердан ошириб пахта топширганлар.

1941 йил охиригача мамлакатнинг гарбий ҳудудларида жуда катта ғаллакор туманлар душман қўлига ўтиб қолганлиги учун, Иттифок ҳукуматининг кўрсатмасига кўра, 1942, 1943 йилларда пахта майдонлари қисқартирилиб, ғалла экиладиган майдонлар кўпайтирилиши кўзда тутилди.

Ушбу кўрсатма асосида , вилоят 1942, 1943 йилларда пахта майдони қисқариб, ғалла экиладиган майдонлар кўпаяди. Шунинг учун 1942, 1943 йилларда Бухоро вилояти 1941 йилга нисбатан 9 баравар кўп ғалла етиштирган ва уни давлатга топширган эди².

1942 йилда вилоятда асосий қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ғалла, гўшт, сут маҳсулотлари ишлаб чиқариш ҳажми ошган , албатта, пахта етиштириш вилоятда камайган эди.

1. Уша жойда , Ф I, I-руйхат, 108-ил, 10 ыарак.

2. "Правда Востока ", 1944 йил, 8 январь.

Жумладан : 1941 йилда 705 центнер галла етиштирилган бўлса, бу курсаткич 1942 йилда 823,5 центнерга өтган ёки 1941 йилга нисбатан 118,5 % ни ташкил өтган.

1941 йилда 60,7 центнер гушт етиштирилган бўлса, 1942 йилда бу курсаткич 74,6 центнерга өтказилган, ёки 1941 йилга нисбатан 113,9%ни ташкил қилган.

1941 йилда 19,4 центнер жун тайёрланган бўлса, 1942 йилда 22,4 центнерга өтказилган ва 1941 йилга нисбатан 103%ни ташкил қилган.

1941 йилда 3,8 миллион донга тухум тайёрланган бўлса, 1942 йилда 4,3 миллион донга өтказилган. Бу эса 1941 йилга нисбатан 105,5%ни ташкил өтган.

1941 йилда 16,9 минг кг сүт ва сүт маҳсулотлари тайёрланган бўлса, 1942 йилда бу курсаткич 369,7 минг кг га өтказилган ёки 1941 йилга нисбатан 352,8%ни ташкил қилган.

1942 йилда Бухоро вилояти қоракўлчилари 1941 йилга нисбатан 14000 донга кўп қоракўл тери тоштирганлар ва режани 118,1% қилиб бажарганлар.

1942 йилдаги шалла тайёрлаш режасини ҳам вилоят маҳаллачилари муваффақиятдан олинган бажарганлар. Шалла 1942 йилда бу ойдаги режа 103,4% бажарилган. Бу курсаткич 1941 йилга нисбатан таққослаганда анча кўп бўлди, ҳар кўндан 40-50 кг дан шалла олинган. Ўшқурақ, Қармақ қўлқўллар 47-52 кг

дан ишла тайёрлаб, вилоятда олдинги ўринларга чиқиб олган.

1943 йилда вилоят қишлоқ хўжалиги меҳнаткашлари ишлаб чиқариш ва давлатга топшириш режасини олириб бажарганлар.

1943 йилида Қоракўл туманидаги " Пролетар " жамое хўжалиги деҳқонлари пахтадан жуда юқори ҳосил, яъни ҳар га дан 22 ц дан ҳосил олдилар.¹

1944 йил ёзида ўзбек жангчилари республика меҳнаткашларига мурожаат қилиб, кўпроқ ҳосил олиш ва шу орқали ғалабага хисса қўшишга чақирган эдилар.

Ана шу мурожаатга жавобан Қоракўл туманидаги Ворониллов жамое хўжалиги теримчилари Камолов Нур , Мўраева, Зулайхо Ашурова, Хикमतой Хейитовлар ҳар кунини 120- 130 кг дан пахта териб давлатга топширганлар.

1942 , 1943 йилларда республикадаги барча вилоятлар сингари Бухоро вилоятида ҳам пахта етиштириш ва давлатга топшириш ҳажми объектив ҳолда камайган , вилоятда пахта тайёрлаш ҳажми 1941 йил 1940 йилга нисбатан 119.4 фоизни ташкил қилган бўлса, 1942 йилда 51,9 % ни, 1943 йилда эса 30,3 фоизни ташкил қилган.²

Бухоро вилояти 1942 йилда режадагига қараганда 53 минг 311 тонна кам пахта етиштирган. Вилоят деҳқонлари давлатдан 41 миллион сум маблағ ололмадилар, оқибатда

1. Виллаҳ турдиқов Узебекистанга ғалабада. В Баликой Оте-
чественной войне. Ташкент, 1975 й. 83 - бет.

2. Бухоро вилояти давлат архиви, ф1184, 1-рубрика. 39-ж.
19-барид.

1941 йилга нисбатан 180 миллион сум кам даромад қилдилар.¹

1944 йил 6 мартда бўлиб ўтган Ўзбекистон Компартияси / болъшевиклар / М. К. нинг X- Пленумида У. Ю. Осулов нутқ сўзлаб, 1942 ва 1943 йилларда қишлоқ хўжалиги, жумладан пахта етиштириш учун пахта майдонлари камайганлигини айтиб, навбатдаги вазифа сифатида пахта етиштиришни кўпайтириш зарурлигини қайд қилди. Шунан қайд қилиш керакки, Ўзбекистон Компартияси / б / М.К. нинг 1944 йил март Пленуми яна республикада, жумладан Бухоро вилоятида пахта етиштиришни сунъий равишда кўпайтириш учун туртки бўлди. Ушбу Пленум қарорида 1944 йилдаёқ пахта экиладиган майдонларни 15% пахта етиштириш 1,5 баравар ошиши қайд қилинган эди².

Ушбу Пленум қароридан келиб чиқиб, Бухоро вилоятида ҳам 1944 йилдан бошлаб пахта етиштиришни кўпайтириш вазифаси қўйилди, жумладан, жамoa хўжаликларида звенолар ўзини оқламаганлиги сабабли тугатилиб, бир пача звенолар ўрнига дастлабки йирик бригадалар ташкил қилинди. Амалга оширилган иқоридаги сиёсий- ташкилий ишлар ўз ихобий самарасини берди.

1944 йилда пахта ва бошқа қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштириш ҳажми оша бошлади. Биринчилардан бўлиб Вобкент туманидаги Будённый номли қишлоқ

1. Уша жойда, ф. II 84. I-руйхат, I 59-иш, I 3-варақ.

2. Бухоро вилояти ҳокимияти олдидаги архив, ф. I., I-руйхат, I 93-иш, 4-варақ.

хўжалик артелида юқоридаги тадбирлар ўтказилиб, натижада пахта етиштириш ҳажми ошди. Ушбу хўжаликда 4 та бо-
лалар боғчаси янгидан ташкил қилинди ва ёзлаб хотин-
қизларни дала ишларига жалб этиш имкониятлари яратилди.

Вилоят деҳқонлари 1944 йил 10 декабрда пахта тай-
ёрлаш режасини бажариб, давлатга 311 минг тонна пахта
тоширдилар¹. Кўп жамoa ва давлат хўжаликлари юқори ҳо-
сил ошди. 717 та хўжалик пахта етиштириш ҳажмини уруш
ярафаси йиллари даражасига етказди. 334 бригада, 1650
эвено ҳар рода 30 центнердан ҳосил ошдилар. Натижада
вилоят республикада биринчи бўлиб пахта тайёрлаш режа-
сини ушбалади².

1943 йилга нисбатан 35 минг 60 тонна кўп пахта
етиштириб берилди. 1943 йилга нисбатан ҳосилдорлик 43 %
га ошди. Пахта етиштириш умумий ҳажмини Гиждувон, Бухо-
ро тумени деҳқонлари урушгача бўлган даражага етказди-
лар, Қизил -Тепа , Қорақўл, Свердлов туманлари деҳқон-
лари esa урушгача бўлган даражага яқинлашдилар.

1945 йилда ҳам вилоят пахтакорлари фидокорона меҳ-
нат қилиб , 1944 йилга нисбатан 18 минг 310 тонна кўп
пахта тайёрладилар.

Бухоро чорвадорлари ҳам деҳқонлар сингари уруш
йилларида кўпроқ гўшт, сўт, жун етказиб бериб ,

1. Бухоро вилояти давлат архиви, ф. 1184, I-руйхат, 38-
иш, 137-варақ.

2. Ўзбекистон республикаси марказий давлат архиви, ф -
837, 32 -руйхат, 2661-иш, 173-варақ.

галабага катта ҳисса қўшдилар. Бухоролик чорвадорлар уруш йилларида фронтга, Когон озик-озқат маҳсус таъминот пунктига ва бошқа жойларга гўшт, чорва маҳсулотлари етказиб беришига қарамасдан, чорва моллари туғганини кўпайтиришга эришдилар.

1940 йилдаги вилоят чорва молларини сонини 100% десак, чорва моллари сони 1941 йилда 1940 йилга нисбатан 110%ни ташкил қилган эди.

1942 йилда 1940 йилга нисбатан 124 %ни,

1943 йилда 1940 йилга нисбатан 134 % ни,

1944 йилда 1940 йилга нисбатан 130 % ни,

1945 йилда 1940 йилга нисбатан 126 %ни ташкил қилган.

Вилоят чорвадорлар гўшт ва жун топириш топириқларини тулиқ бажаришга эришганлар, жумладан, жун етиштириш ҳажмини 1941 йилда 100%дэйдилса,

1942 йилда 1941 йилга нисбатан 118,1%ни ,

1943 йилда 1941 йилга нисбатан 120,4%ни .

1944 йилда 1941 йилга нисбатан 112,7 %ни ,

1945 йилда 1941 йилга нисбатан 117,3 % ни

ташкил қилган.¹

Гўшт етиштириш ҳам ўсиб борган эди. 1941 йилда тайёрланган гўшт ҳажмини 100 %дэйдилса,

1942 йилда 1941 йилга нисбатан 130 %

1943 йилда 1941 йилга нисбатан 125%

1944 йилда 1941 йилга нисбатан 132 %

1. Ўзбекистон Республикаси Марказий давлат архиви. Ф - 837, 32-руйхат, 2661-ж, 193-барак.

1945 йилда 1941 йилга нисбатан 160,8% гушт тайёрланган¹.

Бухоро вилояти пиллакорлари уруш йилларида пилла етиштиришни кўпайтирдилар ва бу билан немис-фашист босқинчиларига қарши шиддатли жанг қилган авиация қисмларига кўпроқ парашют етказиб бериб, фашистлар устидан эришилган ғалабига муносиб ҳисса қўшдилар.

1943 йил бoshларида Рометан туманидаги Калинин номи артель пиллакорлари барча вилоят пиллакорларига мурожаат қилиб, пилла ҳосилдорлигини ошириш таъаббуси билан чиқдилар², у вилоятдаги барча пиллакорлар томонидан қизғин кутиб олинди.

Ғиждувон, Рометан, Шофиркон туманларида пилла етиштириш олиб, ҳар кутисидан 100 кг гача пилла олинди.

Вилоятда уруш йиллари пилла етиштириш кўпайиб, 1940 йилда ҳар кутидан 28,9 кг пилла олинди, йиллик режа 67,3% бажарилган бўлса, 1941 йилда ҳар кутидан 43,2 кг пилла олинди режа 107,2%

1942 йилда ҳар кутидан 44,9 кг режа 105,8% .

1943 йилда ҳар кутидан 45,3 кг , режа 100,5% .

1944 йилда ҳар кутидан 41,4 кг , режа 94,2 % .

1945 йилда ҳар кутидан 45,3 кг , режа 106,2% бажарилди.

1. Уша ҳайда ф. 837. 2-руйхат, 2662-руйхат, I-варақ.

2. Ўзбекистон Республикаси Маркази давлат архиви, ф.837 , 32-руйхат, 2662-ш, 39-варақ.

Ўзбекистон 1941-1945 йилларда 300 минг дан ортиқ ҳарбий парашют тайерлаб, фронтга ебортган эди. Шунинг 55 мингдан ортиқ роғи учун Ком-тешени Бухоро вилояти пиллакорлари етказиб берган эдилар.

Уруш йилларида вилоят қишлоқ хўжалигида асосий ишчи кучи хотин-қизлар эди. Хотин - қизлар нафақат қолхозчи, пиллақору - чорвадор, баки раҳбарлик лавозимларини ҳам эгалаб, қишлоқ хўжалик экинларидан юқори ҳосил олишга, фронт орқасини мустаҳкамлашга катта ҳисса қўшдилар.

Бутун оғирлик хотин-қизлар зиммасига тушган бўлишига қарамасдан, бу вазифани улар ҳалол уйдлабдилар. 1941, 1942 ва 1943 йилларда вилоятда пон етишмовчилиги яққол сезилган эди. Қишлоқ деҳқонлари, жумладан, хотин-қизлар, еш болалар, қариялар оч бўлишига қарамасдан Батан мудофаасига катта ердам бердилар.

Уруш йилларида бир неча қўшимча солиқлар қишлоқ аҳолисини анча эзиб қўйган эди. Жумладан, тўшт солиғи, мевали дарахтлар солиғи, чорва моллар солиғи ва бошқалардир'. Уруш йилларида деҳқонлар бошига тушган ана шундай қийинчиликларга қарамасдан Бухоро вилояти қишлоқ аҳли уруш йилларида қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштиришни кўпайтириш ва уларни фронтга етказиб бериш орқали ғалабани яқинлаштиришга муносиб ҳисса қўшганлар.

I. Фашизмга қарши уруш йилларида фронт орқасини мустаҳкамлашда фаол қатнашган Сафаров Тешабобо билан 1995 йил ноябрь ойидаги суҳбатдан.

МУАЛЛИФЛАР ҲАҚИДА МАЪЛУМОТ

**ҚОСИМОВ ФАРҲОД ҲАБИ-
БОВИЧ**—1941 йилда туғилган,
тарих фанлари доктори, профессор.
Бухоро Давлат Университетида
Қардош халқлар тарихи кафедра
сининг мудир. Ўзбекистон ва
Марказий Осиё халқлари тарихи
ва тарихшунослиги муаммолари ус-
тида илмий изланиш олиб бор
моқда.

**АҲРОРОВА МУБИНА МУХ-
ТОРОВНА**— 1931 йилда туғил-
ган. Қардош халқлар тарихи ка-
федраси фахрийси. Бухорода хо-
тин-қизлар ҳаракати тарихига
бағишланган мақолалар муаллифи.
Ёшлар ўртасида катта ва самара-
ли ўқув-тарбиявий иш олиб бора-
ётган тажрибали педагоглардан
бири.

РАШИДОВ УМАР ЖУРАЕВИЧ—1950 йилда туғилган. Тарих фанлари номзоди, доцент. Бух ДУ катта илмий ходими. Ўрта Осиёда фуқаролар уруши тарихи бўйича мутахассис. Шу муаммони янги тарихий тафаккур руҳида ёритадиган докторлик диссертацияси устида ишламоқда.

СИРОЖЕВ ОЧИЛ СИРОЖЕВИЧ 1951 йилда туғилган. Тарих фанлари номзоди, доцент, Фашизмга қарши уруш йилларида Ўзбекистонликларнинг фидокорона меҳнати ва фронтдаги жасорати ҳақида рисола ва мақолалар chop этиб, ушбу мавзуга бағишланган докторлик тадқиқот тайёрламоқда.

ҚИЛИЧЕВ РАЖАБ ЭРГАСЕВИЧ—1964 йилда туғилган. Бух ДУнинг тарих факультетини битириб кафедранинг ёш ўқитувчиси сифатида фаолият кўрсатмоқда. Бухоро ҳунармандчилиги тарихига оид номзодлик диссертациясини ёзиб тугатди. Журнал ва тўпламларда чиқарган мақолалари шу мавзуга бағишланган.

МУНДАРИХА

БЕШЛАР.

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ .BAZMPLAP MAKXANACI-	
НИНГ ҚАРОРИ	5 - 7
ЎЗ БОШИ	8 - 9
ҚОСИМОВ Ф.Х. АМИР ТЕМУР ВА БУХОРО	II - 33
ҚИЛИЧЕВ Р.З. 19 АСР ОХИРИ - 20 АСР БОШИДА	
РИДА БУХОРО ШАХРИДА ҚУНАР -	
МАНДИЧЛИК	34 - 53
ҚИЛИЧЕВ Р.З. БУХОРО ҚУНАРМАНДИЧЛИГИДА БОЛ-	
ҚАРУВ УСЛУБИ	55 - 67
ҚОСИМОВ Ф.Х. БУХОРО АМИРЛИГИНИНГ	
РАШИДОВ У.К. ТУТАТИЛИШИ	69 - 93
РАШИДОВ У.К. БУХОРО РЕСПУБЛИКАСИДА ҚАРШИДА	
ҚАРАҚАТНИНГ БИРИНЧИ БОСИҚИ	
/1920 - 1922 й./	95 - 123
АХРОРОВА М.М. БУХОРОДА ХОТИН - ҚИЗЛАР ҚАРАҚА -	
ТИ ТАРИҚИДА	125 - 151
СИРОЖЕВ О.С. БУХОРО САНОВАТИ САЛИЗМАТА ҚАРИИ	
УРУШ ЙИЛЛАРИДА	153 - 173
СИРОЖЕВ О.С. БУХОРО БИЛОЛТИ ҚУШИЛС. ҚУШАЛТИ	
САЛИЗМАТА ҚАРИИ УРУШ ЙИЛЛАРИДА	175 - 198

Посвящается 2500-летию Бухары

Коллектив

ВОПРОСЫ ИСТОРИИ БУХАРЫ

Сборник статей

На узбекском языке

*Devoted to the 2500 th
anniversary of the
town of Bukhara*

COLLECTIVE BODY

**PROBLEMS OF THE
HISTORY OF BUKHARA**

THE COLLECTION OF ARTICLES

In uzbek

МАҚОЛАЛАР МАТНИНИ КОМПЬЮТЕРДА

Г.ОСТОНОВ ТЕРТАН.

ФОТОСУРАТЛАРНИ Х.КУТБОНОВ ТАЙЁРЛАГАН.

СЛАНО В ПЕЧАТЬ 20.10.1996 Г.

ПЕЧ.Л. 12.5.ФОРМАТ 60x84/16.

ЗАКАЗ 4799.ТИРАЖ 3000.

БУХАРСКАЯ ОБЛАСТНАЯ ТИПОГРАФИЯ.

УЛ.АКАДЕМИКА МУМИНОВА,27.

